ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

РУСТАМ ШАРИПОВ

ЖАДИД АДАБИЁТИДА ЯНГИЛАНИШ, ИСЛОҲОТ ВА МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШ ҒОЯЛАРИНИНГ АКС ЭТИШИ

МОНОГРАФИЯ

Тошкент – 2023

Рустам Шарипов. Жадид адабиётида янгиланиш, ислоҳот вқа мустақиллик учун кураш ғояларининг акс этиши. – Тошкент, Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2023 йил. – 214 бет.

Мазкур монографияда жадид ёзувчиларининг бадиий ва публицистик асарлари таҳлили мисолида уларнинг бадиий-эстетик, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маърифий қарашлари XX аср бошларидаги Туркистонда вужудга келган тарихий шароит, уларнинг маърифатпарварлик ва истиқлолчилик ҳаракати сифатида майдонга келишида манба бўлиб хизмат қилган омиллар билан узвий алоқада тадқиқ этилган.

Масъул муҳаррир:

Наим Каримов
филология фанлари доктори, профессор, академик

Тақризчилар:

Хайрулла Ҳамидов
филология фанлари доктори (DSc)

Хулкар Хамраева
филология фанлари доктори (DSc)

Тошкент - 2023

КИРИШ

Инсониятнинг тарихий тараққиётида XX аср алоҳида аҳамиятга эга. Бу асрда шу қадар кўп оламшумул воқеалар рўй бердики, улар ўзининг мазмун-моҳияти билан бир неча асрларга татийди. XX аср воқеаларига бугунги Истиқлол мафкураси нуқтаи назаридан ёндашсак, бу аср Туркистон халқларининг миллий озодлик ҳаракатлари билан бошланди ва шу ҳаракатнинг ўз олдига қўйган улуғ мақсади асрнинг сўнгги ўн йиллигида, яъни шўро мустабид тузумининг инқирозга учраши ва қизил империянинг парчаланиши билан тугади.

Дунё адабиётшунослигида жадид ёзувчилари асарлари асосан миллий озодлик ҳаракати сифатида ўрганилган. XIX аср охири - XX аср бошларида майдонга келган жадидчилик ва бу ҳаракатнинг кўзга кўринган барча намояндаларига нисбатан чор ҳокимияти қандай муносабат билдирган бўлса, шўролар даврида ҳам улар халқ манфаатларига зид ўлароқ фаолият юритган кишилар сифатида баҳоланди ва талқин этилди. Шу билан бирга, жадид адиблари қолдирган адабий, илмий ва педагогик мероснинг каттагина қисми йўқ қилиб ташланди. Бунинг оқибатида авлодлар узоқ вақт мобайнида жадид маърифатпарварларининг холис фаолиятини ўрганолмай келдилар.

Тарихни билмай ёки ўрганмай туриб келажак тўғрисида ўйлаш ва олға дадил қадам ташлаш мумкин эмас. Ўз ўтмишини билган халқ ҳаётда учраши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади, шунингдек, истиқлол учун курашда намуна вазифасини ўтайди. Муҳтарам Президентимиз тўғри таъкидлаганидек, «Жадид боболаримиз бутун умрларини миллий уйғониш ғоясига бағишлаб, ўлкани жаҳолат ва қолоқликдан олиб чиқиш, миллатимизни ғафлат ботқоғидан қутқариш учун бор куч ва имкониятларини сафарбар этдилар. Шу йўлда улар ўзларининг азиз жонларини ҳам қурбон қилдилар. Улар “Илмдан бошқа нажот йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас” деган ҳадиси шарифни ҳаётий эътиқод деб билдилар.»[1].

Жадидчилик ҳаракатининг энг ёрқин намояндалари ўз даврининг кўзга кўринган ижодкорлари ҳам бўлгани сабабли XX

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган 2020 йил 30 сентябрдаги тантанали маросимдаги нутқи. Янги Ўзбекистон. – 2020 йил 30 сент.

аср бошларида Туркистонда вужудга келган ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий вазият уларнинг асарларида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Айтиш мумкинки, жадид адабиётида даврнинг энг долзарб масалалари акс этган. Жадид ёзувчилари асарларида фуқароларнинг инсоний ҳуқуқлари, сўз эркинлиги, оила маданияти, маориф ислоҳоти, Туркистоннинг мухторият сифатидаги келажаги, бўлғуси давлатнинг сиёсий тузилмалари ва демократик жамият қурилишининг бошқа муҳим масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Жадид ёзувчиларининг ўз асарларида илгари сурган ушбу ғоялари ва уларнинг бадиий изланишларини тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Ўзбекистон Республикасининг Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», 2017 йил 16 февралдаги ПФ-4958-сон «Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги фармон, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида», 2018 йил 5 апрелдаги ПҚ-3652-сон «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2020 йил 16 апрелдаги ПҚ-4680-сон «Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 18 майдаги 376-сон «Жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини ўзбек тилига ҳамда ўзбек адабиёти дурдоналарини чет тилларига таржима қилиш ва нашр этиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарор[2] ҳамда қабул қилинган бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга мазкур монография муайян даражада хизмат қилади.

[2] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 18 майдаги «Жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини ўзбек тилига ҳамда ўзбек адабиёти дурдоналарини чет тилларига таржима қилиш ва нашр этиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 376-сон қарори. www.lex.uz норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар портали.

Жадидчилик ҳаракати ва адабиётининг туғилиши, шаклланиши тарихи, шунингдек, бу ҳаракат ва адабиётнинг бугунги кун учун аҳамиятли томонлари ўтган асрнинг 80-йиллари охиридан изчил ўрганила бошланди. Ўзбекистон мустақил давлат мақомига эришгандан сўнг бу жараён янада изчиллашиб, илмий холис ёндашув шаклини олди Айтиш мумкинки, академик И.Мўминовнинг «Х1Х аср охири – ХХ аср бошларида Ўзбекистонда ҳукмрон мафкуранинг характери ҳақида»[3] деган тадқиқоти ушбу жараённинг бошланишига муҳим туртки берди.

О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Б.Назаров, Б.Қосимов, Э.Каримов, Ҳ.Болтабоев, Б.Дўстқораев, Ш.Турдиев, А.Алиев, С.Аҳмедов, У.Долимов, А.Жалолов, Ш.Ризаев, Б.Каримов, Д.Қуронов, Қ.Жўраев, И.Ғаниев каби адабиётшуносларнинг ва Д.Алимова, Р.Шамсуддинов, С.Холбоев, Қ.Ражабов каби тарихчи олимларнинг тадқиқот ва рисолалари майдонга келди[4].

Бу китоб ва рисолаларнинг яратилиши билан жадидчиликнинг уммон сингари кенг ва чуқур ҳодиса эканлиги янада ойдинлашди ҳамда бу ҳодисани докторлик ва номзодлик диссертациялари шаклида ҳам ўрганиш зарурати туғилди. Шунинг учун ҳам жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти муаммолари ҳақида диссертацион тадқиқотлар яратишга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир[5]. Аммо қайд этилган докторлик ва номзодлик диссертациялари адабиётшунослик

---

[3] Қаранг: Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. – -Т.: 1960. – Б. 245-270.

[4] Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш – Т.: 1994; Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. –Т.: 2004; Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: Маънавият, 2002; Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. – Т.: 1975; Болтабоев Ҳ. Қатағон қилинган илм. –Т.: Хазина, 1996; Ўша муаллиф. Фитратнинг илмий мероси. – Т.: Фан, 1996; Ўша муаллиф. Фитрат – адабиётшунос. – Т.: Ёзувчи, 1996; Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. – Т.: Фан, 2005; Ўша муаллиф. Фитратшунослик. – Т.: Фан, 2005; Каримов Б. Жадид мунаққиди Вадуд МаҲмуд. –Т.: Ўша муаллиф. Янгиланиш соғинчи. –Т.: 2004; Қуронов Д. Руҳий дунё тадқиқи. Т., 1995; Ўша муаллиф. Чўлпон насри поэтикаси. –Т.: 2004; Жўраев Қ. 20-йиллар драматургияси. –Т.: Университет, 2000; Афоқова Н. Жадид шеърияти поэтикаси. –Т.: Фан, 2005 ва бошқалар.

[5]Қаранг: Болтабоев Ҳ. ХХ аср ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Филол. фанлари доктори... дисс. -Т.: 1996; Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. Филол. фанлари доктори... дисс. –Т.: 1998; Қуронов Д. Чўлпон поэтикаси (насрий асарлари мисолида) Филол. фанлари доктори... дисс. –Т.: 1998; Каримов Б. ХХ аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида). Филол. фанлари доктори... дисс. –Т.: 2002; И.Ғаниев. Абдурауф Фитратнинг тарихий фожеа яратиш маҳорати («Абулфайзхон» трагедияси асосида). Филол. фанлари номзоди дисс. -Т.: 1992; Авазов Н. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ижодий мероси (манбалар). Филол. фанлари номзоди дисс. -Т.: 1995; Саидов Ҳ.О. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти. Филол. фанлари номзоди дисс. -Т.: 1998; Раҳим Гулшан Муҳиддин қизи. Абдурауф Фитрат ва жадид адабиёти. Филол. фанлари номзоди дисс.-Т.: 1998; Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. Филол. фанлари номзоди дисс. –Т.: 1999; Довурбоева Н.А. Фитрат драмаларида миллий озодлик ғоясининг талқини. Филол. фанлари номзоди дисс. -Т.: 1999; Усмонов О. Ғулом Зафарийнинг ижодий йўли. Филол. фанлари номзоди дисс. – Т.: 1999 ва бошқалар.

фанининг муҳим масалаларига бағишланганига қарамай, жадидчиликдай улкан ижтимоий-сиёсий, адабий-илмий, маърифий-педагогик глобал ҳодисанинг муайян бир йўналишинигина ўрганишга қаратилгандир.

Юртбошимизнинг ташаббуси билан 2023 йил 6-9 март кунлари мамлакатимизда Жадидлар меросини ўрганишга бағишланган Халқаро конференция ўтказилди. Анжуман иштирокчиларига Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг табригида жадидчилик деб ном олган тарихий ҳодисанинг мазмун-моҳияти ва уни янада теранроқ англаш зарурати кўрсатиб ўтилган: «Ўз замонасининг илғор намояндалари бўлган жадидлар ғоят мураккаб ва қийин шароитда билим ва маърифат тарқатиш, таълим - тарбия соҳасини тубдан ислоҳ этиш орали миллий тараққиётга эришиш ғояси билан майдонга чиқдилар. Биз маърифатпарвар боболаримизнинг муқаддас орзуларини рўёбга чиқариш учун мамлакатимизда янги Ренессанс пойдеворини яратишни стратегик вазифа қилиб белгилаганмиз. Шу мақсадда илм-фан, таълим-тарбия, маданият соҳаларида туб ислоҳотларни амалга оширмоқдамиз. Биз халқаро илмий марказлар, дунё олимлари билан ҳамкорликда жадидлар фаолиятини янада чуқур ўрганишни долзарб вазифа деб ҳисоблаймиз. Бу ноёб мерос орқали бугунги кунда инсониятни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топа оламиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади»[5].

Жадидчилик тарихини ва жадидларнинг адабий ва ижтимоий меросини ўрганиш мустақиллик йилларда янги босқичга кирганини алоҳида таъкидлаш лозим. Ана шу босқичнинг натижаларидан бири сифатида О.Шарафиддиновнинг «Чўлпонни англаш» (1994), «Истиқлол фидойилари» (1993), Б.Қосимовнинг «Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик» (2002), «Миллий уйғониш» (2003), Н.Каримовнинг «Чўлпон» маърифий романи (2004), «XX аср адабиёти манзаралари» (2008), «Уч буюк сиймо» (2019), Ҳ.Болтабоевнинг

[5] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Жадидлар меросини ўрганишга бағишланган Халқаро конференция иштирокчиларига табриги. – Янги Ўзбекистон. - 2023 йил 6 март сони.

«Фитратнинг илмий мероси» (1996), «Қатағон қилинган илм» (1996), Ш.Ризаевнинг «Жадид драмаси» (1997), Д.Қуроновнинг «Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси» (1997), «Жадидчилик ва янги ўзбек адабиётининг шаклланиши» (1999), Р.Сайфуллаеванинг «Ўзбек жадидлари асарларида миллий тараққиёт тамойиллари / The principles of national development in the works of uzbek jadids» (Индонезия, 2023), шунингдек, муаллифлар жамоаси томонидан тузилган «Миллий истиқлол даври ўзбек адабиёти» дарслиги, Республика Маънавият ва маърифат маркази томонидан «Она юрт фидойилари» (Абдурауф Фитрат, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Маҳмуд Ҳодиев Боту, Исҳоқхон Ибрат, 2020-2021 йй.), «Истиқлол қаҳрамонлари» (Абдурауф Фитрат, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Ҳожи Муин, Исҳоқхон Ибрат, Саид Аҳрорий, Маҳмуд Ҳодиев Боту, Вадуд Маҳмуд, 2020-2021 йй.) ҳамда Ёшлар ишлари агентлиги томонидан «Жадидлар» (Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Исҳоқхон Ибрат, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ғулом Зафарий, 2022 йил) рукнлари остида нашр этилган жадид адибларининг танланган асарларини алоҳида қайд этиш лозим.

Хорижлик олимларнинг жадид адабиётига қизиқишлари ўтган асрнинг 20-йилларидан бошланган. Дастлаб, Туркия ва Германияда, кейинчалик, Америкада олимлар жадидларнинг асарларини ўз она тилларига таржима қилиб, матбуотда чоп эттириб, турли-туман талқинларни яратишган. Бу талқинлар шўро даври ўзбек адабиётшунослигида асосан мафкуравий ёндашув асосида баҳолаб келинган бўлса, мустақиллик даврида ўзининг холис талқинларига эга бўла бошлади.

Жаҳонда жадид адабиёти масалалари тадқиқи бир қатор илмий марказлар ва олий таълим муассасалари томонидан олиб борилмоқда. Жумладан, АҚШнинг Колумбия, Мичиган, Чикаго, Калифорния университетлари, Япониянинг Токио хорижий тадқиқотлар университети, Россия Фанлар академияси, Россия ислом институти, Қозон федерал университети, Туркиянинг Анқара, Эже, Истанбул университетлари, Озарбайжон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти, Боку давлат университети, Қозоғистоннинг Евроосиё миллий университети, Туркманистон Фанлар академияси каби нуфузли илм ўчоқларида боболаримиз мероси ўрганиб келинмоқда. Дунё илм-фанида жадидчилик

ҳаракати, жадид адабиётига доир илмий изланишлар олти йўналишда олиб борилмоқда.

Биринчиси, жадидчилик фалсафаси ва мафкураси бўлиб, бу йўналиш тарихий, сиёсий-мафкуравий жараёнларни қамраб олади. Қозон федерал университети, Хакас давлат университети, Анқара ва Эже университетларида айни йўналишдаги тадқиқотларга эътибор қаратилган.

Иккинчи йўналиш жадид зиёлилари кўтарган муаммоларни қамраб олади. Бу миллий, диний, ижтимоий жиҳатлар, тил, имло, маориф, хотин-қизлар масалаларини назарда тутади. Қизиғи, бу муаммоларнинг ҳеч бири бугун ҳам башарият кун тартибидан тушгани йўқ. Юз йил аввалги масалалар ҳозир ҳам қайноқ ва долзарб.

Учинчисида жадид адабиёти тармоғида шеърият, наср, драматургия, адабий танқид масалалари ўрганилади. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг ғоявий асосларини аниқлаш ва уларнинг ўзбек жадид насри, драматургияси, шеъриятида акс этиши, ўзбек жадид шеърияти морфологияси масалалари тадқиқи Колумбия, Мичиган университетларида, жадид адабиёти намояндалари, адабий сиймоларини библиографик аспектда таҳлил этиш Евроосиё миллий университети, Туркман жаҳон тиллари миллий институтида йўлга қўйилган.

Тўртинчиси, жадид матбуоти ва ноширлик фаолиятига доир тадқиқотлар Озарбайжон Фанлар академияси Адабиёт институти, Анқарадаги Ҳожи Байрам валий университетида олиб борилмоқда. Мазкур тадқиқот марказларида жадид атамашунослигини ишлаб чиқиш борасида ҳам муайян натижаларга эришилган.

Бешинчиси, хайрия ва адабий жамиятлар, вақфлар, фондлар фаолияти, янги адабий ҳаракатлар, шарт-шароитлар Калифорния университети ва Карлтон коллежида алоҳида тармоқ сифатида ўрганилган. Бу муҳим йўналиш бўлиб, ўзбек ёшларининг чет элда ўқитилиши, янги мактаблар очилиши, газета-журналлар чоп этилиши каби маърифий масалалар, асосан, хайрия маблағлари ҳисобидан ҳал этилган.

Олтинчиси, жадид театри ва санъати, ўзбек жадид драмаси ва шеъриятига бағишланган илмий тадқиқотлар Токио хорижий тадқиқотлар университети, Мичиган ва Эже университетларида олиб борилган. Театр санъати орқали халқни уйғотиш,

маърифатли қилиш, муаммоларни гавдалантириш жадид боболаримиз ғоявий қарашларининг муҳим жиҳатларидан[6].

Шу ўринда туркиялик олимлардан Тоҳир Чиғатойнинг “Туркистонда туркчилик ва халқчилик”, Боймирза Ҳайитнинг “Туркистонда ўлдирилган туркий шоирлар”, Мехмет Саройнинг “Турк дунёсида маориф ислоҳоти ва Гаспирали Исмоилбей” китоблари, Темур Хўжаўғлининг “Yeni Turkistan” журналида босилган “Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий ўзгаришларига умумий бир қараш” мақоласи ҳамда Ҳусайн Ўзбойнинг “Чўлпоннинг шеърлари” тадқиқоти жадид адабиёти тадқиқига жиддий ҳисса бўлиб қўшилганини алоҳида эътироф этиш лозим[7].

Шунингдек, америкалик олимлар Э.Олворт, А.Бенингсон, Э.Уимбуш, Д.Монтгомери[8], немис тадқиқотчиси Ингеборг Балдауфнинг жадид адабиёти намояндалари шахсияти ҳақидаги фикрлари, асарлари таҳлили ва талқини жаҳон жадидшунослиги ривожига муносиб ҳисса қўшган.

Мазкур монографияда ўзбек жадидшунослари билан бир қаторда чет эл олимлари томонидан илмий муомалага олиб кирилган манба ва хулосаларга таянган ҳолда жадид адибларининг бадиий-эстетик олами, уларнинг бадиий ва илмий асарларида илгари сурган ғояларни кенгроқ таҳлил ва тадқиқ этишга ҳаракат қилинган ва тегишли хулосалар ишлаб чиқилган.

[6] Қаранг: Назарова Ш. Учинчи Ренессанс – жадидлар маслаги. Янги Ўзбекистон. – 2022 йил 5 ноябрь сони.
[7] Қаранг: Қуронов Д. Жаҳон адабиётига йўл. Жаҳон адабиёти. – 2997. - №6. – Б. 166-170.
[8] Қаранг: Мирзаева З. XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши. – Т.: Фан. – 2011. – Б.-5.

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ОМИЛЛАРИНИНГ АДАБИЁТДА АКС ЭТИШИ

Тарихнинг ўз қонуниятлари бор. Ҳар бир жамият ўз тарихи давомида туғилиш, ўсиш, авж нуқтага эришиш ва секин-аста таназзулга юз тутиш жараёнларини бошдан кечиради. Ўзбек халқи тарихи турли қабила ва уруғларнинг бир бекликка, бекликларнинг эса хонликларга бирлашишидан, бу хонликларнинг муайян тарихий шароит ва муддатда яшаб, сўнг истило азобини татиб кўриши ва, ниҳоят, халқ қуллик кишанларини янчиб, ўз мустақиллигига эришишидан иборат. Бу тарихий воқеалар халқимиз тарихи давомида турли шаклларда юз кўрсатиб келган. Ижтимоий-иқтисодий фикрнинг эскириши ва янги фикрнинг туғилиши ҳам худди шу жараён билан боғлиқ. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Туркистон устидан умумий ҳукмронлик ўрнатиш учун Европанинг кучли давлатлари ўртасида рақобат бошланиб кетди. Инглизлар Афғонистон ва Жанубий Туркистон ҳудудлари билан яқиндан қизиқишларини яширмай, 1839 йилда Помирга қадар келдилар. Улар Туркистоннинг жанубий чегаралари билан овора бўлиб турган пайтда, аниқроғи, шу йилнинг ўзида Россия Хивани қўлга киритишга астойдил ҳаракат қилди. Аммо, генерал Перовский қўмондонлиги остидаги олти минг кишидан иборат бўлган чор қўшинлари муваффақиятсизликка учрайди. Сўнгра Қўқон сари ҳаракат бошланади. Қўқон хонлигига қарашли Сирдарё яқинида қад кўтарган Оқмасжид қалъаси 1853 йилда забт этилса-да, рус қўшинларининг Туркистон ичкарисига тезкорлик билан кириб келиши вақтинча тўхтайди.

1856 йилда Париж сулҳи имзоланганидан сўнг Россия ҳарбий ҳаракатлардан бўшаган қўшинларини Кавказ ва Туркистонга ташлайди. 1858 йилда генерал Игнатьев (кейинчалик Россиянинг Истанбулдаги элчиси) Бухорога элчи қилиб юборилади ва ўз фаолиятини Бухоро амирига тазйиқ ўтказиш асосида ташкил этади. 1860 йилда Еттисувдан ҳаракат бошлаган генерал Колпаковский Қўқон хонлиги қўшинларини мағлуб этади. Тўқмоқ ва Пишпек қалъаларини ишғол этиб, Шарқий Туркистонга борадиган йўлларни ўз назорати остига олади. 1863 йилда Пруссия билан шартнома имзоланганидан

сўнг, Россия Қўқон хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатларини давом эттириб, 1864 йилда Авлиё ота, Туркистон (Ясси) ва Чимкент шаҳарларини забт этади. Бундан кейин генерал Кауфман уч минг беш юз аскар билан 1868 йилнинг 2 майида Туркистоннинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлган Самарқандга кириб келади. Бухоро ва Қўқон хонликлари шароит тақозоси билан Россия ҳимоясига ўтади. 1873 йил 12 августда Хива хонлиги ҳам шу ҳимояни қабул қилишга мажбур бўлди. 1876 йил 19 февралда эса Қўқон хонлиги ўрнида “Туркистон генерал-губернаторлиги” пайдо бўлди. 1880-1884 йилларда ҳозирги Туркманистон ҳудудлари ҳам ишғол қилинди. Босиб олинган ерларга босқинчи мамлакат фуқаролари кўчириб келтирилиб, кўп жойларда рус қишлоқлари барпо этилди. Оқибатда, Вамбери "ёпиқ ижтимоий тизим" сифатида таърифлаган жамият янги шаклга эга бўлди ва, айни чоғда, Чор Россияси мустамлакасига айланиб борди.

XX асрнинг бошларига қадар давом этган қарийб қирқ йиллик мустамлакачилик даври халқнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётида изсиз кетмади. Хонлик ва амирликлар даврида ҳам оғир иқтисодий ҳаёт кечирган, ижтимоий онги ва маданий даражаси фақат надомат туйғуларинигина уйғотган халқ мустамлакачилик даврида янада эзилди. Бу ҳол аҳолининг нафақат маданий ва ижтимоий жиҳатдан ўсиши, ҳатто кундалик рўзғорни тебратишида ҳам катта мушкулликларни келтириб чиқарди. Русия ишғоли туфайли амалга оширилган мустамлакачиликни давом эттириш учун чор ҳукумати томонидан бир қанча сиёсий тадбирлар ишлаб чиқилган эди. Улар орасида нисбатан кўламли суръатда деярли Русия ишғолининг бошидан охиригача давом этган ҳатто шўролар ҳукуматига ҳам мерос бўлиб қолган сиёсий тадбирлардан бири руслаштириш бўлиб, у, биринчи навбатда, XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ички Русиядан кўплаб кишиларни, жумладан, мужикларни Ўрта Осиёга кўчириб келтириш, уларга суғориладиган, унумли ернинг 55 фоизини маҳаллий халқдан тортиб олиб бериш, маҳаллий ҳокимият идораларини эса кўчириб келтирилган кишилар билан тўлдиришни назарда тутади. Зеро, бу нарса халқнинг баттар эзилишига сабабчи бўлди.

Биргина Андижон қўзғолони туфайли 1899 йилда 200 рус хутор хўжалигининг Мингтепага кўчирилиши ва уч минг йиллик тарихга эга бўлган Мингтепа "Русское село"га айлантирилиб, у ерда, биринчи навбатда, православ черкови қурилгани воқеасини эслайлик[9]. Бозорлар ҳам секин-аста рус мануфактура саноати моллари билан тўла бошлаб, майда ҳунармандлар, масалан, бўзчилар, косибларнинг бозори касод бўлди.
Бу ҳақда Фитратнинг "Ҳинд сайёҳининг баёноти" асарида етарли мисоллар бор[10]. Ишсизлик авж олди. Қишлоқ аҳолиси, айниқса, қашшоқлашиб, шаҳарга келиб, мардикорлик, чорикорлик билан шуғулланишга, талайгина деҳқонлар эса рус мужиклари қўлида корандалик қилишга мажбур бўлдилар. Руслаштириш сиёсати фақатгина миграцион характер касб этиб қолмай, балки халқнинг маънавий дунёсига бостириб кириб, энг яхши миллий қадриятларни ер билан яксон қилишга қаратилган эди.

Бу сиёсатнинг назариётчиларидан бири Н.И.Ильминский бўлиб, у руслаштиришнинг турли хил усул ва воситаларини ишлаб чиққан. Шулардан бири рус-тузем мактаблари фаолиятига кенг йўл очиб беришдир. Уларнинг дастлабкиси 1894 йилда ташкил этилди, 1915 йилга келиб бундай мактаблар сони тўқсонтага етади. Профессор Николай Ильминский (1822-1891) Қозон университетида турк лаҳжалари ва илоҳиёт фанларидан дарс бериш билан бирга, маориф ислоҳотчиси бўлмиш Исмоилбек Гаспралининг энг ашаддий мухолифларидан бири эди. Профессорнинг фикрича, Россия ҳукмронлиги остида яшайдиган халқларни "руслаштириш"нинг ягона йўли шу ҳудудларда мактаблар очиб, ўқувчиларга рус тили ва маданиятини ўқитиш, шунингдек, православликни тарғиб этишдан иборат эди. Бу ғоялар билан батафсил танишган Россия ҳукумати аъзолари, чунончи, у вақтлардаги маориф нозири Д.А.Толстой "Рус бўлмаган миллат вакилларини руслаштириш методи" яхши натижалар беришига ишонч ҳосил қилади ва уни ҳаётга тадбиқ этишга кенг йўл очиб беради. Чор Россияси Қозон

[10] Фитрат. Ҳинд сайёҳи баёноти (форсийдан Ҳ.Болтабоев таржимаси). / Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. –Т.: Маънавият, 2000. –Б. 78.

ва Астрахан хонликларини босиб олгач, маҳаллий аҳолининг тили, дини, тарихи, миллий анъаналари ва маданиятини унинг ҳаётидан, онг-шууридан буткул чиқариб ташлашга астойдил киришди[11]. 1917 йилги тўнтарувдан кейин бу жараён янги поғонага кўтарилди. Бутун бошли бир механизм миллий ўзликни унуттириш, манқуртлаштиришнинг янги-янги тадбирларини қидира бошлади. Чор Россияси даврида бу сиёсатнинг бошида турганлардан бири, юқорида номини тилга олганимиз, Николай Иванович Ильминскийдир.

У аслида "Бобурнома", "Қиссас ул-анбиё" сингари асарларни чоп эттириб, туркий тиллар бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борган олим эди. Босқинчи Россия ҳукумати учун унинг бу фаолиятидан кўра бошқа миллатларни руслаштириш, уларнинг ҳуқуқий асосларини поймол этиш ва мусулмонларни христианлаштириш хусусидаги фикрлари муҳим ҳисобланади. Ильминский Россия ҳукмронлиги остида яшаган, рус бўлмаган миллатларни руслаштиришнинг бирдан-бир йўли уларга рус тили ва христианликни чуқур ўргатиш, деб билади. У Қозон Диний академияси ва Қозон университетида дарс берганида ҳамда Қозон ўқитувчилар семинариясида директорлик қилганида бу фикрларни оммага сингдиришга ҳаракат қилган. Айни ўша вақтларда “руслаштиришнинг Ильминский услуби” деган тушунча пайдо бўлиб, шу асосда мактабларда дарслар ҳам олиб борилган.

Туркистон халқларини забт этиш учун унинг иймони ва тилига чанг солган рус маъмурлари юқорида номи тилга олинган олимнинг мана шу тариқа маслаҳатларини қабул қилганлар. Бундай "тил сиёсати"нинг оқибатини яхши англаган миллатнинг тараққийпарвар зиёлилари бунга қарши жиддий ҳаракат бошлаганлар. Россия империяси ҳудудида туркий тилларнинг мустақил яшаши учун ҳавф туғилган бир пайтда Боқчасаройда чиқарилган "Таржимон" газетаси орқали Исмоилбек Гаспрали, "Тил бирлиги учун курашингиз!" шиорини ўртага қўйган эди[12]. Она тилининг устувор қолиши учун бошланган курашда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар Қори, Абдурауф Фитрат каби

[11]Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Колл.-в авт. Р.М.Абдуллаев, С.С.Агзамходжаев, И.А.Алимов и др./. - Т.: Шарк, 2000. -672 с.
[12] «Таржимон», 1883. 12 декабрь.

жадид адабиёти намоёндалари ижоди ва амалий фаолиятида аниқ кўринади.

Рус маъмурлари ўзлари босиб олган ўлкаларда ҳали рус тилининг расмий давлат тилига айланиши учун шарт-шароит етишмаслигини англаганларидан сўнг махаллий тилни обрўсизлантиришга, парчалашга уриндилар. Ҳеч бир миллий асосга эга бўлмаган «сарт тили»ни расмий тил сифатида тарғиб қилиш ғояси Н.Остроумов томонидан илгари сурган. Бунга жавобан, Маҳмудхўжа Беҳбудий "Туркистон идораси" мақоласида "Туркистоннинг мусулмон аҳолиси, асосан, туркий тилда сўзлашади. Жанубий туманларда эса, юз мингга яқин форсигўй аҳоли бор. Шунга қарамай, улар ҳам турк тилини яхши биладилар. Туркистонликлар ўртасида ташқи кўриниши, дини ва тилида фарқ йўқ. Ёлғиз уларнинг истилоҳида шаҳар аҳолиси сартлар деб аталади, қишлоқ аҳли эса, кўчманчи, қирғиз ё қозоқ бўлиши мумкин. Дин-иймон, урф-одат, юриш-туришларга келсак, уларни бир-биридан деярли ажратмаймиз"[13] деб ёзиш билан атиги "юз минг" аҳоли шевасидаги "сарт" сўзини расмий тил белгиси сифатида қабул қилиб бўлмаслигини англатган. Жадид матбуоти номи билан тарихга кирган ўнлаб нашрлар мана шу сўзларнинг амалдаги исботи сифатида туркий тилни матбуот ва давлат тили бўлиши учун курашдилар.

Н.Ильминский дастуридаги асос нуқталардан бири дин масаласи эди. "Секин-аста халқдаги ишонч-эътиқодга аралашиш керак. Шундай хулосаларни уларнинг ўзларидан ахтариб топмоқ керакки, улар оҳиста-оҳиста христианчасига, русчасига фикр қилишга ўргансинлар. Ана ўшандагина улар рус халқи билан нафақат тилда, балки тафаккур ва эътиқодда ҳам бирлашиб кетадилар",[14] деб ёзган эди. Қозондаги диний семинариянинг бошлиқларидан бири Н.Ильминский "Қуръони карим"ни жиддий суратда ўрганиб, ундаги қатор маънавий масалалар юзасидан Россия халқларининг ҳам бу муқаддас китобдан фойдаланишларини истаган.

Жадидларнинг аксарияти диндор шахслар бўлган, Қуръони каримни ўқиган, Пайғамбаримизнинг суннатларига амал қилган аҳли сунна вакиллари эдилар. Гарчи жадидларни "қадимчилар" кофир деб атагани, ҳатто айрим масжиду мадрасаларга

[13] Шўро, -1908. -32-сон, 720-бет.
[14] Ильминский Н. Статьи. С-Петербург: 1869, С.26.

киритишмагани ҳақидаги фактларга ҳам бир неча бор дуч келсакда, айниқса, жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари иймон-эътиқодда собит одамлар бўлишган. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Самарқанд шаҳрининг муфтийси бўлгани, "Тошкент шўройи исломияси" Мунаввар қори Абдурашидхонов томонидан бошқарилгани[15], Фитрат ҳаётига оид илк манбаларда у Ҳожи Абдурауф деб таърифлангани ва Истанбулдаги "Воизон" мадрасасида дарс бергани ҳамда "Мухтасари тарихи ислом"нинг муаллифи эканлиги[16] бу ҳолни тасдиқловчи фактлардир. Бундай далилларни кўплаб келтириш мумкин. Жадидчилик ҳаракатининг нафақат Туркистон ва Бухородаги, балки хориждаги манбалари ҳам шуни таъкидлайдики, ҳар соҳада ислоҳчилик йўлини қўллаган жадидлар динда ҳам гарчи "исломчи" бўлсалар ҳам диний ислоҳот тарафдорлари эдилар. Х1Х асрнинг охирлари ва ХХ аср бошларида бутун мусулмон Осиёси бундай ислоҳотлар тарафдорлари бўлиб майдонга чиқа бошладилар. Қозонда Шаҳобиддин Маржоний ва Абдурашид Иброҳимбек, Мисрда Жамолиддин Афғоний ва унинг оташин шогирди Муҳаммад Абдуҳ, узоқ йиллар Туркияда яшаган ва Афғонистондаги қадимий тартибларни янгилашга уринган Маҳмуд Тарзий кабилар мана шундай диний ислоҳчилик ҳаракатларининг бошида турган эдилар.

Ҳар бир масалада ички нифоқдан фойдаланишни ўзига қурол қилган Россия маъмурлари Бухорода 1910 йилда суннийлар ва шиалар ўртасида жуда катта ихтилофни чиқаргани ва бунинг натижасида минглаб бегуноҳ диндорлар бу ҳаракатнинг қурбони бўлгани тарих учун сир эмас. Мактаб ва мадрасалар тизимини янгилашда, жорий араб ёзуви ва уни ислоҳ қилиш, кейинроқ эса лотин ёзувига ўтишда жадидлар ўртасида турли ихтилофлар бўлган. Бу табиий, албатта. Бироқ жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган вакилларини даҳрийликка тортиш, уларни иймонсиз-эътиқодсиз кишилар қилиб кўрсатиш мустамлакачилик даврида қанчалар давом этган бўлса, шўролар даврида ҳам (айниқса, 1929 йилдан сўнг) шундай муваффақият билан давом этган. Сир эмаски, бунга айрим жадид адибларининг ҳам ўзлари сабабчи бўлганлар. 1928 йилдан даҳрийликни кенг

[15] Аҳмад С. Йўлбошчи. / Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. –Т.: 2003.
[16] Болтабоев Ҳ. Фитрат ва истиқлол маънавияти. / Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. –Т.: Маънавият, 2000. –Б. 5-17.

ёйиш мақсадида жорий қилинган "Худосизлар" журнали саҳифаларидаги бадиий ва публицистик асарларни ўқиганда ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Хорижда туркистонлилар томонидан чиқарилган нашрлар, чунончи, "Ёш Туркистон" журнали бундай ғайриқонуний тамалларга ишониб, бир қанча ўзбек адибларини, хусусан, Фитрат, Қодирий ва Чўлпонни даҳрийликда айблагани маълум.

Жадидларнинг динга муносабати ҳар доим мунозарали масалалардан бири бўлиб келган. Дастлаб, шўро даврларида Фитратнинг "Қиёмат" асарини нашр қилиш учун унга атеистик бўёқ чапланган ва асар рус тилида "Правда" нашриётининг "Библиотека атеиста" сериясида Л.И.Климович таржимасида бир неча марта чоп қилинган. Айрим ўзбек олимлари (А.Алиев, Б.Дўстқораев) ҳам унинг даҳрий эканини таъкидлаб, адибнинг шу хилдаги асарларига урғу бериш орқали унинг ижодини шўролар даврида тикламоқчи бўлганлар. Воқеа қандай тарзда юз бермасин ёки қандай шаклда талқин қилинмасин исломчилик дастлабки ҳаракат йилларида жадидчиликнинг бир қаноти сифатида майдонга чиққан.

Маориф масаласи мустамлакачилик йилларида ҳам, шўролар зўравонлиги даврида ҳам жадидлар учун ҳаёт-мамот масаласи бўлгани бугунги кунда кўпчиликка маълум. Россия маориф нозири Д.А.Толстой Ильминский услубида дарс берилаётган мактабларнинг таълим тизимини атрофлича ўрганиб, пировард натижада, уни туркий халқлар истиқомат қилган ўлкаларда, жумладан, Туркистонда ҳам қўллаш зарур, деган фикрга келади. У Александр II га йўллаган мактубида ўзининг бу фикрларини ифодалаб, "Рус бўлмаган миллатларни тарбиялаб саводли қилишнинг ва уларга руслик руҳини сингдиришнинг давлатимиз олиб бораётган сиёсат нуқтаи назаридан жуда аҳамиятли бўлганини англаяпман", деб ёзган[17].

Мактубда бошқа миллат фарзандларини ўқитишда руслаштириш билан боғлиқ бошқа таклифлар ҳам баён этилган эди. Уларни маъқул топган чор ҳукумати 1870 йилда Ильминский услубида ўқитишни рус бўлмаган миллатлар таълимига тадбиқ қилиш тўғрисида қарор қабул қилади. Маориф нозирлигининг ўша йилги буйруқлар тўпламида "Барча бегона халқлар

[17] Худойбердиев Ж. Турк дунёси ва Ильминский. - Миллий тикланиш. – 1998. - 29 декабрь.

маорифининг пировард мақсади... уларни, ҳеч шубҳасиз, руслаштириш ва рус халқи билан қўшиб юбориш бўлмоғи керак", деган сўзлар ошкора ёзилган эди.

XIX асрнинг охирларида Туркистонда очилган рус-тузем мактабларининг юқоридаги мақсадини 1882 йилнинг 30 августида Н.Остроумов директорлик қилган Тошкентдаги ўқитувчилар семинариясида бўлиб ўтган бир анжуман қарори ҳам тасдиқлайди. Унда "Русиялик ғайрижинс мусулмонлар маорифининг асосини қандай тамойиллар белгилаши керак?"-деган масала муҳокама қилинган ва ўлкадаги маориф тизимининг асосий мақсади шундай белгиланган: "...мусулмонлар маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган асосий тамойил уларни руслаштириш, ...иккинчи тамойил, ...исломни бузиш, ...қисқача айтганда, бизга ёт бўлган мусулмончиликнинг диний жиҳатларини бузишдир".[18]

Туркистонда Ильминский усулидаги мактабларни жорий эта бошлаган чор маъмурлари учун "қадимчилар" ёқлаб чиқаётган эски усул мактаблари жиддий хавф туғдирмас эди. Улар учун янги "усули жадид" мактаблари жиддий таҳлика манбаи эди. Ильминскийнинг фикрича, "Тараққиёт сари юз тутиб, ислоҳ бўлаётган мусулмонлик Ғарб маданияти келтириб чиқарган техник имкониятлардан фойдаланса, шу билан бирга, замонавий мактаблар очишга кучини сафарбар этса, у янги тарихий босқичга чиқади ва православлик учун жиддий хавф туғдиради. Шу сабабли, Гаспрали илгари сураётган жадидчилик оқимига қарши чиқишга мажбурмиз. Рус ҳукумати ва зиёлилари жадид мактабларининг очилишига рухсат бериш билан ўзлари ўтирган дарахт шохини кесмоқдалар"[19].

Мустамлакачилик илгари сурган навбатдаги муаммолардан бири – иқтисодий ҳаётдаги солиқлар масаласидир. Афсуски, шу пайтгача на тарихчилар ва на бошқа соҳа вакиллари мустамлакачилик йилларида олинган солиқлар туфайли халқнинг иқтисодий шароити янада оғирлашгани билан шуғулланишмаган ёки масаланинг бу муҳим тарафига эътибор беришмаган. Ҳолбуки, халқнинг қашшоқланиши, корандачилик, мардикорчиликнинг авж олиши, болаларнинг баччахоналарга, қизларнинг эса исловотхоналарга келиб тушиши, аввало, ана шу

[18] Юқоридаги манба.
[19] Ильминский Н.И. Статьи. – Санкт-Петербург, 1869. – С.26.

қашшоқланишнинг оқибати эди. Қўқон хонлиги ҳали тугатилмай туриб, Россияга катта-катта солиқлар хазина ҳисобига эмас, оддий халқни шилиш эвазига тўланган. Ҳар иккала хонлик мустамлакага айлантирилиб, Бухоро амирлиги эса ярим вассал мақомида яшаганида Россия собиқ икки хонлик аҳолисидан бевосита ўзи солиқ олган ва янги солиқ тизимини ишлаб чиққан; Бухоро амирлиги ҳам Россияга тўлаши лозим бўлган солиқни халқдан йиққан.

Маҳаллий халқни камситиш йўлларидан яна бири миллий қадриятларини оёқости этиш, унинг тарихини назар-писанд қилмаслик, диний эътиқодига раҳна солишдир. Биринчи ўзбек кинорежиссёри Сулаймон Хўжаевнинг “Тонг олдидан” деган фильми, шунингдек, Абдулла Қаҳҳорнинг "Томошабоғ" ҳикоясидан бизга шу ҳақиқат маълумки, Тошкент ва бошқа шаҳарларда бунёд этилган маданият ва истироҳат боғларига маҳаллий халқ вакиллари киритилмаган. Уларнинг губернаторликдаги бал ва бошқа расмий маросимларга кириши мумкин бўлмаган. Тошкент марказидаги собиқ чор томошабоғининг олдида эса "Сартам и собакам вход запрещается" ("Сартлар ва итларга кириш таъқиқланади") деган лавҳа осиғлиқ турган.

Бошқа айрим манбаларда эса чор приставлари ўзларининг чексиз ҳақ-ҳуқуқлар эгаси эканликларини намойиш этиш мақсадида масжидларга ҳам итлар билан кирганликлари ҳақида маълумотлар берилади. Яна шундай манбаларда Тошкентнинг катта кўчаларида маҳаллий халқнинг миллий либосларда юриши таъқиқланган, трамвайларда эса уларнинг руслар билан ёнма-ён ўтирмаслиги учун махсус ўриндиқсиз майдончалар қурилган.

Рус ҳукумати руслаштириш ва улуғдавлатчиликка асосланган сиёсат юргизди. Бу ҳақда Россия халқ маорифи вазирлигининг 1870 йилги кўрсатмасида: "Тубжой халқларни руслаштириш маорифнинг асосий вазифаси бўлмоғи лозим", деб таъкидлангани ҳам гувоҳлик беради. "Шунинг учун рус ҳукумати имкони борича миллий тил ва миллий маданиятни ривожлантиришга онгли равишда тўсқинлик қилиб, мактаблар ва мадрасалар таъминотига маблағ ажратишни хаёлига ҳам келтирмади"[20].

[20] Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. - Т.: Шарқ, 1998. -Б. 361.

Зулмнинг ана шундай ранг-баранг турлари халқнинг сабр косасини тўлдирмаслиги мумкин эмас эди. Ўқтин-ўқтин катта ва кичик қўзғолонлар кўтарила бошланди. Бу қўзғолонларнинг биринчиси ҳали Ўрта Осиё тамоман забт этилмаган бир вақтда – 1856 йилда Сирдарё вилоятида кўтарилган бўлса, 1864 йили Еттисувда дунганларнинг, 1869 йили Самарқандда маҳаллий аҳолининг қўзғолонлари содир бўлди. Бундай қўзғолонлар, айтиш мумкинки, бир-бирига уланиб турди ва мунтазам рус армияси томонидан шафқатсизлик билан бостирилаверди. Ҳар бир қўзғолон оловига сув сепилганидан кейин унинг фаол иштирокчилари ё дорга тортилди, ё Сибирга сургун қилинди. "Русский инвалид" журналида келтирилган маълумотга кўра[21], биргина Дукчи эшон қўзғолони бостирилгандан кейин унинг қатнашчиларидан 777 киши ҳибсга олиниб, улардан 32 кишигина оқланди. 380 киши ўлим жазосига ҳукм қилинди, 1 киши умрбод қамоқ жазосига, 3 киши эса тарбия лагерига юборилди. "Русский инвалид" журнали шу санoқдаги кишиларнинг маълум бир қисми оқ подшонинг марҳаматига муяссар бўлгани ҳақида ёзган. Аммо тергов жараёнида қанчадан-қанча кишиларнинг калтакланганлиги, қийноқлар остида ўлганлиги, рус маъмуриятининг буйруғи ва суд ҳукми билан қутчи, тожик ва қашқар қишлоқларидаги туб аҳоли кўчирилиб, улар яшаган манзил култепага айлантирилгани ҳақида лом-мим демаган. Бундан ташқари, рус маъмурияти Мингтепа ва Андижон шаҳри оралиғидаги қўзғолончиларга мадад берган 29 қишлоқни ер билан яксон қилиш масаласини ҳам ўртага қўйган. Аммо чор ҳокимиятининг "марҳамат"и билан бу рақам қисқартирилиб, “атиги” 700 хонадондан иборат беш қишлоқнинг кули кўкка совурилган. Дукчи эшон бошчилигидаги қўзғолон фаолларининг дорга осилиши мустамлака халқига сабоқ бўлсин учун 1898 йил 12 июнь куни шаҳар ва қишлоқ аҳолиси жазо майдонига мажбурий равишда тўплаб келтирилган. Ўлимга ҳукм қилинган қўзғолончилар шу куни юртдошларининг кўзлари олдида дорга осиб ўлдирилган ва жасадлари кўмилган жой текислаб юборилган. Чор амалдорлари ушбу манзара хотираларида бир умрга сақлаб қолиниши учун ёш болаларни ҳам олдириб

[21] Русский инвалид. -1898. -№ 127.

келишган эди[22]. Ана шундай аҳволда яшаётган халқ янада мутелашиши мумкин эди, бироқ ўз ҳақ-ҳуқуқи ва зулм кишанларини янчиб ташлаш учун кураш майдонига чиқиши лозим экани секин-асталик билан халқ онгига синга бошлади.

Дин арбоблари қадим замонлардан бери ҳаётга ўз таъсирларини ўтказиб келганлар. Халқнинг тан олинган раҳнамоси дин арбоблари бўлганлиги сир эмас. Халқ уларга ишонган ва кўпинча уларнинг иродаси билан курашга чиққан. XIX аср охирлари - XX аср бошларидаги тарихий-ижтимоий шароитда дин арбобларининг қандай роль ўйнаганлари тўғрисида, афсуски, нафақат махсус тадқиқотлар, балки газета мақолалари ҳам йўқ.

1877 йили Фарғона вилоятининг генерал-губернатори генерал Скобелев Кауфманга шундай деб ёзганди: "Маҳаллий халқнинг орасида хоннинг амалдорлари ва, айниқса, руҳонийлар сингари бизнинг душманларимиз кўп. Биз келганимиздан кейин улар фақат собиқ мавқеларинигина эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида халқни русларга қарши отлантиришга қодирдирлар".

Генерал Скобелев хат ёзган 1877 йил билан XIX асрнинг сўнгги йиллари ўртасида катта фарқ бор эди. Бу даврга келиб, масжид ва мадрасалар рус маъмуриятининг назорати остига олинган, дин арбоблари билан чор маъмурлари ўртасида муросаи мадора ўрнатилган эди. Дастлаб руслар сиймосида кофирларни кўрган дин арбоблари секин-аста халқнинг диний эътиқодини оёқости қилмаслик лозимлигини тушунтирган, улар ҳам бу нозик масалада хатога йўл қўйиш мумкин эмаслигини сезган, сезибгина қолмай, шариат пешволари ёрдамида халқни мутеликда ушлаб туриш, улар ёрдамида ҳар қандай янгиликка қарши курашиш, янги қарашлар ва ғоялар билан чиқувчи кишиларни кофир деб эълон қилиш халқни улардан узоқлаштириш мумкин эканлигини англаган эдилар. Бинобарин, мустамлакачилик сиёсатини давом эттиришда чор маъмурлари халқнинг руҳоний раҳбарлари

[22] Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи эшон воқеаси (Фарғонада истибдод жаллодлари). Самарқанд-Тошкент, 1927.

сиймосида, вақтинча бўлса-да, ўз дўстларини кўрган эдилар. Бу жиҳатдан XX асрнинг 10-йилларида Бухорода юз берган ҳолни эслаш лозим. Нафақат қушбеги ва вазирлар, балки амирнинг ўзи ҳам ҳар бир сиёсий воқеада иштирок этиш-этмаслиги учун Россиянинг вакилидан рухсат олган. Рухсатсиз ўтказилган кичик бир тадбир ҳам қандай бартараф этилиб, амирни бунинг учун ўз аёнлари олдида обрўсизлантирилгани Фитратнинг "Амир Олимхон ва унинг ҳукмронлиги даври" асарида кўрсатиб берилган[23].

Шундай мураккаб вазиятда, курашлар ичида яшаб ҳолдан тойган Туркистон XX аср бўсағасига етиб келди. Энди бу муқаддас заминга "жадидчилик" деб ном олган ҳаракат уруғлари сочила бошлаган ва тарих ўзининг маърифатли фарзандларини кескин ўзгаришлар қилишига ишониб интизорлик билан кутаётган эди.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, албатта. Унинг вужудга келиши учун маълум бир объектив шароит ва сабаблар мавжуд эди. XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида жамиятда янгиланиш зарурати туғилди. Бир қатор ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммолар пайдо бўлди. Уларни ҳал этиш учун бел боғлаган бир гуруҳ зиёлилар халқ орасида "жадидлар" номини олди. Ушбу сўзнинг луғавий ва истилоҳий маъноларини изоҳлаган проф. Б.Қосимов шундай ёзади: "Жадид"нинг маъноси янги демакдир. У шунчаки янги ё бўлмаса “янгилик тарафдори” дегани эмас. Балки "янги тафаккур", "янги инсон", "янги авлод" сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган”[24]. Сўзнинг маъно қамровидан ҳам сезиладики, жадидчиликка биргина Туркистонда кечган маърифий оқим ёки ижтимоий-сиёсий ҳаракат доирасида қараб бўлмайди. Балки XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида умумжаҳон миқёсида кечган сиёсий-иқтисодий ва маданий-маънавий янгиланишлар бизнинг юртимизда "жадидчилик" номи билан тарихга кирган глобал бир ҳодиса билан боғлиқдир. Чунки 1868 йили Англияда, 1871 йили Францияда, XIX асрнинг 70-80 йилларида Германияда кечган янгиланишлар, ислоҳот ва қайта қуришга бўлган интилиш ҳам Туркистон жадидларининг янгилик

[23] Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври / Форсчадан Ҳ.Қудратуллаев тарж. –Т.: Минҳож, 1992.
[24] Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Т.: Маънавият, 2002. – Б. 5.

сари қилган ҳаракатларига сабаб бўлган бўлса ажаб эмас. Агар биргина адабиёт соҳасида олиб қараганда ҳам юқоридаги саналардан сўнг миллий адабиётлар "янги француз адабиёти", "янги инглиз адабиёти" сингари истилоҳлар билан ҳам аталгани сир эмас. Ҳатто Россияда “янги адабиёт” XIX асрнинг 90-йилларидан бошланганини эътироф этган назарий ишлар ҳам талайгина.

Кишилик жамиятининг кўп асрлик тарихида хилма-хил ҳаракатлар, таълимот ва сиёсий оқимлар мавжуд бўлган. Буларнинг замирида адолатли, фуқароларнинг тенглиги асосига қурилган, инсонпарвар жамиятни юзага келтириш учун, зулм ва зўравонликдан, қуллик ва истибдоддан, тенгсизлик ва жаҳолатдан қутулиш учун тинимсиз изланиш истаги ётган. "Миллий зулмдан қутулиш учун озодлик кураши асосий ҳодиса ҳисобланади, - деб ёзади Б.Дўстқораев. - Озодлик, мустақиллик, эркка феодал қолоқлик, жаҳолатдан қутулгандагина эришиш мумкин бўлган. Бунинг учун жамиятдаги мавжуд тузумни тубдан ислоҳ қилиш лозим бўлиб, буни амалга оширувчилар қотиб қолган, даққи кучларга, яъни "қадим" (эски)ларга қарши турувчи "жадид" (янги)лар сифатида майдонга келди. Шу боис жадидлар Мисрда ҳам, Туркияда ҳам, Туркистонда ҳам сиёсий оқим сифатида пайдо бўлди. Тўғри, уларнинг шаклланганлик, тараққий топганлик даражаси бир хил эмас эди. Чор Россияси томонидан босиб олинган ўлкаларда ҳам XIX аср охирига келиб миллий озодлик ҳаракатлари охир-оқибатда жадидларни тарих саҳнасига чиқарди. Миллий истибдод занжирига тушган халқ ва элатлар қудратли империя чангалидан фақат бирлашиб ҳаракат қилгандагина қутулишлари мумкин эди. Бунинг учун, энг аввало, миллий онгни уйғотиш, миллатнинг ўзлигини англаб етишувига эришиш лозим эди. Қулнинг қул эканлигини англаб, озодликка чиқиши учун унда ўз аҳволига онгли назар ташлаш қобилиятини ҳосил этиш талаб қилинарди"[25].

Жадидчилик ҳаракати (чет эл олимлари уни "янгиланиш ҳаракати" деб ҳам юритадилар) фақат Туркистон доирасидагина мавжуд ҳодиса эмас эди. Бу даврга келиб у анча кенг миқёсларда Туркия, Идил-Урал, Кавказ (Озарбайжон), Туркистон ҳудудлари,

[25] Дўсткораев Б. Туркистон жадидларининг йирик сиймоси. / Жаҳон адабиёти. -1998. - 3-сон. - Б. 146.

ҳаттоки Россия мусулмонлари ўртасида кенг ёйилиб улгурган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Кавказ ва Озарбайжонда жадидчилик ҳаракати вужудга келади. Бу ҳудудда, айниқса, нефть саноати тез суръатлар билан ривожланиб, дунё миқёсида машҳур "Нобель", "Ротшильд", "Сиеменс" каби ширкатлар очилган, Кокорев, Шибаев, Бенкендорф каби рус сармоядорлари ҳам ўз ишларини бошлаган эдилар. Бунинг натижасида ҳудудга янги технология ва бошқа турдаги янгиликлар тез суръатда кириб келди. Натижада, 1897 йилда Озарбайжонда яшаган 1.805.788 аҳолидан 26.637 киши нефть саноатида хизмат қила бошлади.[26]

Агар Кавказ, хусусан, Озарбайжонда янгиланиш жараёни учун асосий иқтисодий ва маданий шароит етилган бўлса, ўзга ҳудудларда аҳвол бироз бошқачароқ эди. Масалан, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт тарзига одатланган қозоқларда янги таълим тизимининг кириб келиши анча қийин бўлганини таъкидлаб ўтиш жоиз. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб уларнинг турмуш тарзида Россиянинг таъсири сезила бошлайди. 1841 йили Ханская Ставка шаҳрида қозоқ болалари учун илк мактаб очилади. 1866 йилда эса бундай мактаблар сони саккизтага етади.

XIX асрнинг 90-йилларида бошланган жадидчилик ҳаракатининг тан олинган марказларидан бири, шубҳасиз, Волга бўйи (Идил-Урал)дир. Бу ерда пайдо бўлган кучли маърифат-парварлик ҳаракати ислоҳотчилик интилишлари билан уйғунлашган ҳолда татар ва бошқирд жадидчилик ҳаракатини юзага келтирди. Бошқа минтақаларда кўзга ташланганидек, жадидчилик бу ерда ҳам дастлаб мактаб таълим тизимини ислоҳ этишдан бошланди. Бу ташаббусни XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳусайн Файзхонов ("Мактаб ислоҳоти" дастури) ҳамда Шаҳобиддин Маржоний (шогирдларни ўқитишда ўзи тузган амалий дастур билан) бошлаб берди. Аммо уларнинг новаторона моҳиятга эга бўлган ғоялари ўз вақтида ҳаётга қисмангина татбиқ этилди. Ш.Маржоний ғоялари муаллиф томонидан мадраса таълимининг янгиланишига ёрдам берган бўлса, иккинчи ғоя қоғоздагина қолди. Шунга қарамай, таълим тизимининг ислоҳ этилиши XX аср бошларида татар руҳий ва маънавий

[26] Нодир Давлат. Русия туркларининг миллий кураши тарихи (1905-17). - Анкара, 1985. – Б. 21.

маданиятида рўй берган уйғонишнинг бош омилидир. Татаристонда жадидлар билан қадимчилар ўртасида бошланган ҳаёт-мамот кураши, бир томондан, ёш татар маърифат-парварларининг Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларига оқиб келишига сабабчи бўлган бўлса, иккинчи томондан, жадидларга матбуот, адабиёт ва театр ёрдами билан халқ оммасини ўз тарафига оғдириш, улардан мадад олиш ва, айни пайтда, улар ўртасида ўзларининг илғор ғояларини тарқатиш имконини берди. Қозондаги "Муҳаммадия", Уфадаги "Олия" ва "Усмония", Оренбургдаги "Ҳусайния" мадрасалари орқали ҳам жадидчилик ғоялари кенг халқ оммаси ўртасида тарқала бошлади.

XIX аср ўрталари - XX аср бошларида Россия, Туркистон, Кавказ (Озарбайжон), Идил-Урал ва Қримда янгиланишга интилиш жараёни қарийб оммавий тус олганини кузатиш мумкин. Ўз даврининг энг кўзга кўринган сиймоси, назарий ва амалий фаолияти билан жадидчилик ҳаракати шаклланиши ва ривожига беқиёс ҳисса қўшган Исмоилбек Гаспрали ҳақида гапирмаслик мумкин эмас.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва шаклланишида ички омиллар билан бир қаторда ташқи омиллар ҳам мавжуд эдики, улардан энг эътиборлиси Исмоилбек Гаспрали таълимотидир. Исмоилбек Гаспрали 1851 йилда Қримнинг Боқчасарой шаҳри яқинидаги Гаспра қишлоғида дунёга келади. Москвада таҳсил олиб, кейинчалик Франция ва Туркияда яшайди. 1875-1881 йилларда Боқчасаройда ўқитувчилик қилади, ҳокимиятнинг раҳбар лавозимларида ишлайди. 1881 йилда "Таврида" газетасида эълон қилган мақоласида у ўзининг амалий дастурини шундай ифода этади:

- миллий маориф тизимини ислоҳ этиш;
- миллий маориф тизимини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун "Жамияти хайрия"лар ташкил этиш;
- туркий халқларнинг умумий миллий матбуотини ташкил этиш;
- мусулмон хотин-қизларини озод этиш;
- миллий мутахассис ва зиёлиларни етиштириш учун шароит яратиш[27].

[27] Меҳмет Сарай. Турк дунёсида маориф ислоҳоти ва Гаспирали Исмоилбей. –Анкара: 1987. –Б. 72-76.

Бу эса, ўз вақтида, сиёсий ва ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган асосий дастур ҳисобланган. Ушбу дастурда кўрсатилган вазифаларни Исмоилбек Гаспрали 1883 йилдан чиқа бошлаган "Таржимон" газетасида ҳам илгари суради. Назарий ва ҳуқуқий ғояларини ҳаётга татбиқ этиб, 1884 йилда Боқчасаройда биринчи янги усулдаги мактабни очади. Исмоилбек Гаспрали ғоялари ва амалий фаолияти катта ҳаётий таъсир кучига эга эди. "Таржимон" газетаси Россия ҳудудида нашр этилган биринчи туркий тилдаги газета бўлишига қарамай, бир қатор халқлар тақдирида, миллий янгиланиш ҳаракати ривожида, ундан ўсиб чиққан миллий озодлик ҳаракати жараёни, шунингдек унинг замирида юзага келган жадид адабиёти шаклланишида тутган ўрни ва ўйнаган роли буюкдир. Чунки, 1883 йилдан 1916 йилгача 33 йил умр кўрган бу газета Қоҳирадан Қошғарга, Қозондан Ҳиндистонга қадар тарқалган ва ўз даврининг энг машҳур нашрларидан бирига айланган эди. Агар дастлаб газетанинг уч юз обуначиси бўлган бўлса, 1885 йилга келиб уларнинг сони мингтага етади.

Юқорида айтганимиздек, Исмоилбек Гаспрали 1884 йилда Қримда илк "усули жадид" мактабини очиб, маориф тизимини ислоҳ этиш борасидаги ғояларини "Таржимон" газетасида эълон қила бошлайди. Унинг фикрича, маориф тизими олдида қуйидаги вазифалар турар эди:

- мактаб мадрасадан ажралиб чиқиши керак;
- бошланғич синфлар учун алоҳида ўқитувчилар тайёрланиши лозим;
- ўқитувчи "садақа" эмас, ойлик маош билан таъминланиши зарур;
- ўқиш ва ёзишнинг эски “ҳижжалама” йўли билан эмас, янги “Алифбо” китоблари воситасида ўргатилиши мақсадга мувофиқ;
- фақатгина ўқиш эмас, шу билан бирга ёзишга ҳам аҳамият берилиши шарт;
- қизлар учун ҳам алоҳида мактаблар очилиши, уларнинг ўқиш ва ёзишига алоҳида эътибор берилиши керак;
- ўқитиш маълум бир дастур асосида ва дарсликлар воситасида олиб борилиши керак.

Кўриниб турибдики, Исмоилбек Гаспралининг кўпгина фикрлари ҳаётий тажриба асосида тўпланган бўлиб, катта сиёсий-ижтимоий ва ҳуқуқий аҳамиятга эгадир. Исмоилбек Гаспрали

Қримда бошлаган "усули жадид" ҳаракати вақт ўтиши билан ўз меваларини бера бошлайди. 1904 йилга келиб Русиянинг ўзида беш мингга яқин "усули жадид" мактаблари очилади. Сўнгра бу ҳаракат Туркистонга ёйила бошлайди. Аммо, Туркистоннинг мустамлакачи губернатори Кауфман янги маориф тизимини Чор ҳукумати учун таҳликали билиб, бу мактабларни ёпади ва икки (рус ва маҳаллий) тилда таълим берадиган мактаблар очтиради. 1915 йилга келиб сони тўқсонтага етган бундай мактабларда ўқийдиган ўқувчиларнинг 95 фоизи рус болалари бўлган. Турк олими Нодир Давлатнинг ёзишича, 1879-1904 йиллар орасида "Тошкент ўқитувчилар мактаби"ни битирган 415 боладан 65 тасигина туркий миллат вакиллари (11 ўзбек, туркман ва татар, 54 таси эса қозоқ ва қирғиз) эди, холос.

Туркистон зиёлилари ва аҳолисининг катта қисми "усули жадид" мактаблари очилишининг тарафдори эди. Чунки бу - фарзандлар келажаги, ўлка истиқболи билан боғлиқ бўлган муҳим масала эди. Шунинг учун ҳам И.Гаспрали бироз аввал барча назарий фикрларини қоғозга тушириб, бу ҳужжатни Россия ҳукуматига, нусхасини эса генерал-губернатор Н.О.Розенбахга юборади. Афсуски, натижа у кутгандай бўлиб чиқмайди, Гаспрали рад жавобини олади. Шундан кейин, ўзи билан дўстлик алоқаларида бўлган Бухоро амири Абдулаҳадга мурожаат этиб, янги усулдаги мактабларни Туркистоннинг бир қисми бўлган Бухорода очишга рухсат сўрайди. Амир Абдулаҳад 1893 йилнинг бошларида Россияга қилган сафари вақтида Боқчасаройга келиб, Исмоилбек Гаспрали билан танишиб, у билан узоқ суҳбатда бўлган эди. Суҳбат натижасида Исмоилбек Гаспирали амир томонидан Бухорога таклиф этилади.

Амир Абдулаҳаднинг таклифини мамнуният билан қабул қилган И.Гаспрали 1893 йил май ойининг охирларида Бухорога ташриф буюради. Сафари давомида Самарқанд ва Тошкентда ҳам бўлиб, бир қатор эски усулдаги мактабларни зиёрат қилади. У ерда мутасадди раҳбарлар, шу жумладан, Н.Остроумов билан Туркистондаги маориф тизими ҳақида суҳбатлашади.

Амир Абдулаҳаднинг Шаҳрисабздаги ёзги қароргоҳига келган Гаспрали самимий қарши олинади. Узундан-узун суҳбатлар чоғида ўз фикрларига хайрихоҳлик топади. Аммо шунга қарамасдан кўзланган натижага эриша олмайди. Сабаби, бу вақтга келиб, Бухоро амири Чор ҳукуматидан изн олмай

туриб, бирор масалани ўзи хоҳлаганича ҳал этиш эркидан маҳрум бўлган эди[28].

И.Гаспралининг ўзи устози Ш.Маржоний ижодидан самарали таъсир олгани ҳақида кўп ёзади. Албатта, Туркистонга Россия ҳукмронлиги билан бирга Европа таъсири ҳам кириб келганлигини инкор этиб бўлмайди. Бу таъсир турмушнинг барча жабҳаларида, иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносабатларда ўз ифодасини топган. Натижада, ўша кезларда Туркистон ҳудудларида мавжуд бўлган мадраса таълими етарли эмаслиги, дунёвий илмларга ҳам кўпроқ эътибор қаратиш зарурлиги аён бўлиб қолган эди. Жаҳон илми ва маданияти билан узвий алоқа ўрнатиш лозимлиги ҳақидаги фикрлар айтила бошланган, энг муҳими, эслатиб ўтилганидек, Туркистонда бу ҳаракатнинг маълум бир илдизлари ҳам мавжуд эди. Бухоро ва Самарқанд ҳудудларида маориф тизими ислоҳ этилиши лозимлиги ҳақидаги масалани илк бор Аҳмад Дониш кўтаради. У Бухоро амирлиги чор қўшинлари томонидан ишғол этилганидан кейин бир неча марта Россияга бориб келиб, ислоҳот ҳақидаги ғояларини ўзининг "Наводир ул-вақое" ва "Таржимаи аҳволи амирони Бухорои Шариф" асарларида баён қилган. Бундан ташқари, Туркистонда жадидчиликнинг шаклланишига И.Гаспралининг "Таржимон" газетаси, Қозон ва Озарбайжондан келтирилган турли адабиётлар, "Ёш турклар", "Ёш эронлилар" сингари миллий ҳаракатларнинг таъсири ҳам кучли бўлганини қайд этиш лозим. Бу ҳақда жадидчиликнинг маърифий дастурига айланган Фитратнинг "Мунозара" асарида Абдурашид Иброҳимбек каби машҳур аллома ва Анварбек, Ниёзийбек каби ёш турк ҳамда ёш эронлиларнинг етакчи раҳбарларини тилга олиб, уларнинг йўли Туркистон ва Бухоро жадидлари учун ҳам намуна бўлажагини эслатганди.[29]

Татар жадидчилик ҳаракати ҳақида сўз борганида, 1908 йил 10 январдан Оренбургда чоп этила бошлаган "Шўро" ижтимоий-маърифий, адабий-публицистик журналини ҳам тилга олиш жоиз. Олтин саноати билан шуғулланган таниқли татар шоири Зокир

[28] Мехмет Сарой. Турк дунёсида маориф ислоҳоти ва Гаспирали Исмоилбей. -Анкара,1987. -Б. 49.

[29] «Мунозара»нинг Ҳожи Муйин томонидан туркчага таржима қилинган ва Беҳбудийнинг сўнгсўзи билан биргаликда амалга оширилган нашрда рус охранкасини чўчитиб юбормаслик учун бу номлар олиб ташланиб, уларнинг ўрнига улуғ рус адиби Толстой асарларига мурожаат қилиш бор эди. Ушбу тафсилот акс этган нашр учун қаранг: Фитрат. Ҳиндистонда бир бухороли мударрисниng фаранги билан усули жадида мактаблари хусусида қилған МУНОЗАРАси. / Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2000. –Б. 17.

Ромиев (Дардманд) бу журналнинг ноширн, Ризо Фахриддин эса бош муҳаррири эди. Журналнинг таҳрир ҳайъатида ўзбек зиёлиларига яхши таниш бўлган Фотиҳ Каримов, Кабир Бакир, Шариф Камол каби таниқли татар жадидлари ҳам бўлишган. Журналда фақат татар ва бошқирд ёзувчиларининг асарларигина босилмай, унинг саҳифаларида Ҳофиз, Умар Хайём, Саъдий, Абу Аъло ал-Маарриий, Низомий, Навоий, Фузулий, Махтумқули, Мирза Фатали Охундов, Номиқ Камол ҳаёти ва ижодларига бағишланган мақолалар ҳам ўрин олган. Ўзбек адиблари ҳам журнал фаолиятида иштирок этганлар.

Журнал 14 та доимий рукнга эга бўлиб, улар орасидаги: 1) машҳур сиймолар ва буюк воқеалар, 2) мақолалар, 3) диния масалалари, 4) тарбия ва маориф, 5) сиҳат-саломатлик, 6) археология обидалари, 7) адабиёт: назм ва наср, 8) библиография ва танқид ва ҳ.к. рукнларда мусулмон оламини қизиқтирган жуда кўп масалалар ёритилган. Журналнинг ғоявий ва маърифий йўналиши ҳақида "Буюк кишиларнинг сўзлари" рукнида берилган қуйидаги ҳикматли сўзлар орқали тасаввур ҳосил қилиш мумкин:

"Орзу нажот бермайди, фақат ҳаракат нажоткордир" (Г.Ибсен).

"Ҳаёт доимий ҳаракатдир" (Л.Н.Толстой).

"Мен фақат инсониятни деб жасорат кўрсатган кишилар-нигина буюк кишилар, деб биламан" (Вольтер).

"Дунёда сўздан кўра кучли ва заиф нарса йўқ" (И.С.Тургенев).

Журнал ўз фаолияти билан жадидчилик ҳаракатининг Миллий уйғониш ҳаракатига айланишига катта ҳисса қўшган десак, асло муболаға бўлмайди. Татар зиёлилари "Шўро" журналининг туркий халқлар орасида катта муваффақият қозонганидан рағбатланиб, "Вақт" газетасини ҳам нашр эта бошладилар. Энг эътиборлиси шундаки, юқорида номлари зикр этилган зиёлиларнинг аксарияти Бухоро, Самарқанд ёки Хива мадрасаларида таҳсил олиб, Марказий Осиё ҳудудларида дунёга келган у ёки бу тариқат йўлини тутган эдилар. Уларга ўрта асрларда яшаб ўтган мутафаккирларимиз асарлари қанчалик маънавий озуқа берган бўлса, Исмоилбек Гаспрали ва унинг ҳамфикрлари илгари сурган ғоялар ҳам шунчалик катта таъсир кўрсатди. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, XIX аср охирлари - XX

аср бошларида Туркистонда вужудга келган маърифатпарварлик ҳаракати илдизлари ўз тупроғимизда ниш урган эди.

Ўзбек жадидчилиги сарчашмалари тўғрисида сўз борганда, яна бир манбани унутмаслик лозим. Бу Туркиядаги ёш усмонлилар ҳаракати ва танзимат адабиётидир. Туркий халқларнинг ўзаро яқинлашишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган шўролар ҳукумати ўзбек-турк илмий, маданий, ижтимоий ва савдо алоқаларининг кескин узилиши учун барча чораларни кўрди. Шунинг учун ҳам бу алоқаларнинг 1917 йилга қадар бўлган тарихи ҳам унутилаёзди. Ҳолбуки, ўзбек жадид адабиётининг асосчиларидан бири Фитрат 1909-1913 йилларда Туркияда бўлган вақтида ёш турклар ҳаракати ва адабиёти таъсирида ўзининг дастлабки асарларини ёзган ва бу асарлар жадид адабиётининг дастури ўлароқ хизмат қилган эди. Шубҳасиз, Фитратдан олдин ҳам, кейин ҳам кўплаб ўзбек ёшлари Туркияга бориб таҳсил олганлар ва уларнинг аксарияти ўз ватанларига қайтгач, жадид мактабларини очиб, жадид адабиёти ва театрига пойдевор қўйишда иштирок этганлар.

Туркия ва Туркистон ўртасидаги жадидчилик борасидаги алоқалар бир томонлама бўлмаган. Ўз навбатида ёш усмонлилар ҳам Туркистон ва Шарқий Туркистон (Кошғар)га ўз вакилларини жўнатиб, туркчилик ва жадидчилик ғояларини тарқатишга ҳаракат қилганлар.

Чингизхон ва Боту ҳақидаги тарихий асарлари билан ўзбек китобхонларига таниш бўлган В.Яннинг кўп бор тилга олинган кундаликларида бу ҳақда муҳим бир маълумот учрайди. У “Катта совет энциклопедияси” учун Чўлпон ҳақида қисқача бир мақола ёзиш мақсадида 1933 йили Москвада яшаб, Шарқ халқлари марказий нашриётида ишлаган Чўлпон билан учрашган ва унга бир қанча саволлар билан мурожаат этган. Ана шундай саволлардан бирига жавоб берар экан, Чўлпон Андижонда Туркиядан Шарқий Туркистонга ёш усмонлилар ғояларини тарғиб этиш учун кетаётган ва маълум бир вақтга Фарғона водийсида тўхтаган икки турк зиёлиси билан танишганини айтган. Ўша пайтгача Сулаймон Юнус ўғли (Чўлпоннинг отаси) фарзандининг мударрис бўлишини истаган ва уни шу мақсадда тарбия этаётган экан. Лекин жадидчилик ғоялари билан танишган Чўлпон ота орзусига қарши ўлароқ Тошкентга қочиб бориб, жадид ёзувчиси бўлиб етишган. Агар Чўлпоннинг Тошкентга

1914 йилда келганини инобатга олсак, унинг ёш усмонлилар таъсирига берилиши ҳам таҳминан шу даврга тўғри келади.

Чўлпон тўғрисидаги хотираларини эълон қилган геодезист олим Ғуломқодир Норхўжаев атоқли шоирнинг Тошкентдаги “Турон” кутубхонасида Туркияда нашр этилган “Сарвати фунун” журналини, бошқа ёшлар қатори, мунтазам равишда ўқиб борганини айтади. Ўша кезларда Тошкентдаги қатор мактабларда Туркияда таҳсил кўрган ўзбеклар ёки Туркиядан турли сабаблар билан Ўзбекистонга келиб қолган турклар сабоқ беришган ва улар ҳам ўз шогирдларини турк жадидчилик ҳаракати таъсирида тарбиялашга интилишган. Шундай кишилардан бири тошкентлик Эсон афанди бўлиб, у Ойбекнинг шаклланишига озми-кўпми ўз ҳиссасини қўшган.

Турк-ўзбек алоқалари тарихида 1914 йили рус-турк урушида асир тушган турк зобитлари алоҳида саҳифани ташкил этади. Аввало шуни айтиш керакки, ўзбек маориф ва маданият ишларининг жонланиши ва истеъдодли зиёлилар авлодининг шаклланишида турк зобитларининг ҳиссаси кам эмас. Маълум бўлишича, улар Туркистонга кичик-кичик гуруҳ бўлиб, тўрт марта келганлар. Туркистонга келган тўртинчи гуруҳ анчагина катта эди. Унинг "аъзолар"и Биринчи жаҳон уруши йилларида Кавказортида асир тушган турк зобитлари бўлиб, улардан бири Рожи Чакирўз эди. Унинг хотиралари ўзбек жадидчилик ҳаракати намояндаларидан бири бўлган Усмон Хўжанинг ўғли Темур Хўжаўғли томонидан ёзиб олинган бўлиб, улар "Турк дунёси тарихи" журналининг 1987 йил 1-12 - сонларида эълон қилинган. Ушбу хотиралар 1914-1923 йилларда Туркистонда бўлиб ўтган бир қанча муҳим тарихий воқеалар ва шахслар ҳақида янги маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир.

Жадид зиёлилари ўз олдида турган асосий вазифа келажакда ўзбек халқини фожиали оқибатларга олиб бориши мумкин бўлган руслаштириш сиёсатига қарши курашиш, ёш авлодда миллий тил, тарих ва маданиятга ҳурмат туйғусини тарбиялаш, миллий урф-одатлар ва санъат турларини сақлаб қолиш ва яқин келажакда амалга ошиши лозим бўлган мустақиллик ҳақидаги орзуларни ёшлар шуурига сингдириш эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг таржимаи ҳолига доир мақолаларидан шу нарса маълум бўладики, турк зобитлари фақат Тошкентдаги мактабларда эмас, айни пайтда Қўқонда ва, эҳтимол, Фарғона

водийсининг бошқа шаҳарларида ҳам маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланганлар. Тўғри, улар ўз фаолиятида туркчилик асосларини тарғиб этишга катта эътибор берганлар. Аммо шу билан бирга, ўша пайтда турк зобитлари қўлида тарбия кўрган ёшлар орасидан ўз халқига астойдил хизмат қилган Ойбек, Миркарим Осим, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи каби илғор зиёлилар етишиб чиқишган.

Турк зобитлари хизмат қилган мактабларда ўқув-ўқитув ишларидан ташқари, "Турк кучи" сингари тўдалар ҳам ташкил этилиб, бу тўда аъзолари ҳарбий-ватанпарварлик машқлари, спорт турлари, мусиқа ва театр кечаларини ташкил этиш билан ҳам шуғулланганлар.

Бундан ташқари, ўзбек ёшларининг (шу жумладан Фитрат ҳам) Туркияга "қип-қизил мусулмон фарзанди" сифатида бориб, сўнг "туркчи" ва "жадид" бўлиб қайтиши ўзбек жадидчилик ҳаракатининг оёққа туришида "Туркия омили" ҳам муҳим аҳамиятга молик бўлганини кўрсатади. Адабиётшунос олимларнинг Чўлпон ижодига Яҳё Камол, Тавфиқ Фикрат, Муҳаммад Амин сингари турк шоирларининг таъсир кўрсатгани, ҳатто 20-йилларнинг бошларида шеъриятга кириб келган Ойбек ижоди ҳам бу таъсирдан четда шаклланмагани фактлари бу омилни ҳали олимлар махсус ўрганишлари лозим эканидан дарак беради.

Бир томондан, XVI-XIX асрларда Туркистонда ҳукм сурган ижтимоий тузум – феодал давлатнинг инқирозга юз тутиши, жамият тараққиётида турғунлик ҳолатининг юзага келиши, иккинчи томондан, Туркистоннинг Чор қўшинлари томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айлантирилиши натижасида ўлкада шундай бир мудҳиш шароит вужудга келгани маълумки, муайян ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маърифий заминсиз халқни уйғотувчи, жамиятни силкитиб, ларзага келтирувчи бирон-бир ҳаракатнинг пайдо бўлиши маҳол эди.

Шунинг учун ҳам Туркистон жадидчилик ҳаракатининг майдонга келишини унинг манбаларини аниқламай ва бу манбаларнинг Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг туғилиши билан боғлиқ бўлган нуқталарини белгиламай туриб ўрганиб бўлмайди. Агар жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши учун Туркистоннинг ўзида зарур ижтимоий ва маданий замин (ички шароит) бўлмаганида ўзбек жадидчилик

ҳаракатининг пайдо бўлиш ва шаклланиш жараёни бу қадар интенсив тус олмаган бўларди. Бундай замин эса, биринчи навбатда, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон сингари шоир ва ёзувчиларнинг ижодий фаолиятлари билан боғлиқ.

Туркистондаги оғир ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароит тақозоси билан XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида ўлкада жадидчилик ҳаракати вужудга келди.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракати тарихини қуйидаги даврлардан иборат бўлган деб тушунамиз:

а) XIX асрнинг 90-йилларидан 1905 йилгача бўлган давр – ўзбек жадидчилик ҳаракатининг туғилиши;

б) 1906 йилдан 1917 йилгача бўлган давр – жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши ва тараққиёти;

в) 1918 йилдан 1930 йилгача, яъни Туркистон Мухторият ҳукуматининг тугатилишидан "Миллий иттиҳод" ташкилоти аъзоларининг маҳв этилишигача бўлган давр – жадидчилик ҳаракатининг большевиклар томонидан назорат қилиниши ва тугатилиши.

Жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши, тараққиёти ва таназзули сабабларини жиддий кузатган олимларнинг деярли ҳаммаси томонидан бу тартибдаги даврлаштириш қабул қилинган. Шу билан бирга, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг туғилишини Россия истилоси давридан эмас, балки XX аср бошларидан деб белгилаган олимлар ҳам йўқ эмас. Даврлаштириш талқинидаги бундай турлификрлиликдан қатъий назар Марказий Осиёда кечган улкан глобал ҳодиса жадидчиликнинг халқимиз тарихи олдида бажарган тарихий вазифасини тан олмаслик мумкин эмас.

ЖАДИД АДАБИЁТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ МАНБАЛАРИ

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг юзага келиш манбаларига бир қатор омилларни ёддан чиқармаслик лозим. Бир томондан, ўзбек жадидчилик ҳаракатига озиқ берган кучлар миллатнинг ўтмишида яшаб ўтган буюк аллома ва мутафаккирлар бўлиб, уларнинг маънавий-илмий меросини ўрганиш орқали халқимиз қанчалик юксакликка эришган экан, жадидлар ҳам ўтмиш маънавиятини билиш ва унинг айрим муаммоли ўринларини ислоҳ қилиш йўлидан борганлари маълум ҳақиқат. Ислоҳ қилиш учун эса ҳар бир маънавий мероснинг ўз даври ва шу кундаги аҳамиятини белгилаш, унинг келажакка дахлдорлик даражасини аниқлаш ҳамда уларни халқнинг миллий юксалиши учун ўзига хос шаклларда етказиб бериш зарур эди. Бу ҳақда таниқли фитратшунос олим Ҳамидулла Болтабоев шундай ёзади: "Туркистон тарихига оламшумул ўзгаришларнинг муаллифи сифатида кирган жадидчилик нафақат Марказий Осиёда, балки Евроосиёда ҳам аҳамиятли из қолдиргани учун у жаҳон афкори илмияси томонидан эътибор билан ўрганилмоқда... Жадидчилик ўз халқини озод ва юртини обод кўриш шиорини ўртага қўйиш баробарида унинг олий пировард нияти халқнинг ўз шонли тарихи, маданияти билан жаҳон афкори умумиясига танитишни истади. Шунинг учун ҳам жаҳонни титратган Темур қиличининг зарблари ва жаҳон адабиётида янги саҳифа яратган Навоий қалами жадидчилар учун замон тимсолига айланди. Ўтмишни идеаллаштириш орқасида янги ва юксак жамият яратиб бўлмаслигини яхши англаган жадидчилар ўтмиш меросини ўзлаштириш баробарида жаҳоннинг энг тараққий этган миллатлари сифатида ўзини кўришни истади. Бироқ бу илдизлардан яралган дарахт қуёшга бўй чўзиб, Иймон, Миллий шуур ва Истиқлол куртакларини чиқаргунга қадар машаққатли йўлни босиб ўтди ва кўп қурбонлар берди"[26]

Жадидчилик ҳаракати Туркистонга Русия истилоси туфайли кириб келган темир йўл, матбаа ва матбуот имкониятларидан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилди. Гарчи рус охранкаси жиддий қаршилик кўрсатганига қарамай, “Туркестанские ведомости”нинг туркча (Н.Остроумов таъбирича, "сартча") иловаси бўлган

[26] Болтабоев Ҳ. Жадидчиликнинг маънавий илдизлари. / Ўзбекистоннинг янги тарихи: концептуал-методологик муаммолар. –Т.: Академия, 1998. –Б. 151-154.

"Туркистон вилоятининг газети"да Фурқат, Сатторхон каби ўзбек шоир ва зиёлиларининг мақолалари ҳам эълон қилиниб турди.

Сатторхоннинг бир қатор асарларида суд ва давлат тузилиши, порахўрлик, маҳаллийчилик, ички низоларни йўқотиш каби хилма-хил масалалар юзасидан билдирган фикрлари ҳанузга қадар ўз қимматини йўқотмаган. Сатторхон рус фани ва маданиятининг дастлабки тарғиботчиларидан бири сифатида майдонга чиқди. У "Туркистон вилоятининг газети"да эълон қилган мақолаларининг бирида (1890 йил 14 май сонида) бундай деб ёзган эди: "Биз рус халқи ёрдамида Оврўпа халқлари билан алоқа ўрнатишимиз мумкин, бунинг натижасида биз умумбашарий ҳаёт ва илмий тараққиётнинг иштирокчиларига айланамиз".

"Туркистон вилоятининг газети"га ўттиз беш йил давомида муҳаррирлик қилган Н.Остроумов ўз навбатида Россия ва Европа маданияти ҳамда ҳаёт тарзини тарғиб қилишга катта эътибор қаратди. Унинг газетасида Россия ва Европага саёҳат қилган бир қатор ўзбек тужжорлари ва зиёлиларининг саёҳатномалари мунтазам равишда эълон қилинди. Масалан, 1887 йилда Харьковда бўлиб ўтган қишлоқ хўжалиги кўргазмасида иштирок этган самарқандлик савдогар Мирза Бухариннинг Боку, Харьков, Москва ва Петербург таассуротлари (1888, 4-7 сонлар), тошкентлик савдогар Тожимуҳаммад Исамуҳамедовнинг 1900 йилда Боку-Истанбул йўли орқали Парижга қилган саёҳати (1900, 44-45 сонлар), газета муҳаррирларидан Сатторхон Абдуғаффоров (1893), шоир Зокиржон Фурқат (1891, 22-28, 32-сонлар), Худоёрхоннинг кичик ўғли Ибн Яминбек (1893, 20-сон), тошкентлик савдогар Орифхўжанинг (1894, 28-сон) саёҳатнома ва хотиралари газета саҳифаларида эълон қилинди. [27]

1906 йил 27 июнда Туркистонда биринчи жадид матбуотининг қалдирғочи бўлган "Тараққий" (Исмоил Обидий муҳарирлигида) газетаси, 6 сентябрдан эса Мунаввар қори бошчилигидаги бир гуруҳ жадидлар "Хуршид" газетасини чиқара бошлайдилар. Газетанинг 10 сони дунё юзини кўрганидан кейин у ҳукумат тарафидан ёпилди. 1907 йилдан Абдулла Авлонийнинг "Шуҳрат" газетаси чиқа бошлади. 1912 йилдан Бухорода "Бухорои шариф" нашр қилина бошлади. Форс тилида чиқа

[27] Тўғон Заки Валидий. Бугунги Турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи. 2-нашр. - Истанбул, 1981. - Б.502.

бошлаган бу газетанинг Марказий Осиёнинг тубжой аҳолиси бўлган турклар тилида эмас, Навоий сарт тили деб атаган форсийда чиқиши нафақат туркистонликларни, балки хориждаги айрим туркшуносларни ўйлатиб қўйди. "Турк юрди" жаридаси бу ҳолдан ажабланиб махсус мақола бағишлагани япон олими профессор Хисао Кўматсунинг тадқиқотларидан маълум[28]. Эҳтимол, ушбу танқидлар сабаб бўлиб, газетага ўзбек тилида хафталик "Турон" иловасининг нашр этилиши йўлга қўйилди.

1913 йилнинг апрель ойидан чиқа бошлаган "Самарқанд" газетасига муфтий Маҳмудхўжа Беҳбудий масъул муҳаррир этиб тайинланади. Ўзбек, форс ва рус тилларидаги мақолалар эълон қилинган бу газета саҳифаларида Мирзоҳид Мироқилов, Акобир Мансур, Ҳожи Муин каби жадид зиёлиларнинг асарлари ҳам ўрин эгаллаган эди. Олти юзга яқин нусхада тарқалган бу газетанинг 45 сони чиққанидан кейин маблағ танқислиги сабабли ёпилади. 1913 йил 20 августдан эътиборан эса Беҳбудий ўзининг "Ойина" журналини чиқара бошлайди. Унинг саҳифаларида Мунаввар қори, Маҳмуд Саттор, Акобир Мансурларнинг бир қатор мақолалари ўрин эгаллаган бўлиб, журнал "Миллат, исломияи саодат" шиорини кўтарган эди. Аммо "Ойина" журнали ҳам 136 сони эълон қилинганидан кейин 1915 йил 15 июнда ёпилади.

1914 йилдан нашр этила бошлаган "Садои Туркистон" жадидчилик тарихида чуқур из қолдирган нашрлардан бири эди. Унинг бош муҳаррири Убайдуллахўжа Асатиллахўжаев бўлиб, газета ишларига Мунаввар қори ва Абдурауфзодалар яқиндан ёрдам беришган. "Садои Туркистон" билан деярли кетма-кет нашрга чиққан "Садои Фарғона" газетасининг ишига Обиджон Маҳмудий муҳаррирлик қилган. Проф. Б.Қосимов 1917 йил феврал воқеаларидан сўнг нашрдан чиққан газеталар ҳақида фикр билдириб, чунончи шундай ёзади: 1917 йилнинг февралидан кейин "Нажот" (Мунаввар қори), "Шўрои ислом" (А.Баттол), "Турон" (Авлоний), "Ҳуррият" (Фитрат), "Кенгаш" (Заки Валидий), "Эл байроғи" (Б.Солиев, А.Зоҳирий), "Улуғ Туркистон" (К.Бакир) каби кўплаб газеталар чиқди".[29] Булар орасида Самарқандда нашр этилган "Ҳуррият" газетаси саҳифаларида юзлаб, минглаб мақола ва хабарлар, шеър ва

[28] Komatsu H. 20-Yuzyil Baslarinda Orta Asiyada Turkcilik ve Devrim Hereketleri. –Ankara: 1993. –S.53-55.
[29] Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Т.: Маънавият, 2002. – Б. 63.

ҳикоялар чоп этилдики, бу ҳол жадид адабиётининг тараққиётига хизмат қилган асосий омиллардан бири жадид матбуоти деган даъвони тасдиқлайди. Туркистон жадид матбуоти тарихи ҳақида ҳам мақола ва тадқиқотлар пайдо бўлди. Дастлаб Чўлпон "Туркистонда матбуот" мақоласи билан чиқди[30]. Сўнгра Абдулла Авлоний 1905-1917 йилларда чоп қилинган нашрларни умумлаштириб, "Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи" мақоласини ёзди[31]. Орадан ўн йил ўтгандан кейин Зиё Саиднинг "Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870-1927)" номли машҳур китоби нашрдан чиқди[32]. Жадид матбуоти тарихига назар ташлаганда, шунга амин бўламизки, ҳақиқатан ҳам жадидчилар томонидан амалга оширилган нашрлар миллатнинг уйғонишига сабаб бўлди, иккинчидан, деярли барча жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари матбуотчилик ишига фаол қатнашиб, ўзларининг мақола ва бадиий асарларининг оммага етиб бориши учун қулай бўлган усул ва йўл топди.

1920 йилда Бокуда нашр этилган "Фуқаро фуюзато" журналида эълон қилинган юқорида тилга олинган "Туркистонда матбуот" номли мақоласида Чўлпон маҳаллий матбуот фаолияти, унинг халқ ҳаёти ва сиёсий воқеликда тутган ўрнига шундай баҳо берган эди: "Эски вақтларда: "Матбуот еттинчи давлатдир", дерлар эди. Бу сўз, бу даъво энди-да аҳамиятини йитирмабдир. Бу кунда-да матбуотнинг аҳамияти буюкдир. Хусусан, Шарқ халқи бу кун матбуотнинг аҳамиятини тушунмишдир. Буюк инқилоб оламининг кетишидан бехабар ётган шарқликларни уйғотмиш, қонсиз томирларига қон, "яшамак учун мубораза эдажак" муқаддас қон савк этмишдир. Қамоқда матбуотни ажнабийларга - хорижликларга махсус бир "шай" билан шарқлилар букун уни излар, топар, унинг устида мулоҳаза юритарлар. Оламнинг тугул, ҳатто шаҳарнинг ҳаётига-да кўзининг ичи билан боққан кўйли, кандли бу кун кўйнинг ташқарисида, йироқларда тантанали, муборазали ва ўзига ҳам тааллуқли бўлган ҳаётни билмоқ ва ўрганмоқ истаб таъқиб этадилар". Чўлпоннинг мазкур мақоласи билан бир қаторда "Шарқ исёни" шеъринининг ҳам Озарбайжон матбуотида эълон қилиниши 1920 йилнинг сентябрь ойи бошларида Бокуда бўлиб ўтган Шарқ халқларининг тарихий

[30] Чўлпон. Туркистонда матбуот (нашрга тайёрловчи Т.Тоғаев). // Жамият ва бошқарув. -1998. -2-сон.
[31] Қаранг: Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Т.: Маънавият, 2002. – Б. 58.
[32] Саид Зиё. Танланган асарлар. –Т.: 1974. –Б.13-116.

қурултойи билан боғлиқдир. Маълумки, Чўлпон ҳам бу қурултойда Туркистондан борган бир гуруҳ вакиллар қаторида қатнашган эди. Чўлпоннинг "Туркистонда матбуот" мақоласи эса, ёзилиш санасига кўра, бу мавзудаги дастлабки иш бўлиши билан бирга, ўзбек вақтли матбуоти тарихида нашр этилган газета ва журналларнинг ўз даврида миллатимизга қай даражада хизмат қилганини шўролар ҳокимияти шароитида ҳаққоний ва холисона баҳолаган иш сифатида ҳам қимматлидир.

Тошкент ва Бухорода бу вақтга келиб мусулмон матбаа (босмахона)лари ҳам фаолият кўрсата бошлайди. Тошкентлик бойлардан Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида бир қатор форс ва ўзбек тилларидаги асарлар литография усулида чоп этила бошланди. Тошкентдаги Порцов ва Бухородаги Ливнин матбаалари тарих ва адабиётга оид бир қатор асарларни, жумладан, Алишер Навоийнинг "Хамса" асарини, Аҳмад Яссавийнинг "Девон"ини, "Або Муслим ривоятлари", "Темур-нома", "Шоҳнома" каби асарларни чоп этди. Тошкентда янги асарларни нашр этиш мақсадида "Туркистон" номли нашриёт ширкати ҳам ташкил этилди.

Туркистон жадидчилик ҳаракатининг маданий-адабий соҳада қўлга киритган энг катта натижаларидан бири миллий драматургиянинг шаклланиши эди. Жадид драматурглари, биринчидан, ўз олдиларига миллатни маърифатга, илмга етаклаш ва бунинг баробарида жаҳолатга қарши кураш вазифасини ўз олдиларига қўйдилар. Бунинг учун ўз асарларида маърифатпарварлик ғояларини илгари сурдилар.

Ўзбек миллий драматургияси ҳамда миллий театри Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг "Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли" номли драмаси билан бошланади. Драма биринчи марта 1914 йил 15 январда Самарқандда намойиш этилиб, "Ойина" журналида бу ҳақда мақола эълон қилинади. 1914 йил 27 февралда Абдулла Авлоний ва Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги "Турон" театри гуруҳи Тошкент шаҳрининг ўша вақтлардаги энг катта театр-концерт биноси: ўз ичига икки минг кишини сиғдира оладиган "Колизей"да спектаклни намойиш этади. Бу эса маданиятимиз тарихида улкан воқеа бўлиб, замонавий миллий театрнинг туғилишидан дарак беради. Ушбу қутлуғ кунда ўзбек миллий театри саҳнасини очишдек вазифа Мунаввар қори Абдурашидхонов зиммасига тушди. Асарга

нисбатан салбий фикрлар, ҳаваскорларга жисмоний таҳдидлар, кескин мунозаралар давом этиб турган бир пайтда Мунаввар қори икки минг кишилик залда театр санъатининг маънавиятимиз тараққиётида тутган ўрни ҳақида маъруза қилди.

Ҳар қандай янгилик халқ ҳаётига осонликча сингиб кетмаганидек, театр ҳам Туркистон ҳудудларида катта қаршилик ва тўсиқларга, ҳатто ҳужумларга дуч келди. Адабиётшунос олим Шуҳрат Ризаев ўзининг "Жадид драмаси"[33] китобида бу ҳақда тўхталади. Олимнинг фикрича, бундай тўсиқларнинг энг каттаси мустамлакачи маъмурлар бўлиб, драматик асар босмадан чиқиб, то саҳна юзини кўргунга қадар цензуранинг минг чиғириғидан ўтиши керак эди. Бу жараёнда ҳар бир сўз ва жумлага алоҳида эътибор берилар, ногаҳон одамларнинг онгини уйғотиб юбориши ёки уларни ҳаракатга ундовчи ўринлар эса асардан олиб ташланарди.

Маълумки, Туркистоннинг ҳамма йирик шаҳарларида драма тўгараги қатнашчилари ижросида кичик-кичик саҳна асарлари ўйналган ва бу спектакллар ўз даврининг маданий ҳаётига ҳам таъсир ўтказган. Тўдалар қошидаги оркестрлар эса турли сиёсий ва маданий тадбирларнинг юқори савияда ўтишига хизмат қилган. Собиқ турк зобити хотираларида Ҳамзанинг театрчилик фаолияти билан боғлиқ мароқли фактлар ҳам учрайди: “Фарғона водийсида Мусажон ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан ташкил этилган мусиқали театр труппаси бизнинг “Турк кучи” тўдаси билан бирлашиш истагини билдирди. Биз ҳам бунга рози бўлдик. Бу вақтда труппа Тошкентга келиб, ёзувчи Ҳамза Ҳакимзоданинг "Лошмон фожеаси" номли пьесасини қўяётган эди. Унда чор Россиясининг Биринчи жаҳон уруши даврида туркистонликларга ўтказган зулми ҳақида ҳикоя қилинарди. Руслар қозоқ, қирғиз, ўзбек ва туркманларни фронт орқасида хизмат қилиш учун мажбурий равишда мардикорликка олиш ишларини бошлаб юборадилар. Ерли аҳоли бунга қарши чиққач, аскарлар қурол ишлатадилар. Натижада, 1916 йили Туркистонда умумхалқ қўзғолони бошланади. Асарда ана шу қонли воқеалар ҳақида ҳикоя қилинган эди.

Ҳамза Ҳакимзода раҳбарлик қилган ушбу сайёр труппадаги эркак санъаткорларнинг аксарияти ўзбеклар эди. Улар орасида

[33] Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т.: Шарқ, 1997.

биргина татар аёли бор эди. Бизнинг тўдамиз билан бирлашганидан кейин труппага Фотима туташ деган яна бир татар қизи келиб қўшилди. "Туташ" сўзи татарчада "эрга тегмаган қиз, бокира" деган маънони билдиради. Ўзбеклар у вақтларда қизларининг театрга кириб ишлашларига рухсат бермас эдилар. Шунинг учун ҳам театрнинг аёл санъаткорларга бўлган эҳтиёжи татар, арман ва яҳудий хонимларни саҳнага жалб этиш йўли билан қондирилар эди… Гуруҳларимизнинг бирлашиши тантанали бир маросимда амалга оширилди. Ҳамзанинг театр труппаси мусиқа садолари остида Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидан, бизнинг "Турон кучи" гуруҳимиз эса махсус тикилган либосларда ва оркестр садолари остида Эски шаҳардан йўлга чиқдик. Бир оздан кейин гуруҳлар Ўрда оғзи деган ерда учрашиб, биргаликда “Турон” мактабига томон йўл олдилар. Театрлаштирилган юриш давомида ҳар иккала гуруҳ мусиқачилари "Эски дўст" (аслида олмонларнинг “Alte Kamarat”) номли маршини чалиб бордилар. "Турон" мактаби ҳовлисида Муҳиддин қори (сўз қори Ёқубов ҳақида бормоқда – Р.Ш.) томонидан мавлуд ўқилди ва дастурхонларга ош тортилди.

Ёзувчи Ҳамза Ҳакимзодага мактабдаги бўш хоналардан бири ажратиб берилди. У ҳар сафар Тошкентга келганида шу ерда истиқомат қиладиган бўлди. Бирлашган театр труппасига ҳам Ҳамзанинг ўзи раҳбарлик қила бошлади”[34].

Беҳбудий, Ҳамза, Ҳожи Муин, /ози Юнус, /улом Зафарий каби жадид драматургларининг Туркистон маданий турмуши учун ниҳоятда зарур бўлган бу соҳа ривожи учун қилган меҳнатларини эътироф этиш билан бирга Фитрат драматургиясининг ўзбек драмасининг шаклланишидаги ўрнини қайд этмаслик мумкин эмас[35]. Бу ҳақда фитратшунос олим Ҳ.Болтабоев шундай ёзади: “Фитратнинг драматик асарлари, асосан, 1918-26 йилларда ёзилган бўлса ҳам олис Ҳинд ўлкаси воқеаларига ("Ҳинд ихтилолчилари", "Чин севиш") асослана-дими, Бухоро тарихининг қоронғу қатламларидан баҳс юритадими ("Абулфайзхон", "Арслон"), турли ришталар билан ўлка тарихига боғланадими ("Темур сағанаси", "Қон") юрт

[34] Рожи Чакирўз. Юрагимга яқин гўшалар (туркчадан Р.Шарипов таржимаси). // Жаҳон адабиёти. – 1997. 5-сон. - Б. 197-198.

[35] Бу ҳақда қаранг: Ғаниев И. Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати. – Т., 1994; Ўша муаллиф. Фитрат: эътиқод, ижод. – Т., 1994.

келажагига дилдан қайғурувчи ватанпараст шоирнинг истеъдоди кўламидан далолат беради... Фитрат драматургияси фақат мазмун ва шакл жиҳатдангина эмас, жанрлар нуқтаи назаридан ҳам ранго рангдир. Унда тарихий фожеа, драма ("театру" деб номланган) ҳатто замонавий опералар либреттосини учратиш мумкин[36].

Жадид драмаси ва театри миллатнинг уйғонишига сабаб бўлиб, бутун Марказий Осиё бўйлаб кенг тарқалган экан, бадиий адабиётнинг бошқа тур ва жанрлари ҳам борки, жадид шоир ва ёзувчилари уларнинг тараққиётига ҳам мислсиз хизмат қилганлар. Маълумки, шарқда мумтоз наср ўз анъаналари билан яшаган, оғзаки адабиётдаги қиссахонлик тажрибаси, китобий (Қуръоний сюжетдаги) насрий достонлар, ҳикоятлар ва жангнома типидаги насрий асарлар, юксак ахлоқий руҳдаги қиссалар ва мемуар типидаги "нома"лар XX аср бошларигача ўзбек мумтоз насрининг ифода шакли ва воситалари сифатида яшаб келган. Бироқ ҳар соҳада янгиланиш тарафдори бўлган жадидлар учун бу каби жанр ва воситалар камлик қиларди. Шунинг учун ҳам Чўлпон "Улуғ ҳинди" номли машҳур мақоласида "кўнгил янгилик охтарадир" деб ёзаркан, биринчи навбатда, Рабиндранат Тагор, Жўржи Зайдон сингари буюк шарқ романнавис-ларининг ижодини ҳавас қилган эди. Бу Европа андозаларига мос келадиган, воқеалар тартиби реалистик асосга қурилган замонавий наср эди. Бундай янги наср яратишга уриниш Қодирийнинг дастлабки ҳикояларида ("Улоқда"), Чўлпоннинг "Доктор Муҳаммадиёр", "Қурбони жаҳолат" сингари асарларида Ҳамзанинг "роман" унвони билан тавсия қилган "Янги саодат ёки миллий роман", "Ҳақиқат кимда? " каби ҳикояларида куртак ёза бошлаган эди. Чўлпоннинг "Доктор Муҳаммадиёр" ҳикоясида бу жиҳатдан характерли бир лавҳа учрайди. Ҳикоя қаҳрамони Муҳаммадиёр илм толиблари ҳақида "Умрлик шогирдлар" деган роман ёзади: "Рўмон ўн икки жузъ бўлиб, Туркистонда ҳануз шундоғ миллий маишатдан олинған рўмон чиқмаған эди". Мана бу сўзларда Чўлпоннинг янги миллий роман орзусини уқиш мумкин.

Абдулла Қодирий закоси қанотида ўзбек романчилигини дастлабки асар биланоқ мактаб яратишлик даражасига олиб чиққан "Ўтган кунлар", мутахассисларнинг фикрича, жадид

[36] Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат. Олий ва махсус ўқув юртлари учун қўлланма. –Т.: 1992. -Б. 30, 34.

адабиёти ривожланиш даврига кирган 10-йилларнинг сўнггида ёзилган эди. Унинг дастлабки журнал варианти 20-йилларнинг бошидаёқ ҳар бир ўзбек хонадонига кириб келди ва янги типдаги реалистик роман қандай бўлишини Европа романнависларига ҳам англатиб улгурди.

Жадид шоирларининг шеъриятда яратган энг катта янгилиги вазн ислоҳоти бўлди. Анъанавий арузнинг қолиплари кенг ижтимоий мазмунни акс эттиришга торлик қилиб қолди, қолаверса, арузнинг мураккаб сир-синоатини билишлик ҳар кимга ҳам насиб қилавермагани учун мазмунан саёз, фақат вазнга тушган сўзлар йиғиндисини шеър деб тавсия қилиш одатдаги ҳолга айланди. Ушбу давр воқеаларининг шоҳиди бўлган Лазиз Азиззоданинг ушбу сўзлари масалани ойдинлаштиришга ёрдам беради: "Чўлпон тил ва услубни (шеъриятда – Р.Ш.) соддалаштирди. Лекин аруз вазнининг йиқилишида Фитратнинг хизмати жиддий бўлди. Мана шу адабий инқилобнинг илк даврида шеърда қофиясизлик, вазнсизлик, бир қадар озодлик вужудга келиш билан бир вақтда анархистлик ҳам майдонга чиқа бошлади"[37]. Шунда янги миллий фонетик заминга асосланган вазнни оғзаки шеъриятдан ёзма адабиётга олиб кириш эҳтиёжи туғилди.

Шу вақтда Фитрат: "Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими?.. мен ёздимми, эсимда йўқ. Фақат шуниси аниққи, бармоқ вазнини назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим",[38] деб ёзгани маълум. Улкан олимнинг мана бу далолати жадидлар нафақат янги вазн тарафдори бўлиб чиқдилар ёки у вазнда биринчилардан бўлиб шеърлар ёздилар, балки янги миллий вазн бўлган бармоқ вазнини назарий жиҳатдан асослаб берган олимлар ҳам жадидлар орасидан етишиб чиққан эдилар.

Жадидчилик маданий ҳаётда адабий-бадиий кашфиётлар, маориф тизимидаги ислоҳотлар, матбуотнинг вужудга келиши каби бир қанча янгиликлар бериши билан бирга, жадидчилар кўпроқ мустамлакачилик сиёсатига кескин зарба бериш учун курашни ўз зиммаларига олган фидойи ватанпарвар эдилар. Биргина 1916 йил воқеалари жадидчилик ҳаракатининг юксалишида жуда катта тайёргарлик нуқтаси бўлганини

[37] Азиззода Л. Чўлпон ким эди? // Ёшлик. . – 1988. 10-сон. –Б.68-70.
[38] Фитрат. Аруз ҳақида. –Т.: Ўзбекистон Фанлар комитети нашриёти, 1936. –Б. 37.

унутмайлик. Шу йилнинг февраль ойида Туркистондаги рус ахборот воситалари, жумладан, "Туркестанские ведомости" нашри Ўрта Осиё ҳудудларида сафарбарлик эълон қилиш ҳақидаги Чор ҳукуматининг қарори борлигини билдиради. Ҳақиқатан ҳам, 1916 йилнинг 25 июнида Николай Иккинчи Жаҳон уруши фронтлари ортида хизмат қилиш учун Туркистондан 250 минг киши жалб қилиниши ҳақидаги Фармонга имзо чекади. "Туркестанские ведомости"да билдирилган хабардан кейин, 1916 йилнинг май ойида бир гуруҳ жадид зиёлилари Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг Самарқанддаги уйида яширинча тўпланадилар. Улар ичида Мунаввар қори, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа, Комил қори ва Обиджон Маҳмуд каби сиймолар бор эди. Йиғилишдан асосий мақсад Туркистонда сафарбарлик эълон қилинганидан кейин халқни исёнга даъват этиш ва шу йўл билан Туркистон истиқлолини қўлга киритиш эди. Бунинг учун қозоқларнинг "Алаш Ўрда" фирқаси билан ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришга қарор қилинади.

Машҳур шарқшунос олим Заки Валидий Тўғон ўзининг "Бугунги Турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи" китобида 1917 йил апрель ойида Тошкентда бўлиб ўтган "Туркистон мусулмонларининг биринчи конгресси" ҳақида шундай маълумот беради: "Конгрессда зиёлиларнинг бир қисми (билхосса Чўқаев ва Шаҳиаҳмедов), Қозондан келган вакиллар (Оренбургда чиқаётган "Вақт" газетаси муҳаррири Кабир Бакир ва ҳукумат аъзоси сифатида Тошкентга келган Садри Мақсудийлар)нинг таъсири остида Туркистоннинг бошқарув усули масаласида федерацион қурилиш фикрига мухолиф бўлдилар. Мунаввар қори ва унинг айрим дўстлари ҳам тараддудда қолдилар. Фақат Маҳмудхўжа Беҳбудий билан мен автономия ва федерация фикрини ёқлаб, охиригача бу ишончимизда мустақил қолдик. Шуни ҳам таъкидлаб ўтмоқчиманки, анжумандаги энг гўзал нутқ Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг маърузаси бўлди (таржима - Р.Ш.) "[39]

XX аср бошларида Туркистон ўлкасининг турли бурчакларида очилаётган ва фаолият кўрсатаётган "усули савтия тадрижия" ("усули жадид") мактаблари учун маблағ ишлаб, "Жамияти хайрия" ёки "вақфлар" орқали шу мактаб ва маориф масканлари учун дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш,

[39] Тўғон Заки Валидий. Бугунги Турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи. 2-нашр. - Истанбул, 1981.–Б. 357.

мактабларни ўқув жиҳозлари билан таъминлаш, иқтидорли ёшларни тараққий этган мамлакатларга (кўпроқ Туркия, Олмония ва Марказий Россияга) ўқишга юбориш вазифасини қўйдилар. "Садои Туркистон", "Садои Фарғона" газеталари ҳамда "Ойина" журналларидаги ушбу масалага бағишланган мақолаларни кўздан кечирар эканмиз, театр томошаларидан тушган маблағнинг қандай мақсадларга сарф этилгани ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўламиз. "Ойина" журналининг 21-сонида самарқандлик театр ҳаваскорларининг Қўқон шаҳрида "усули жадид" мактаби фойдасига "Падаркуш" драмасини намойиш этгани ҳақида маълумот берилади ва театр мудири Акобир Мансурийнинг ушбу намойишдан тушган маблағ ҳақидаги ҳисоботи босилади. Маълум бўлишича, томошадан жамъи 1331 сўм 50 тийин тушган бўлиб, шундан 727 сўм 10 тийин турли хил харажатларга (рўйхати журналда илова қилинган) сарфланади. 604 сўм 40 тийин эса "усули жадид" мактаби фойдасига ўтказилади.

Иккинчидан, "қадимчи" ва "жадидлар" ўртасидаги низо театр муносабати билан янада кескин тус олди. Ўз даврининг кўзга кўринган зиёлиларидан бири, чуқур замонавий ва диний билимга эга бўлган улуғ зот Саидаҳмад Васлий билан Маҳмудхўжа Беҳбудий ўртасида бўлиб ўтган катта мунозарани мисол тариқасида келтириш мумкин. Маълумки, Васлийни "қадимчи" ёки "мутаассиб уламо", дейиш қийин. Чунки ўтган аср бошларида ҳеч бир зот мадрасалар, мактаблар ислоҳоти ҳақида унингчалик илғор фикрларни айтган эмас эди. Ҳамза Саидаҳмад Васлийни "Тараққиёт гулшанида миллат андалиби", деб бежиз атамаган. Дарҳақиқат, XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикр тараққиётида Васлийнинг алоҳида ўрни бор. Саидаҳмад Васлийнинг "Садои Фарғона" газетасида эълон қилинган "Шариати исломия" мақоласига нисбатан илмий асосли фикрни фақат Маҳмудхўжа Беҳбудийгина айтиши мумкин эди. Ўрни келганида Беҳбудийнинг ўз миллатининг ривожи йўлида амалга оширган бошқа ижтимоий-сиёсий ишларини ҳам эслаб ўтиш жоиздир.

XIX аср охирлари - XX аср бошларида Туркистондаги бошқарувчи куч Чор Россияси чиновниклари ва улар бошида турган генерал-губернатор бўлиб, мавжуд хонликлар уларга тобе эди. Маҳаллий зиёлилардан таркиб топган бир гуруҳ жадидлар Туркистон маориф тизимида ислоҳотлар ўтказиш, амирлик ва

хонлик тузуми ўрнига миллий халқ жумҳуриятларини барпо этиш ғояси йўлида фаолият кўрсатаётган эдилар. Қадимчилар эса мавжуд тузумни сақлаб қолиш тарафдори бўлишига қарамай, уларнинг ҳаракати оммавий тус олмайди, аксинча, сарой аъёнлари доирасида қолиб кетади. Бухоро амири ва Хива хони жадидларга қарши очиқ кураш эълон қилиб, улар фаолиятига барҳам бериш йўлида зобитлардан ёрдам сўрашдан ҳам тоймасдилар.

1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин Мажидий, Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий, 1904 йилда эса Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхоновлар томонидан янги "усули жадид" мактаблари ташкил этилади. 1900 йилда Бухорода Мулла Жўрабой асос солган мактабнинг очилиши учун амир Абдулаҳадхон дастлаб рухсат берган бўлса-да, лекин орадан уч ой ўтгандан сўнг унинг фаолияти тўхтатилади, муаллимлари эса қувғинга учрайдилар. 1908 йили Бухорода Мирза Абдувоҳид томонидан "Таълим ўчоғи" номли яна бир мактаб очилади. Унга ҳам дастлаб рухсат берилган бўлса-да, бир ой ўтар-ўтмас таъқиқланиб, ўқитувчилари қамоққа олинади. Ўқитувчиларнинг қутулишга муваффақ бўлган бир қисмигина Тошкент ва Самарқандга қочиб, жон сақлаб қолади. Бухоро амири Олимхон Қрим ва Туркиядан келадиган даврий нашр ва адабиётларни ман этади, жадидчилик ғояларини илгари сурган маҳаллий матбуот фаолиятини таъқиқлайди.

Дарҳақиқат, Исмоилбек Гаспрали ва унинг ҳаётбахш ғоялари мустамлака мафкураси йўлидаги ғов эди. У масаланинг жиддий ва кўп қиррали эканлигини эътироф этган ҳолда, "туркий қавмлар, умуман, мусулмонлар бирлашиб, катта кучга айланишгандагина Россия империясидек қудратли ва маккор салтанат чангалидан қутулиш мумкинлигини, бунинг учун асрий жаҳолатдан, феодал қолоқликдан қутулиб, дунёвий илмларни, замонавий фан ва техникани эгаллаб, тараққий топган миллатлар даражасига кўтарилиш лозимлиги ғоясини илгари сурди. Шу боис ҳаракатни, энг аввало, кишилар дунёқарашини, савиясини шакллантирадиган таълим-тарбия тизимини ислоҳ этишдан бошлаш керак, деган қатъий қарорга келди. Натижада, мусулмон оламида янги бўлган "усули савтия тадрижия"ни жорий этишга киришди ва кутилган натижаларга эришди. Бу усулни у Кавказдагина эмас, Туркистонда, Волга бўйида ҳам жорий

этишни ташвиқ қилди. Мазкур ўлкаларда унинг тарафдорлари, издошлари пайдо бўлди. Туркистонда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулқодир Шакурий, Абдулла Авлоний ва бошқалар унинг ҳаммаслаклари эдилар…

XX асрнинг 10-йилларига келиб, Туркистон жадидчилик ҳаракати ҳар томонлама шаклланди. "Усули савтия" мактаблари қанот ёзиб, жадид матбуоти, адабиёти ва театри майдонга келди. Аммо бу ҳали жадидчиликнинг барча жабҳа ва минтақаларда тўла ғалаба қозонганини англатмасди. Ислом динининг Туркистондаги марказларидан бири – Бухорои шарифдаги вазият ва жадидларнинг бу ердаги ҳаракат доираси нафақат Бухоро амирлигининг ҳар қандай тараққиётга ва янгиликка қарши қаратилган сиёсати, шунингдек, дин арбобларининг қаршилиги туфайли ҳам мураккаб бир ҳолда эди.

XX аср бошларида бутун мусулмон олами бўйлаб эса бошланган янги шабадалар гўё Бухорони четлаб ўтгандек эди. Ҳолбуки, бу вақтда Ҳиндистон (Калькутта), Миср (Қоҳира), Озарбайжон (Боку), Грузия (Тифлис), Татаристон (Қозон, Оренбург) ва Бошқирдистон (Уфа)да нашр этилган газета ва журналлар Туркистон ёшларини жунбушга келтиради. Чунончи, Ҳамза 1909 йилда отасини ҳажга жўнатиш муносабати билан Намангонда бўлгани ва Жоме масжиди қошидаги мадрасада жадид газеталарини катта бир ҳавас билан ўқиганини айтган.

Бухоролик руҳонийлар амирликнинг кейинги тақдири масаласида кўп баҳс ва мунозара юритдилар. Ҳатто шу заминда улар икки қанотга ажралиб кетдилар. 1910-1920 йилларда амирликда қози калон вазифасини бажарган Бурхониддин эскилик тарафдорлари бўлган гуруҳга, мударрис Мулла Икром эса либерал-демократик қанотга раҳбарлик қилдилар.

Асл исм-шарифи Муҳаммад Икром ибн Абдусалом бўлган Мулла Икром номи Ҳамза ва Садриддин Айнийнинг автобиографик асарлари орқали илм аҳлига яхши маълум. Ҳамза 1910 йили Бухорога шу мударрис қўлида араб тилини мукаммал ўрганиш учун борган. Мулла Икром Бухоро амирлигидаги энг кўзга кўринган сиймолардан бири эди. У руҳонийларнинг консерватив вакилларидан фарқли ўлароқ, амирликдаги нуқсонларни шафқатсиз равишда очиб ташлаб, амалдорларнинг ўзбошимчаликларини, амирликдаги адолатсизлик рўй берган ҳолатларни кескин фош этган. Шу билан бирга ўз дунёқарашини,

теварак-атрофдаги воқеаларга бўлган муносабатини нафақат Бухоро руҳонийлари, ҳатто қушбеги ва амирдан ҳам яширмаган. У "усули савтия" мактабларининг тарафдори бўлиб, эски мактаб ва мадраса таълимидаги нуқсонларни аёвсиз танқид қилган. Шунинг учун ҳам Мулла Икром билан "қадимчи"лар ўртасида кўпинча тўқнашувлар бўлиб турган. У ўзига хос теран билими, дунёқараши ва мантиқ кучи билан бундай тўқнашувларда ғолиб чиқибгина қолмасдан, балки рақибларини ўз тарафига ҳам оғдирган. Шубҳасиз, Мулла Икромнинг шахси чор амалдорлари эътиборини тортмай қолмади. Эски Бухоро полицияси бошлиғи Вильман 1914 йил 14 июнь санали рапортида Россиянинг Бухородаги сиёсий агентлигига бундай хабар йўллаган: ”Жорий июнь ойининг дастлабки кунларида маҳаллий эшон Шояхсий (63 ёшга тўлиши муносабати билан) анъанавий тўй (зиёфат) берди. Бу тўй учун амир 15 минг тангани эҳсон қилди. Мазкур тантанада Бухородаги барча олий зотлар билан бирга руҳонийларнинг энг юқори қатламлари ҳам ҳозир бўлдилар. Қози калон, раис, миршаб, тўпчибоши, мулла-аскар ва бошқ., шу жумладан, Мулла Икром ҳам. Эътиборли меҳмонлар жойлашган меҳмонхонада бўлиб ўтган тантана пайтида қарийб барча меҳмонларнинг Мулла Икромча билан тўқнашувлари рўй берди. Мулла Икромча бу ердаги йиғилишдан фойдаланиб, "усули қадим" тарафдорларини фош этувчи нутқ сўзлади”[40].

Шу сўзлардан кейин полиция бошлиғи Мулла Икром билан "усули қадим" тарафдорлари ўртасида бўлиб ўтган баҳсга ўз эътиборини қаратиб, унинг янги усулнинг афзаллигини исботлагани, эскиликдан юз ўгирган Туркия ва бошқа маърифатли мусулмон мамлакатларининг фақат маърифат орқасида ўз нуфузлари ҳамда мустақилликларини сақлаб қолганини қайд этган. Яна шу манбада кўрсатилишича, Мулла Икром ўз нутқида тўрт ой мобайнида Яқин Шарқдаги мусулмон мамлакатларида бўлгани, тўққиз ой давомида Истанбулда мактаб ва маориф тизимини ўрганганини айтган.

Мулла Икромнинг нутқи қози калонда мунозара қилиш хоҳишини уйғотиб, у ўз мавқеи ва қарашларини тушунтиришга интилди ва "Бухоро юз йиллардан бери яшаб келмоқда, шу вақт орасида эски мактабдан қанчадан-қанча буюк олимлар ва жамоат

[40] ЎзР МДА. 3-фонд, 2-тавсиф, 30-иш, - 19-варақ.

арбоблари етишиб чиқди ва биз улар билан ҳақли равишда фахрланамиз, шунинг учун ҳам бу мактабни таг-туги билан бузишга ҳеч қандай ҳожат йўқ", деди. Қози калоннинг бу сўзларини Мулла Икромдан бошқа барча давра иштирокчилари маъқуллашди. Аммо Мулла Икром ўзининг охирги сўзида Қози калоннинг бу сўзларига жавобан бундай деди: "Ҳозир ҳам Бухоро ўз олимларига эга. Аммо булар ўз ҳаётини бутунлай илм-фанга бағишлаган ўн минглаб кишилар орасидан чиққан бахтли инсонлардир. Агар Бухорода бошқача шароит бўлганида бундай олимлар сони мингга ҳам етган бўларди. Нима учун биз ҳозир Бухоронинг гуллаб-яшнаши ва равнақи учун, Оврўпа очиқдан-очиқ уруш эълон қилган ислом учун ҳукуматдан эски усулни янгиси билан алмаштиришни талаб қилмоқдамиз? Мен, Икромча, амалдорлар билан руҳонийлар ўртасида ўзимга мадад топмайдиган бўлсам, муқаддас иш учун очиқ кураш майдонига кириб, жабр чекишга ва ўз ўлимимни қабул қилишга ҳам тайёрман"[41].

Вильманнинг хабар беришига қараганда, Мулла Икромнинг сўнгги сўзи йиғилганларга кучли таъсир қилган; Қози калон ер билан битта бўлиб, агар амир янги усулга ўтишга розилик берса, бу усул тарафдорлари сафига қўшилишга рози эканини айтган. Мулла Асқар эса Мулла Икромга қўшилишини очиқдан-очиқ тан олиб, уни қўллаб-қувватлашга ваъда берган. Тантана охирида ҳатто, Мулла Икром келтирган таклифлар асосида, амирдан янги усулга ўтишга рухсат беришини сўралсин, деган қарорга келинган.

Аммо, мазкур Қози калон бошчилигидаги эскича фикрли руҳонийларнинг янги усулга нисбатан салбий муносабатлари кейин ҳам давом этди. Шунинг учун амирлик ҳудудида очилган "усули савтия" мактаблари ўз фаолиятларини яширин тарзда олиб боришга мажбур бўлдилар.

Эскича фикрли руҳонийлар ўз гуруҳининг XX аср бошларидаги мавқеи туфайли, хусусан, Бухоро амирлиги тасарруфида маориф тизимини янгилашга қаратилган ҳар қандай ташаббусни бўғиб келди. Ҳолбуки, ўз олдига катта мақсадларни

[41] Кўрсатилган манба.

қўйган жадидчилик ҳаракатининг "бисмилло"си эски йўналишдаги мактабларни янги асосда ислоҳ этиш эди.

Жадидлар, бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, маҳаллий ғоявий рақибларининг қаттиқ қаршилигини енгиб, Туркистон ҳудудларида мактаб тизимини услубий жиҳатдан янгилашга, ёш авлоднинг хатли-саводли бўлиш ва илм олиш жараёнини тезлаштиришга эришдилар.

Шу билан бир қаторда, янгиланиш ҳаракати маориф соҳасидаги ислоҳотлар билангина чекланиб қолмай, балки адабиёт, илм-фан, матбуот ва матбаачиликда ҳам бир қатор ютуқларни қўлга киритди. Бу ерда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат, Садриддин Айний, Саййид Аҳмад Васлий, Ҳожи Муин каби шоир ва ёзувчиларнинг ҳаммага маълум ва машҳур асарларини санаб ўтишга ҳожат йўқ.

Ўз вақтида Қозонда таҳсил олган зиёлилар, шу жумладан, Аҳмаджон Бектемиров, Шокир Мухторий, Шокир Сулаймон, Мухтор Бакир, Қори Абдураҳмон Тожи, Исмоил Обидов, Fози Юнус ҳам Туркистонда катта ишларни амалга оширдилар. Шокир Сулаймоннинг тўрт қисмдан иборат бўлган "Ислом тарихи" ва Мухтор Бакирнинг (у бир вақтлар Хива хони Исфандиёрхон ҳузурида муаллимлик қилган) "Муфассал Туркистон жуғрофияси" китобларини, Абдураҳмон Тожи (адабий тахаллуси "Тикан")нинг қатор гўзал шеърларини эслаб ўтиш кифоядир.

Агар жадидчилик таржимаи ҳолига кенгроқ ва чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, жадидлар ўз юртларини янги уфқлар сари олиб ўтмоқчи бўлган йўлни айни ўша даврда рўй берган дунё воқеалари, хусусан Европа ва Россия воқеалари кўзгусида акс эттира билсак, маърифатчи аждодларимизнинг яна бир фазилати ёрқин намоён бўлади.

Ўрта Осиё Россия томонидан истило этилиши билан Туркистон ижтимоий ва маданий турмушига янги шаббодалар кириб келди: аввалроқ айтганимиздек, янги меъморий услубда уйлар қурилиши, тахта пол пайдо бўлиши, театрлар гастролга келиши ҳамон ўрта асрчилик оғушида яшаётган ўлка учун сезиларли воқеа эди, албатта. Айни вақтда Россия осмонида ҳам бегона булутлар қуюқлашаётган эдики, уларнинг бири – народниклар ҳаракатини эслатиб ўтишнинг ўзиёқ фикримизга равшанлик кирита олади.

XIX аср ўрталарида юзага келган бу ҳаракат мамлакатнинг асосий аҳолиси бўлмиш деҳқонларни исёнга чорлаш билан ўзини кўрсатди. Ўз фаолиятига асос сифатида эндигина бош кўтариб келаётган капитализм йўлига ғов солиш, чоризмни ағдариб ташлаш ғоясини олға сурди. Бу мақсад йўлида улар қотилликдан ҳам ҳазар қилмайдилар. Орадан ўттиз-қирқ йил ўтмай, ҳатто Россия императорининг ўзи, қуролланган народниклар ҳужумидан қўрқиб, Санкт-Петербургдаги ўз маҳкамасига кела олмай қолди. Лекин эҳтиёткорлик ҳайф кетади. 1881 йил мартида у пойтахтнинг марказида, народниклар бомбасидан ҳалок бўлади. Жазо чоралари беаёв бўлишига қарамай, террорчилар хуружи авжланаверади. Қисқа муддат ичида бир неча маориф ва ички ишлар вазирлари ўлдирилди. 1901 йилда ташкил топган социалист-инқилобчи (эсер)лар партияси народниклар қўлидаги қуролни олиб, уларнинг қонли изини давом эттирди. Кўп ўтмай, Вазирлар кенгаши раиси Столипин, ҳеч ҳайиқмай, опера театрида, шундоққина подшоҳ кўз ўнгида отиб кетилади.

Жадидчилик ҳаракати юқорида ғоят қисқа тасвирлаб ўтганимиз алғов-далғовли муҳитда кўз очган эди. Лекин у қўлини кўзига биринчи кўринган қон тўкувчи қуролга чўзгани йўқ. Шуни назарда тутиб, дадил айтишимиз мумкинки, бизнинг жадид аждодларимиз жаҳон билан мулоқот имкониятлари ғоят чекланган даврларда ҳам, ҳеч янглишмай, жамият ривожининг бош йўли – маънавият ва маърифат йўлини танлаш орқали ўзларининг яратувчилик ниятларини тарихан ҳалол намоён эта олганлар.

Кўриб ўтганимиздек, XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон анча оғир ва зиддиятли, аммо шу билан бирга умидбахш босқични бошдан кечирди. Туркистон, Кавказ (Озарбайжон), Идил-Урал каби ҳудудларда вужудга келган янгиланиш ҳаракати кескин мафкуравий кураш тўлқинларида кечди. Бу жараёнда иштирок этган ҳар бир мўътабар сиймо ҳаёти умуминсоний қадриятлар, ўз халқи манфаатлари учун онгли равишда олиб борилган курашдан иборат бўлди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг сўнгги йилларида Туркистонда майдонга келган тарихий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий вазият бу ҳудудда яшовчи халқлар ҳаётини тубдан ўзгартириш, ўлканинг ижтимоий ва маданий ҳаётида ислоҳотлар ўтказишни тақозо этди. Халқнинг илғор қисми бўлган зиёлилар бу тарихий

заруратни ўз вақтида тушуниб етдилар. Улар дунёқарашининг шаклланиши, мамлакатни қайси бир йўналишда олға етаклаш лозимлигини тушунишлари учун, биринчи навбатда, Исмоилбек Гаспиралининг Боқчасаройда чоп этган “Таржимон” газетаси, шунингдек, Татаристон, Озарбайжон, Миср, Ҳиндистон сингари ўлка ва мамлакатлардан келтирилган даврий нашрлар катта роль ўйнади. Иккинчидан, татар маърифатпарварларининг Туркистонга келиб, ўзбек ҳамкасблари билан ёнма-ён туриб, усули жадид мактабларини очишлари, учинчидан, истеъдодли ёшларнинг хорижга, биринчи навбатда, Туркияга ўқишга юборилиши янгича фикрли кадрларнинг вужудга келиши учун зарур шарт-шароитлар тайёрлади. Тўртинчидан, Туркистонда миллий матбуотнинг майдонга келиши, жадид ёзувчилари қаламига мансуб асарларнинг пайдо бўлиши жадидчилик ғояларининг кенг халқ оммаси орасига кириб боришига имконият яратди. Ниҳоят, бешинчидан, рус, татар, озарбайжон театрлари таъсирида миллий ўзбек театри туғилиб, бу ғояларни бевосита саҳна орқали халққа етказиш иложи туғилди. Ана шу тилга олинган ҳолатлар Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши ва шаклланишида ҳал қилувчи омиллар бўлиб қолди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган Чор Россияси истилоси Марказий Осиё халқларининг нафақат жонини олиб, сиёсий-иқтисодий қарамликни уларнинг бўйнига осмоқчи бўлди, балки ўлка халқларини маънавий қашшоқликда тутиб туриш учун қатор ижтимоий-сиёсий тадбирларни амалга оширди.

Россия истилосига қарши юзлаб халқ ҳаракатлари, исёнлар ва қўзғолонлар уюштирилди. 1892 йилги вабо исёни, 1898 йилги Андижон қўзғолони, 1916 йилги Туркистон халқларининг умумҳаракати воқеалари шулар жумласидандир. Бироқ ҳар бир исён ва қўзғолондан сўнг вазият юмшаш ўрнига реакция авж олди, турли йўллар билан халқнинг энг улуғ зиёлилари қатли омга тортилди. Шўролар давридаги 1929, 1937-38 йиллардаги қатағонлар ўшандай ҳаракатнинг давомлари эди.

Халқни иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволда ушлаб туриш учун халқ устига турли-туман қонунсиз солиқлар солинди, Марказий Осиёга маданият келтириши ваъда қилинган темир йўллар ўлка халқларининг моддий бойликларини ташиб кетишга мослаштирилди.

Руслаштириш сиёсатининг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, улар рус-тузем мактаблари орқали, “Туркестанские ведомости” газетаси орқали, мусулмонларни насронийлаштириш орқали ва бошқа воситалар билан халқнинг маънавий дунёсига дахл қилинди.

Бу сиёсатнинг кўзга яққол ташланган воситаларидан бири Тил сиёсати бўлиб, ўлка халқларини ҳеч қандай этник асосга эга бўлмаган сартлар номи билан аташ орқали, маҳаллий халқнинг тилини ҳам сарт тили деб атай бошладилар. Бундан кўзланган асосий мақсад Марказий Осиё халқларининг азалий икки тилли (турк ва форс) қавмларининг ҳар бирига баравар таъсир этишдан иборатдир.

Россия мустамлакаси қаршисида унга қарши жиддий курашга чоғланган ҳаракатлардан бири жадидчилик эди. Жадидлар ўзларининг сиёсий платформасини аниқ белгилаб олган ҳолда мустамлакачиликка қарши очиқ курашга бел боғладилар.

Қарамликнинг асосий сабабларидан бири халқнинг жаҳолати, маҳаллий подшо ва раҳбарларнинг иккиюзламачилиги, хоинлиги эди. Шунинг учун жадидлар дастлаб ўз раҳбарларини тартибга солиш йўлидан бормоқчи бўлдилар (масалан, амир Олимхонга муносабатда), лекин иш бу билан битмагач, ўз амирларига қарши қуролли қўзғолонгача бориб етдилар.

Халқни жаҳолат ботқоғидан қутқаришнинг бирдан-бир йўли маърифат эди. Шунинг учун рус-тузем мактабларига қарши “усули жадид” мактабларини йўлга қўйдилар ва бошланғич мактабдан олий мадрасага қадар таълим тизимини ислоҳ қилмоқчи бўлдилар.

Мактаб, мадраса тизими учун янги ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар, бадиий асарларга жуда катта эҳтиёж туғилди. Шунинг учун ҳам жадид адабиёти, биринчи навбатда, маърифатчилик ғояларини ўз зиммасига олди.

Жадид адабиёти эски мумтоз жанр ва турлар орқали жаҳон билан баробар одим ташлаши мумкин эмас эди. Айниқса, XX аср бошларида вужудга келган жадид матбуоти жадидлар учун ҳам тарғибот минбари, ҳам англатиш воситаси, ҳам янги шакл ва жанрларни барқарор қилиш омилига айланди.

Жадид адабиёти адабий турларнинг деярли барчасида янгилик тарафдори бўлиб чиқдилар. Туркистон адабиёти

тарихида аввалдан мавжуд бўлмаган драматургия адабий тур сифатида вужудга келди ва театр жадид адабиётининг маънавият масканига айланди.

Жадид шоирлари, мумтоз шеърият учун асос ҳисобланган аруз вазнини инкор қилмагани ҳолда, бармоқ ва эркин вазнларда шеър тартиб беришни адабий русумга киритдилар. Натижада бутун XX аср ўзбек шеъриятининг тараққиётига сабаб бўлган миллий вазн – бармоқ тизими шаклланди.

Жадид адабиёти насрда янгилик ахтарди, у Европа типидаги романларни адабиётга олиб кириш орқали реалистик наср анъаналарини шакллантиришга эришдилар.

ДАВРНИНГ МУҲИМ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ МАСАЛАЛАРИ ВА ЖАДИД МАЪРИФАТЧИЛИК АДАБИЁТИ

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистондаги сиёсий вазият ўзгара бошлади. Жадидлар 1905 йил рус инқилобидан кейин кенг миқёсда фикрлайдиган, Туркистонга яқин ва узоқ мамлакатлардаги сиёсий ҳаётдан хабардор бўлган ҳамда шу асосда ўз фаолиятларини қайта қура бошлаган эдилар. Бунга Беҳбудий сингари пешқадам жадидларнинг Петербург, Москва ва Нижнийда бўлиб ўтган сиёсий тадбирлар, жумладан, Умумроссия мусулмонлари қурултойларида иштирок этганлиги, Заки Валидий, Мустафо Чўқаев сингари заковат соҳибларининг Туркистонга келиб, ўзбек жадидлари билан ҳамкорлик қилишлари, Туркистонда яшовчи В.Чайкин сингари рус халқи вакиллари сиёсий фаолиятининг жонланиши жиддий туртки берди.

Шу ўринда, бошқирд халқининг миллий истиқлоли йўлида фаол ҳаракат қилган Заки Валидий хотираларидаги айрим лавҳаларга назар ташлаш жоиз. У 1913 йили Фарғона водийсига келганида Андижонда истиқомат қилган социал инқилобчи Вадим Чайкин билан танишган. Вадим Чайкин мустамлакачи халқнинг вакили бўлганига қарамай, маҳаллий аҳолининг топталган ва топталаётган ҳақ-ҳуқуқлари учун ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда курашиши мумкин бўлган шахс эди. Буни сезган ва унинг Фарғона генерал-губернаторлигига яқин киши эканлигини билган Заки Валидий В.Чайкин билан яқин мулоқотда бўлиб, Андижонда (рус тилида) "Туркестанский голос", Тошкентда эса "Садои Туркистон" деган газеталарни ташкил этади. У шу газеталар ёрдамида мусулмон аҳолининг сиёсий-ижтимоий онгини ошириш ва уюштириш мумкинлигини яхши тушунади. Худди шу мақсадда Тошкент ва Андижонда тилга олинган газеталар чиқа бошлади. Эҳтимол, XX асрнинг 10-йилларидаги сиёсий ҳаётга "Туркестанский голос" газетасининг хизмати у қадар катта эмасдир. Лекин "Садои Туркистон" газетасининг шу тарихий жараёндаги роли бениҳоя катта. Бунинг боиси шундаки, унга миллий уйғониш ҳаракатининг икки забардаст намояндаси – Мунаввар қори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев сиёсий-ижтимоий, ҳуқуқий ва маърифий

йўналиш бериб турганлар. Афсуски, биз яқингача жадидлар томонидан нашр этилган газета ва журналлар, шу жумладан, "Садои Туркистон" саҳифаларида эълон қилинган энг муҳим мақола, шеър ва очеркларнинг қайта нашрларига эга эмас эдик. Улар алоҳида-алоҳида тўпламлар шаклида нашрдан чиқмаган. Эндиликда оммавий ахборот нашрларида бу мақолалар бирин-кетин қайта дунё юзини кўраётгани ижобий бир ҳол сифатида баҳоланиши керак. Шу ўринда Заки Валидийнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик: "Бу газетанинг туркчаси ҳақида Тошкентда адвокат Убайдулла Хўжаев, муаллимлардан Мунаввар қори ва Қўқонда Ашурали Зоҳирий билан гаплашиб, уларни Вадим Чайкин билан яқиндан таништирдим. Газета чиқарилишидан аввал унинг ғояси қандай бўлишини қуйидаги уч бандда белгиладимки, бу ўртоқларимга, шунингдек, Вадим Чайкинга ҳам маъқул тушди:

1. Сибирия темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар ҳақида тенгликни вужудга келтириш.

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилгунига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик.

3. Замонавий маърифат тарқатиш".[42]

Заки Валидийнинг сўзларига қараганда, В.Чайкин Андижонда, У.Хўжаев эса Тошкентда номлари тилга олинган газеталарни чиқара бошладилар.

Шубҳасиз, Заки Валидий Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати тарихида муайян из қолдирган. Лекин унинг хотираларини ўқиган кишида у билан баҳслаша олувчи бошқа бирорта арбоб бўлмаган, деган таассурот қолади. У ўзининг хизматини ҳаддан зиёд кўтариб, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев сингари атоқли сиймоларимизнинг истиқлолчилик ҳаракатидаги мислсиз ролини кўрмасликка уринади. Аксинча, уларни ўз "сояи давлат"идаги "ўсмирлар" даражасига тушириб қўяди. Юқорида келтирилган парчада ҳам шу ҳол кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам, мазкур газеталарнинг гўё Заки Валидий томонидан белгилаб берилган

[42] Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер (хотиралар). - Т.: Адолат, 1997. – Б. 41.

дастурни қандай амалга ошира олганлари ҳақида бирор асосли фикрни айтиш қийин.

Шунга қарамай, шубҳасиз, Вадим Чайкин ҳам, Мунаввар қори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам ўз газеталарида маҳаллий халқ (ўзбеклар) билан кўчириб келтирилган халқ (руслар)нинг ҳуқуқ ва солиқ масаласида чиқишлар қилгани, айниқса, "замонавий маърифат" тарқатгани шубҳасиздир. Аммо, кўчириб келтирилган русларга ер бермаслик ҳақидаги "дастур" "модда"сининг амалда бирор натижа берганига ишониш қийин.

Аммо шу нарса ҳақиқатки, жадид матбуоти, адабиёти, театри, ва албатта, мактаби туфайли 1905-1917 йилларда Туркистон аҳолисининг ижтимоий онги ва маънавий ҳаётида муайян ўзгаришлар рўй берди. Улар 1916 йил воқеаларида сифат ўзгаришларига айланди. Нафақат халқнинг илғор вакиллари, балки оддий меҳнат аҳли ҳам 1917 йил февралида "оқ подшо"нинг ағдарилганини катта кўтаринкилик билан қарши олди. Февраль инқилобининг рўй бериши жадидлар томонидан тарихий имконият сифатида қабул қилинди.

Совет даврида эълон қилинган илмий асарларда жадидларнинг Февраль воқеаларига бўлган ижобий муносабати, албатта, қораланиб келинди. Шундай субъектив ва хато баҳо Ҳамид Олимжоннинг ҳам адабий-танқидий мақолалари учун ёт эмас. Аммо, бугун биз бундай бирёқлама ва нотўғри баҳони ҳозирги реаллик асосида "таҳрир этиб" ўқисак, атоқли шоирнинг қуйидаги кузатишларида тўғри хулосалар борлигини ҳам кўрамиз. У "Жадид адабиётининг синфий моҳиятига" деб номланган мақоласида бундай ёзади: "Миллий буржуазиянинг Февраль инқилобидан буржуазиянинг давлатини тиклаб олиш, миллий давлат қуриш, миллий истиқболиятни қўлга киргизиш тўғрисидаги тилаклари, уринишлари, қийналишлари, шубҳа-сизки, унинг адабиётида ҳам ўз аксини топди. Февраль инқилоби замонида, у жуда қисқа бир давр бўлишига қарамасдин, жадид буржуа адабиёти кучайди".

Бизнинг мақсадимиз ушбу кўчирмалар орқали 1917 йил октябрь тўнтарилиши арафасидаги сиёсий ва адабий манзарани кўрсатиш бўлгани учун, Ҳамид Олимжон тилга олган йигирмага яқин жамоат ташкилотларининг айримлари ҳақида озгина маълумот бериш лозим кўринади. Аввало шуни айтиш жоизки,

"Шўрои Ислом"нинг сиёсий дастури куртак ёзиши билан ислом динига мансуб кучлар иккига ажралиб, "Шўрои Ислом"дан ташқари ва унга қарши ўлароқ "Шўрои Уламо" жамиятини туздилар. Бу жамият ўзининг асосий ғайрат ва шижоатини "Шўрои Ислом"га қарши қаратди. Ўлкада турли сиёсий партиялар пайдо бўлди. Масалан, Заки Валидий эсерлар, Мустафо Чўқаев кадетлар, Санжар Исфандиёров социал-демократлар, Шерали Лапин эса монархистлар партиясига аъзо бўлиб кирдилар. Уларга маҳаллий зиёлилар ҳам эргашдилар.

Ана шу тарзда Туркистоннинг сиёсий саҳнасига уч хил кучлар чиқиб олди. Булар қуйидагилардир: "- Туркистон Советлари – булар инқилобий демократиянинг хоҳиш-иродасини ифодаловчи европалик ишчи ва солдатларнинг органлари бўлиб, жамиятга таъсир ўтказиш учун реал кучга эга эди. Шу боисдан ҳам улар Муваққат ҳукумат давлат муассасалари фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлишга даъво қилдилар.

- Ижроия қўмиталар – шўроларга нисбатан аҳолининг анча кенг ижтимоий миллий гуруҳлари намояндалари бўлиб, булар таркибига турли партиялар – меньшевиклар, эсерлар, советлар, жамоат ташкилотлари, шу жумладан, миллий ташкилотлар ўз вакилларини делегат қилиб юборган эдилар. Улар барча демократик ташкилотларни бирлаштирувчилар сифатида иш кўрдилар ва жойларда Муваққат ҳукумат органлари ролини ўйнашга даъво қилдилар.

- "Шўрои Ислом" жамияти – бу ташкилот ташкилий жиҳатдан таркиб топиш пайтидаёқ мусулмон аҳолининг ваколатли органлари сифатида дарҳол расмийлашиб, шу аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этди ва унинг манфаатларини ҳимоя қилди".[43]

Ана шу уч гуруҳ атрофида марказлашган ташкилот, уюшма, жамият ва партиялар 1917 йил апрелида ўз қурултойларини ўтказиб, Туркистоннинг янги давлат тузуми бўйича ўз дастурларини ишлаб чиқдилар.

Жадидлар Февраль инқилобини хушнудлик билан кутиб олдилар. "Садои Туркистон" газетасининг ёпилгани, янги тараққийпарвар газетани нашр этишга рухсат берилмагани, халқнинг илғор вакилларининг ҳаракат майдонидан мосуво этилганлиги туфайли руҳсизланган Чўлпон янги ниятлар оламида

[43] Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Т.: 2000. – Б. 26.

нафас олиб, ўзида янги куч ва ғайратнинг уйғона бошлаганини ҳис этди. У "Ўзбек ёшларина" деган шеър ёзиб, унда Февраль инқилобини буюк француз инқилобига қиёслайди:

Франциянинг ихтилоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди.

Қанча жонлар талаб бўлди, сонга сонлар тўкилди,
Қанча тўғри қаҳрамонлар "кофирлар" деб сўкилди.

Курашдилар азаматлар, ҳурриятни олдилар,
Францияни саодатли тўғри йўлга солдилар.

Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг ишга эҳтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эҳтиром.[44]

Маълумки, XVIII асрнинг сўнгги ўн йиллигида, аниқроғи, 1789 йили рўй берган инқилоб Франциянинг тарихий тақдирида катта ўзгаришни содир этди. Чирий бошлаган феодализм устунлари ағдарилиб, тарих саҳнасига буржуазия чиқди, капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши ва изга тушиши учун шароит яратилди. Франция янги тараққиёт босқичига эришди.

1917 йил Февраль инқилоби ҳам, Чўлпон назарида, Романовлар сулоласининг икки юз йиллик тарихига нуқта қўйибгина қолмай, Туркистонда чирик феодал ҳаёт тарзини ўзгартириб юбориши, ўлкада янги иқтисодий муносабатларга йўл очиши, бинобарин, халқнинг оғир аҳволини яхшилаши мумкин эди. Шунинг учун ҳам, жадидлар Февраль инқилобидан кейин фавқулодда бир ҳолатда фаоллашиб, янги сиёсий-ижтимоий фаолият дастурини ишлаб чиқдилар.

Маълумки, Муваққат ҳукумат раиси А.Ф.Керенский Тошкентда яшаган ва тошкентлик жадидлар билан яхши алоқада бўлган. Айниқса, 1916 йил қўзғолони шафқатсизларча бостирилиб, маҳаллий аҳоли бошида зулм қамчиси ўйнаганида А.Ф.Керенский адолатпарвар давлат арбоби сифатида Давлат

[44] Нажот (газета). -1917 йил. -18 июнь.

думаси минбаридан туриб, жабрдийда ўзбек халқи вакилларини ҳимоя қилган. Чамаси, Муваққат ҳукумат бошлиғи ҳаётининг ана шу нуқтасидан келиб чиқиб, Шариф Шукуров ва Рустам Шукуров деган муаллифлар "Маданиятга эрк ҳуқуқида" деган мақолаларида бундай ёзадилар: "Туркистондаги турк алломалари Чор ҳокимиятини ағдариб ташлаган 1917 йил Февраль инқилобини кўтаринки кайфият билан қарши олдилар. Маҳаллий миллатчилар (1937 йил руҳидаги ифодага қаранг! – Р.Ш.) янги ҳукумат тепасига келиб қолган демократ ва либерал А.Керенский минтақага мухториятни совға қилиб беради ва турк миллий мустақиллигини қўллаб-қувватлайди, деб беҳуда ишонган эдилар. Мусулмонлар хато қилдилар: рус маъмурияти ҳокимиятни улар билан бўлишишга ошиқмади".[45]

Ўз халқи ва Ватанининг мустақил бўлишини орзу қилган аллома сиймоларни "миллатчилар" деб аташнинг ўзиёқ муаллифларнинг нафақат жадидлар, балки туркий халқларга нисбатан носоғлом муносабатда эканидан дарак беради. Муваққат ҳукумат деб аталган давлат бошлиғида Туркистонга мустақилликни бериш ҳуқуқи мутлақо бўлмаган. Маълумотга кўра, билимдон юрист бўлган А.Ф.Керенскийнинг туркий халқларга ўз эрки билан мустақиллик бериши асло мумкин эмас эди.

Юқорида номи тилга олинган муаллифлар сўзида давом этиб, яна бундай ёзадилар: "Умид косаси чил-чил синган мусулмонлар (қозоқлар, ўзбеклар, туркманлар) 1917 йил мартида икки сиёсий бирлашма – қолоқ уламо жамияти билан илғор Шўрои исломни тузиб, ўз ҳокимият тузилмаларини ташкил этиш учун дадил қадам қўйдилар. Туркларнинг сиёсий фаоллашиши оқибатида турклар билан Туркистондаги рус жамоалари ўртасида четлашиш жараёни кузатилди, руслар мусулмонлар зулми остида қолиш истиқболидан жиддий равишда ташвишга тушдилар".[46]

Ажабо, турк билан туркий халқларнинг вакиллари ўртасидаги фарқни билмаган, тарих фактларини ағдар-тўнтар қилиб юборувчи кишиларнинг бу мавзуга қўл уришга қандай ҳуқуқи бор?! Наҳотки, улар дастлаб "Шўрои ислом"нинг, кейин унга очиқдан-очиқ муҳолифатда бўлган "Шўрои уламо"нинг тузилганини билмаган бўлсалар?! Қолаверса, рус жамоаларининг

[45] Центральная Азия и Кавказ (журнал). - 1998 йил, 1-сон. – Б. 171.
[46] Ўша жойда.

мусулмонлар қўли остида қолиб, эзилиши мумкинлиги кимнинг ҳам хаёлига келибди?!

Маълумки, большевиклар Туркистонда ҳокимиятни қўлга олишлари билан маҳаллий халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини оёқости қилдилар, уларни Туркистонни бошқариш идораларига яқинлаштирмадилар. Октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларидан бошлабоқ, улар шовинизм заҳри билан заҳарланганликларини ва мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш ниятида эканликларини яширмадилар.

1917 йил 10 апрель куни Петербургдан Тошкентга етиб келган Мустафо Чўқаев ўша куннинг ўзида Туркистон вилояти Ишчи ва солдат советларининг съездида қатнашади. Унинг шу ҳақдаги хотирасида шундай ёзилган: "Залга кирган чоғимда мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кишининг сайраб-сайраб, такрорлаб сўзлаган сўзларидан қуйидагилар хотирамда: "Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширдилар. Шунинг учун Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз, русларникидир. Ерлилар, биз нима берсак, шу билан қаноатланишлари керак..." Мустафо Чўқаевнинг 1917 йил хотираларида яна бундай маълумот ҳам бор: "Тошкентда чиқаётган русча "Туркестанский курьер" газетаси 1917 йил 5 сентябрь нусхасида (сонида – Р.Ш.): "Эски режим замонида рус тўпларига тушган вазифа энди Ишчи ва солдатлар шўроси зиммасидадир. Инқилобчи ишчи, солдат ва крестьян расман эски рус сарбози (аскари) ўрнини тутади", деб ёзган эди. Кейинроқ, большевикларнинг "миллатларни қутқазиш" инқилобидан сўнг большевик фирқа маркази вакили, юз фоиз ленинчи Георгий Сафаров: "Февраль инқилоби давридан бошлаб рус муҳожири, Туркистон қишлоқ ва овулларини ўз чўнтаги каби қўллай (кавлай бўлиши керак – Р.Ш.) ола бошлади", деган шаклда исботлайди.[47]

Кўрамизки, 1917 йил хотираларида маҳаллий халқ вакилларигина эмас, балки Г.Сафаров сингари ленинчи миссионерлар ҳам Ўрта Осиёда кимлар гегемонлик қилаётгани, демак, бошқаларга – маҳаллий халқ ва унинг илғор вакилларига нисбатан тазйиқ ўтказаётгани ҳақида аниқ тасаввур бермоқдалар. Аммо биз баҳслашаётган совет тарихчилари ва сиёсатчиларининг янги издошлари бошқача фикрда бўлдилар. Улар юқорида

[47] Кўрсатилган рисола. – Б. 36.

келтирилган сохта фактдан келиб чиқиб, бундай хулосага келганлар:

"Шу сабабли, 1917 йил ноябрида Туркистонда пайдо бўлган ва шу заҳоти миллатчиларга нисбатан ўта қатъий позицияни эгаллаган большевикларни, ишчи ва деҳқонлардан капиталистлар ва чор маъмуриятининг амалдорларига қадар бўлган рус жамоаси нажоткорлар сифатида кўтаринки кайфият билан кутиб олди"[48].

Гап шундаки, биринчидан, мустамлака занжирлари билан ўралган Туркистон аҳолиси ва унинг раҳнамолари ўлкадаги рус жамоасини сиқиб чиқаришни хаёлларига ҳам келтирмаган, аксинча, Туркистон Мухторият ҳукумати таркибига қозоқ, яҳудий ва бошқа миллат вакиллари қатори русларнинг ҳам киритилиши маҳаллий халқ раҳнамоларининг қандай ниятда бўлганликларини намойиш этиб турибди. Иккинчидан, большевиклар Туркистонда 1917 йил ноябридагина пайдо бўлиб қолмадилар. Улар шу ерда 3-4 мартдаёқ Ишчи ва солдат депутатлари советларини тузиб, кўп ўтмай, уларни бирлаштириб, сиёсий жиҳатдан шаклланиб улгурган эдилар. Учинчидан, улар билан Чор ҳокимияти амалдорлари ва оқ гвардиячилар ўртасида муайян жарлик бор эди. 14 нафар Туркистон комиссарларини, ахир, маҳаллий халқ раҳбарлари отиб ташламаганлар-ку! Ниҳоят, тўртинчидан, 1917 йил октябрида Туркистон Мухторият ҳукумати эълон қилингандан сўнг, большевиклар бу ҳукуматга қарши теварак-атрофдаги ҳарбий кучларини йиғиб, уларни Қўқонга ташладилар. "Миллатчилар"нинг - "мусулмонлар"нинг зулми остида қолиш истиқболи туфайли эмас, ўзининг мустамлакачи ва зўравон куч сифатидаги, буйруқ берувчи ва бошқаларни ишлатувчи куч сифатидаги мавқеидан маҳрум бўлиш истиқболи Туркистондаги турфаранг рус жамоасининг маҳаллий аҳоли ва унинг миллий ҳукуматига қарши бирлашишига сабабчи бўлди.

1917 йил Февраль инқилоби натижасида Романовлар сулоласи тахтдан ағдарилиб, Муваққат ҳукумат барпо этилди. Бу ҳукумат номиёқ унинг узоқ умр кўрмаслигини англатади. Шунга асосан, Туркистонда мавжуд бўлган икки куч – жадидлар ва

[48] Центральная Азия и Кавказ. – Ўша сон. – Б. 171-172.

большевиклар вазиятни ўз фойдаларига ҳал этиш йўлини зудлик билан қидирдилар. Тажриба ва уюшиш анъанаси большевиклар ихтиёрида эди. Улар 1917 йил мартининг сўнгги кунларига қадар Туркистонда ишчи ва солдат депутатларининг 75 та советини туздилар. Демак, большевиклар сиёсий жиҳатдан ўлкани ўз қўлларига олиш, "социалистик инқилоб"ни амалга ошириш йўлида дастлабки ишончли қадамни ташладилар.

Таҳминан худди шу вақтда, жадидлар ҳам фаол ҳаракатни бошлаб юбордилар. "Улар ўлка туб халқларининг тараққиёти ва мустақиллиги тўғрисидаги ўз идеалларини ўлкадаги демократик инқилоб билан боғлаб, ўзлари эълон қилган принципларни амалга оширишга фаол киришдилар. Авж олиб бораётган демократик жараёнларда туб халқлар сиёсий манфаатларининг устуворлигини ҳимоя қилиш февралнинг дастлабки кунлариданоқ сиёсий майдонда улар фаолиятининг асосий йўналишини белгилаб берди".[49]

Жадидлар фаоллик билан бошлаган сиёсий ҳаракат тарихида 14 март унутилмас бир санани ташкил этади. Шу куни Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида кўп минг кишилик йиғилиш ўтказилиб, унда татар ва қозоқ миллатига мансуб аъзоларидан иборат 61 кишилик янги сиёсий ташкилот тузилади. Бу ташкилотга Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг ташаббуси билан "Шўрои Ислом" номи берилади. Ташкилотнинг 15 кишидан иборат бошқарув идорасига келажакда номлари истиқлолчилик ҳаракатининг фидойилари сифатида тарих саҳифаларида қолган Абдувоҳид қори Абдурауфқориев, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Каттахўжа Бобохўжаев, Мулла Ризо Охунд Йўлдошхўжаев, Абдусаме қори Ҳидоятбоев, Убайдулла Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев) ва бошқалар киради. Ушбу аъзолар янги ташкилотга мусулмон урф-одатлари ва анъаналари, биринчи навбатда, ислом динига эътиқод қўйган кишилар асос солганларини англатиб турибди. Ишчи ва солдат депутатлари совети, яъни шўросидан улар ўзларининг миллий ва диний платформага эга эканликлари билан ажралдилар.

[49] Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. - Т.: Шарқ, 2000. – Б. 22-23.

"Ўзбекистоннинг янги тарихи"да "Шўрои Ислом"нинг ташкилий тузилиши, мақсад ва вазифалари шундай ёритилган: "Бошқарувнинг янги мажлисларидан бирида қабул қилинган муваққат Низомда "Шўрои Ислом"нинг асосий мақсади: Туркистон мусулмонлари орасида замонамизга ҳамоҳанг бўлган сиёсий, илмий ва ижтимоий ислоҳот ғояларини тарқатишдан; Туркистон мусулмонларини ғоя ва мақсадлар бирлиги асосида жипслаштиришга оид ишларни кучайтиришдан; янги ҳукуматнинг принциплари ва мақсадларини қўллаб-қувватлаш борасида халққа даъватдан, хорижий мамлакатларда давлат ҳокимиятининг шакллари тўғрисида аҳолини хабардор қилиб туришдан ва Таъсис мажлисига тайёргарлик кўришдан иборат, деб кўрсатилган.

Ана шу мақсадга мувофиқ Низомда "Шўрои Ислом"нинг ташкилий тузилмаси, аъзолиги, вазифаси ва молияси батафсил ишлаб чиқилган. Аҳолининг умумий йиғилишларида кўпчилик овоз билан сайланган, шунингдек, турли қўмиталардан, жамиятлардан, иттифоқлардан ва партиялардан сайланган делегатлар асосида "Шўрои Ислом"нинг умумий йиғилишини ташкил этиш кўзда тутилган. Низомга мувофиқ Туркистоннинг барча шаҳар ва қишлоқларида "Шўрои Ислом" ташкилотини тузиш зарур, деб ҳисобланди. Ҳужжатда булар Тошкент "Шўрои Ислом"ининг кичик бўлимлари деб аталди. Низомга асосан, Тошкент "Шўрои Ислом" ташкилоти марказ ҳисобланиб, унинг қарори бўлимлар учун мажбурий эди"[50].

Шундай қилиб, "Шўрои Ислом" Ишчи ва солдат депутатлари советининг иш тажрибасидан андоза олган ҳолда ишга киришиб, дастлаб Ўш, Андижон, Фарғона (Скобелев), Туркистон, Марида, сўнгра апрель ойининг охирига қадар Намангон, Қўқон, Самарқанд ва бошқа вилоятларда кичик бўлимларини тузди.

Ҳамид Олимжоннинг юқорида зикр этилган мақоласида шу даврда, "Шўрои Ислом" ҳамда Ишчи ва солдат депутатлари советидан ташқари, йигирмага яқин ташкилот ва жамиятларнинг тузилгани қайд этилган. "Туркистонда "Шўрои Ислом" сингари, - деб ёзади у, - йигирмага яқин янги жамиятлар, янги партияларнинг юзага келиши, ҳар ҳафта янги газеталарнинг нашр

[50] Кўрсатилган китоб. – Б. 24-25.

этилиши, 1917 йилнинг апрель ойида Туркистоннинг янги ҳукумат шаклларини муҳокама қилиш учун Бутун Туркистон мусулмонлари қурултойининг чақирилиши миллий буржуазиянинг ҳаракатидаги шубҳасиз жонланишни кўрсатади"[51].

Жадидларнинг сиёсий дастурлари уларнинг, аввало, маърифат соҳасида олиб борган фаолиятлари давомида, маърифатнинг нафақат халқ ижтимоий онгининг ўсиши ва билимининг бойиши, балки унинг тараққиёти учун ҳам муҳим аҳамиятга эга эканини чуқур тушунишлари замирида кўринади.

Нафақат шўролар давлати, балки Чор ҳокимияти ҳам Туркистон халқларининг уйғонишидан чўчиган, унинг ижтимоий-сиёсий ўсиши, кўзларининг очилиши, сиёсий онгининг уйғонишига қарши барча чораларни кўрган. Модомики, шу даврда Туркистон халқларини уйғотувчи бирдан-бир куч жадидчилик ҳаракати экан, унинг ўзаги эса маърифатчилик ҳаракатидан иборатдир. Чоризм жадид мактаблари дастурини чегаралаб, халқнинг руҳонийлашган қисмида ва бу қисмнинг раҳбарларида жадидларга қарши кайфиятни мунтазам равишда уйғотиб турди. Ислом дини номидан иш юритган уламолар чор амалдорларининг бу сиёсий ўйини моҳиятини тушунмай, жадидларнинг ҳар бир янги қадамига болта уриб турдилар. Икки ёқлама қисиқ остида қолган жадидларнинг ҳаракат майдони торайиб, уларнинг сиёсий-ҳуқуқий билимларини халқ орасида тарқатиш имконияти камайиб борди.

Худди шундай шароит Октябрь тўнтарилишидан кейин ҳам давом этди. Аммо ҳар қандай қаршиликлар, чеклашлар, жарималар, таъқиқлар ва ҳибсларга қарамай, жадидчилик ҳаракати намояндалари халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини ошириш, унга дастлабки ҳуқуқий билимларни беришга интилдилар ва бунга қисман эришдилар ҳам. Жадидларнинг 1906-1917 йиллардаги барча газета ва журналларда эълон қилинган мақола ва асарларида устуворлик қилган мавзу мактаб – таълим – ёш авлод тарбияси мавзусидир. Биргина "Ойна" журналида эълон қилинган аксар мақолаларга назар ташланса, уларнинг сарлавҳалариданоқ мактаб масаласига бағишланганини кўриш мумкин.

[51] Ҳамид Олимжон. Кўрсатилган китоб. – Б. 170.

Маориф масаласи мустамлакачилик йилларида ҳам, шўролар зўравонлиги даврида ҳам жадидлар учун ҳаёт-мамот масаласи бўлгани бугун ҳар кимга аён. Россия маориф нозири Д.А.Толстой Ильминский услубида дарс берилаётган мактабларнинг таълим тизимини атрофлича ўрганиб, пировард натижада, уни туркий халқлар истиқомат қилган ўлкаларда, жумладан, Туркистонда ҳам қўллаш зарур, деган фикрга келади. У Александр II га йўллаган мактубида ўзининг бу фикрларини ифодалаб, “Рус бўлмаган миллатларни тарбиялаб саводли қилишнинг ва уларга руслик руҳини сингдиришнинг давлатимиз олиб бораётган сиёсат нуқтаи назаридан жуда аҳамиятли бўлганини англаяпман”, деб ёзган[52].

Мактубда бошқа миллат фарзандларини ўқитишда руслаштириш билан боғлиқ бўлган бошқа таклифлар ҳам баён этилган эди. Уларни
маъқул топган чор ҳукумати 1870 йилда Ильминский услубида ўқитишни рус бўлмаган миллатлар таълимига татбиқ қилиш тўғрисида қарор қабул қилади. Маориф нозирлигининг ўша йилги буйруқлар тўпламида “Барча бегона халқлар маорифининг пировард мақсади... уларни, ҳеч шубҳасиз, руслаштириш ва рус халқи билан қўшиб юбориш бўлмоғи керак,” деган сўзлар ошкора ёзилган эди.

XIX асрнинг охирларида Туркистонда очилган рус-тузем мактабларининг юқоридаги мақсадини 1882 йилнинг 30 августида Н.Остроумов директорлик қилган Тошкентдаги ўқитувчилар семинариясида бўлиб ўтган бир анжуман қарори ҳам тасдиқлайди. Унда "Русиялик ғайрижинс мусулмонлар маорифининг асосини қандай тамойиллар белгилаши керак?"-деган масала муҳокама қилинган ва ўлкадаги маориф тизимининг асосий мақсади шундай белгиланган: "...мусулмонлар маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган асосий тамойил уларни руслаштириш, ...иккинчи тамойил, ...исломни бузиш, ...қисқача айтганда, бизга ёт бўлган мусулмончиликнинг диний жиҳатларини бузишдир".[53]

Туркистонда Ильминский усулидаги мактабларни жорий эта бошлаган чор маъмурлари учун "қадимчилар" ёқлаб чиқаётган эски усул мактаблари жиддий хавф туғдирмас эди. Улар учун

[52] Худойбердиев Ж. Турк дунёси ва Ильминский. / Миллий тикланиш. – 1998. - 29 декабрь.
[53] Юқоридаги манба.

янги “усули жадид” мактаблари жиддий таҳлика манбаи эди. Ильминскийнинг фикрича, "Тараққиёт сари юз тутиб, ислоҳ бўлаётган мусулмонлик Ғарб маданияти келтириб чиқарган техник имкониятлардан фойдаланса, шу билан бирга, замонавий мактаблар очишга кучини сафарбар этса, у янги тарихий босқичга чиқади ва православлик учун жиддий хавф туғдиради. Шу сабабли, Гаспрали илгари сураётган жадидчилик оқимига қарши чиқишга мажбурмиз. Рус ҳукумати ва зиёлилари жадид мактабларининг очилишига рухсат бериш билан ўзлари ўтирган дарахт шохини кесмоқдалар"[54].

Жадидларнинг мактаб ва таълим тизимини ислоҳ этиш йўлидаги ҳаракатлари марказида дастлаб ибтидоий мактаблар турди. Бухоролик Ниёзий Ражабзода исмли муаллим "Ойина" журналининг 1914 йил 38-сонида эълон қилган "Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийи йўли" деган мақоласида ибтидоий мактабни ислоҳ этиш фикрини олға суриб, бундай ёзди: "Дунёда мавжуд миллатлар тараққийни ибтидоий мактабдан бошларлар. Ҳақиқатан, тараққий ва таоло учун биринчи йўл ва асос мактабдур. Мактаб ислоҳ қилинса, умум ишлар ислоҳ ва тартибга кирди, деб бўладир. Чунки, камроқ бўлса ҳам, ислоҳ қилинган мактабдан чиққан болалар ислоҳпарвар бўладурлар".[55]

Демак, жадидлар фақатгина замонавий (дунёвий) билимларни эгаллаган авлодни эмас, балки жамиятни ислоҳ этувчи авлодни тарбия этишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар. Ниёзий Ражабзода бу авлодни "ислоҳпарвар" авлод деб атаган ва бундай авлодни тарбиялаш учун даставвал бошланғич (ибтидоий) мактабни ислоҳ этиш йўлларини тавсия қилган. Н.Ражабзоданинг маълумот беришича, ибтидоий мактаб инсонларнинг энг қадимги "маорифхонаси" бўлиб, унда "зарурияти диния, одоб, ахлоқ, ўқув, ёзув, қироат ва ҳуруфот дарслари" олиб борилган. Бу дарсларда олган сабоғи билан кўзи очилган болани қандай йўл билан, қандай маслак билан етакласа, унинг шундай йўл ва шундай маслак билан бориши шубҳасиз.

[54] Ильмински Н.И. Статьи. –Санкт-Петербург, 1869. –С. 26.
[55] "Ойина" (1914-1915 й.). Нашрга тайёрловчилар: Наим Норқулов, Камолиддин Раббимов. – Т.: "Академия", 2001. – Б. 5.

Шунинг учун ҳам, унинг фикрига кўра, ибтидоий мактабга алоҳида эътибор бериш лозим: "Илму маърифатсиз ҳеч бир миллат муборизайи ҳаёт майдонида туролмас. Хоҳ ул миллат миллати ҳоким ва хоҳ миллати маҳкума бўлсун, илму маърифатдан маҳрум бўлганлиги учун бошқа санъат ва ҳунар соҳиби бўлган миллатларнинг оёғи остида эзилурга мажбур бўладур. Чунки зироат, саноат, тижорат каби лавозимоти инсониятнинг вужудга келмоғи мактаб, мадрасаларнинг тартиблик дарсларининг замон ва маконга мувофиқ бўлганлигидандир".[56]

Н.Ражабзоданинг фикр ва мулоҳазасига кўра, агар маҳкумлик сифати билан яшаётган миллатлар ўзларининг дин ва миллий ҳуқуқиятларини йўқотмасалар, давлат ва бойликка эга бўлишлари ҳам мумкин. Н.Ражабзода "давлат" деганда сиёсий идорани эмас, балки бойликни назарда тутади. Давлат ва бойлик, муаллимнинг фикрига кўра, ҳар бир миллатга яшаш имконини берадиган воситадир. Бошқа жадидларнинг маърифатга оид бизга маълум мақолаларидан фарқли ўлароқ, зикр этилган мақолада маърифат давлат ва бойликнинг пойдевори сифатида талқин этилади. Муаллим ери оз, аҳолиси кўп бўлган Англия ва Германия сингари мамлакатларнинг "илму санъат орқасида" ер юзидаги бойликни ўзларига қаратиб олганига муштарийлар эътиборини тортади. Сўнг ери кўп, халқи оз Эрон ва Бухорони бу мамлакатлар билан таққослаб, уларда турли мол ва матоларига муҳтожлик борлигини айтади ҳамда "Бухоро ва Туркистон мусулмонлари учун зироатдан сўнгра энг аҳамиятли нарса савдо ва тижоратдур", дейди.

Н.Ражабзоданинг бу масалага алоҳида эътибор берганининг боиси шундаки, у бухоролик бўлгани учун ҳамшаҳарлари билан Бухоро яҳудийларини ўзаро қиёс қилиш имконига эга бўлган. Бухороликлар савдо ва тижоратда саводсиз бўлганликлари учун бу соҳани яҳудийлар қўлига топшириб қўйиб, ўзлари фақат меҳнат билан машғул бўлганлар. Н.Ражабзоданинг бу ҳаётий манзарани муштарийлар қаршисида гавдалантириб беришдан кўзда тутган мақсади таълим тизимини мутлақ ислоҳ этиш ва бу ислоҳни ибтидоий мактабдан бошлашдир. Унинг келтирган ҳаётий мисол ва мушоҳадаларидан бундай хулосалар чиқади:

[56] Кўрсатилган манба. - Б. 6-7.

ибтидоий мактабни ислоҳ этиш учун, биринчидан, бу ибтидоий мактабдаги ўқишни тартибга солиш; иккинчидан, ўқувчиларда дин ва миллият туйғусини тарбиялаш; учинчидан эса, бу мактабда дунёвий фанларнинг бошланғичи билан таништириш орқали савдо ва тижоратга рағбат уйғотувчи ҳамда бу соҳаларнинг сир-асрорларини ўргатувчи фанларни кейинги босқичларда ўрганишга ибтидоий мактаб болаларини тайёрлашдир. Ана шу тарзда ислоҳ этилган ибтидоий мактаб келажакда "ислоҳпарвар" ёшларнинг, Туркистонда янги жамиятни барпо этишга қодир ёшларнинг шаклланиши учун замин ҳозирлаши мумкин.

"Ойина" журнали мактаб ва маориф ишларини яхшилашга қаратилган мақолалар билан бирга Туркистон аҳолисининг қанча қисми мактабларга жалб этилганлиги масаласи билан қизиқиб, 1914 йил 27-сонида "Самарқанд вилоятининг нуфузи ҳукуматнинг санаси молиядаги ҳисоби бўйича" қуйидаги жадвални ҳам эълон қилди:

Шаҳарлар	Нуфуз	Мусулмон мактаби	Мусулмон мадрасаси	Мусулмон ва рус мактаби	Русий мактаб	Мусулмон талабалари	Рус талабалари
Самарқанд	94846	92	19	2	15	2443	2108
Хўжанд	40235	30	40	1	1	-	53
Ўратепа	22704	42	5	1	1	1304	13
Жиззах	13384	20	3	1	1	897	36
Каттақўрғон	11551	34	2	1	1	830	116
Панжакент	5105	8	3	1	-	418	-
Жамъи шаҳар	187825	226	72	7	19	5892	2326
Уездлар							
Самарқанд	276192	825	4	2	-	6955	-
Жиззах	242256	319	1	2	1	3037	39

Хўжанд	166095	175	16	-	11	1148	767
Каттақўрғон	117025	497	1	1	1	2664	80
Жамъи уездларда	801568	1816	22	5	4	13804	886
Самарқанд вилоятида жами	989393	2042	94	13	23	19696	3212

Бу жадвалдаги маълумотларга қараганда, ўша вақтда вилоятдаги мусулмонларнинг ҳар юзидан уч нафари, русларнинг эса ҳар юзидан 16 нафари ўқиган. Бундан ташвишга тушган журнал идораси: "…мундан биз, мусулмонларнинг ўқимаганлигимиз" билинади, деб Пайғамбарнинг "Илм Хитойда бўлса-да талаб қилингиз", "Талаби илм ҳар мусулмон эр ва хотунга фарздур", "Илмни бешикдан қабргача излангиз", деган ҳадисларини муштарийларига эслатади.

Аҳолининг бу даражада кам қисмининг мактаб ва мадрасаларда ўқиётганидан ташвишланган журнал идораси "Ойина"нинг ўша сонида "Туркистонлиларга хитоб" сарлавҳаси остида қуйидаги мурожаатномани эълон қилган: "Эй, мусулмонлар, биродарлар! Бизларга чалишмоқ вақти етмадими? Бу қадар жаҳолатга ботдикмиз-да етмасми?.. Эмди мозийимиз ила истиқболимизи ўйламак керак. Биз, туркистонликлар қадар орқада қолган ҳеч бир миллат қолмади. Африқо ваҳшийлари-да биздан илгаридурлар. Биз бошқа миллатлардан ибрат олайлук-да, ўзимизни эркимизни билмоқчи ижтиҳод этайлик. Миллатимиз эҳтиёжини ва миллат ишларини тўғри йўлга солмакға ҳаракат эдалим. Ватан ишларимиза ҳар турли ёрдамда бўлиналим. Жаҳолат ва сафолатдин миллатимизни қутқармоқға чолишалим. Мактаб, мадраса очмакға, жамият ва ширкатлик тижоратхоналари таъсис этмоқға ҳаракат эталим. Русия, Оврупа, Миср ва Истанбулға талаба юбормоқ керакдур. Эй, туркистонли мусулмонлар, биродарлар! Кўзингизни очинг, мажалла ва жаридаларға боқуб, дунёни билинг, жаҳолат ичинда ғарқ ўлмиш ўлан ватандош ва миллатдошларимизни қутқармоқ керакдур"[57].

[57] Кўрсатилган манба. – Б. 70-71.

Туркистон талабаларининг Истанбулдан йўллаган бу мурожаатномалари ўлкадаги ўқиш-ўқитиш ишларининг аҳволи юқоридаги жадвалда келтирилган маълумотдан ҳам даҳшатли эканидан шаҳодат беради. Биз учун бу мурожаатдаги муҳим нарса шундаки, унда маърифат халқ учун жаҳолатдан қутулиш, нажот, бадавлат ва бой, маданий турмушга етиш воситаси сифатида тўғри талқин қилинган.

Беҳбудийнинг "Падаркуш" пьесаси биринчи ўзбек миллий саҳна асари бўлгани учун унда кичик бир маиший воқеа – ота-бола воқеаси тасвир этилган. Унда иштирок этган қаҳрамонлар ҳам кўп эмас. Лекин Беҳбудий ҳудди шу оддий воқеада халқнинг кичиклаштирилган фожиаси ётишини маҳорат билан кўрсатиб берган. Бу асарда шунчаки бир қотиллик эмас, балки мактаб тарбиясини кўрмаганлиги орқасида ёшликнинг, бойликнинг ва ҳаётнинг маъносини фақат айш-ишрат деб билган падаркуш воқеаси тасвир этилган. Ёзувчи бу асари билан болалик ва ёшликни ошиқ ўйнаб ўтказувчи замонлар ўтиб кетгани, энди билим олиш, илм-фан кучи билан эски турмуш тарзини ўзгартиришни талаб этувчи янги даврнинг келганини айтмоқчи бўлган. Шу мақсадда у асарга Зиёли образини киритган.

Бойлиги ошиб-тошиб кетган Бой Зиёли билан ҳатто гаплашишни ҳам истамайди. Зиёлининг айтмоқчи бўлган гапларини эшитиш, унинг назарида, жабр чекиш, вақтни бенаф ўтказишдан бошқа нарса эмас. "*Зиёли.* Ҳозир янги ва бошқа замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқ бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқға саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мозоргача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм – ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний"[58].

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш лозим: агар бошқа жадид драмалари, ва ҳатто, аксарият ҳикояларига назар ташласак, уларда муаллифнинг ўз ғояларини очиқ ва ошкора олға қурганини кўрмаймиз, аксинча, бу асарларнинг муаллифлари муайян бир воқеани тасвир этишдан нарига ўтмай, воқеанавис

[58] Беҳбудий М. Танланган асарлар. – Б. 43.

даражасидагина қоладилар. Аммо Беҳбудийнинг драматургияга мурожаат этишдан мақсади ҳам ўз дилидаги гапларни, фикр ва ғояларни халққа етказишдир. Агар шу нуқтаи назардан Зиёли фикрини диққат билан эшитсак, унда жиддий, халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ ғоя олға сурилганига ишонч ҳосил қиламиз. Зиёли "олими диний"ни бундай талқин этади: "...Олими диний. Имом, ҳатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурған талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қилсалар керак ёки комил мулло бўлсунлар (бой мудрайдур), англадингизми, бой?" Бой бошини аранг кўтариб, "ҳа, ҳа, айта беринг, қулоғим сизга", дейди. Энди Зиёли "олими замоний"нинг қандай инсон эканлигини бойга тушунтирмоқчи бўлади:

"*Зиёли.* Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра ҳукуматимизни низомли мактабларига бермоқ керакдур, яъни *гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилғанларидан сўнг, Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктўрлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир. Русия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим* (таъкид бизники – Р.Ш.). Токи маишати эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам давлати Русия подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф еткурулса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлунса, ҳаттоки, шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Америка ва Истанбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур…" (43-44 – бетлар).

Бу мураккаб ибораларда ифодаланган фикрни тўғри ва тўла тушуниш учун "олими замоний"нинг Беҳбудий талқинидаги муҳим қирраларини бирма-бир назардан ўтказсак. Демак, "олими замоний" бўлиш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим:

1. Ислом дини ва Туркистон халқларидан бирининг тилини билган ҳолда ҳукуматнинг "низомли мактаблари", яъни гимназия ва шаҳар мактабларида ўқиш.

2. Бу сирадаги мактабларни тугатганидан сўнг Петербург ва Москвадаги университет ва институтларга кириб таҳсил кўриш.

3. Шу билан бирга, олий таълимни битиргач, Россиядаги давлат идораларида ишлаб, ўз халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш ва наф келтириш.

4. Ўзидан кейинги авлод вакилларини Франция, Америка Қўшма Штатлари, Туркия сингари мамлакатлардаги олий ўқув юртларига юбориш.

Ана шу тўрт масалани ижобий ҳал этган кишигина, Беҳбудий наздида, "олими замоний" ҳисобланиши мумкин эди.

Беҳбудий талқинидаги "олими замоний"ларни Бухоро Халқ Совет республикаси барпо этилиши билан ва бу республика ўзининг дастлабки даврида озми-кўпми мустақил ҳаракат қилиш хусусига эга бўлгани учун 1922-1923 йилларда 70 дан зиёд мусулмон ёшларини ўша пайтда европача илм-фан маркази ҳисобланган Германияга ўқишга юборди. Улар Германиянинг турли шаҳарларида юқори малакали доктор, инженер, зироатчи, иқтисодчи, кимёгар, юрист бўлиш учун жонларини жабборга бериб ўқидилар. Бу – Беҳбудий орзу қилган "олими замоний" ёшлар авлодини етиштириш йўлидаги ғоят муҳим ва хайрли қадам эди.

Ўзбек ёшларини чет элларга билим олиш учун йўллаш ғояси, бир жиҳатдан, Туркистон ўлкасининг ўша пайтлардаги чуқур илмли, жаҳонни кўрган файласуф, дипломат ва сиёсатчи кадрларга эҳтиёжидан туғилган десак ҳато бўлмайди. Буни жадидлар ҳушёрлик билан сезиб, идрок этиб олган ва, энг муҳими, ана шу муаммони ҳал этиш бўйича амалий чоралар кўришга киришган эдилар.

XX аср бошларида Россиянинг йирик шаҳарларига бориб, олий таълим олган ватандошларимиздан бири Убайдулла Хўжаевдир. Тарих фанлари доктори Ҳамдам Содиқов Убайдулла Хўжаевга бағишлаган мақоласида Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланаётган қуйидаги маълумотни келтиради: "Убайдулла Асадуллахўжаев 1882 йилда Тошкентда боғбон оиласида туғилган. Рус-тузем мактабида ўқиган. Тилмоч сифатида округ суди идорасида ишлаган, рус судьяси билан

Саратов шаҳрига кетиб, ўша ерда адлия бўйича олий маълумот олган. Тиришқоқ, зеҳни ўткир, дунёқараши кенг. 1899 йили Ясная Полянадан унга Лев Толстойнинг хати келгани ҳам диққатга сазовор. Граф Толстой унинг мактубига жавоб йўллагани Убайдуллахўжанинг ноёб истеъдодидан далолатдир.

1913 йилда Тошкентга қайтган. Ҳуқуқий ишончли вакил Чарковскийга ёрдамчи сифатида Тошкент округ судида ишлай бошлаган. Ҳозир у мустақил адвокат бўлиб, бир неча суд жараёнларида муваффақиятли иш олиб бормоқда. Мижозлари ўртасида катта обрў қозонган. Империя қонунчилигини пухта билади. Асосий ишдан ташқари, у ғоявий маслакдошлари жадидлар билан бирга ерли аҳоли ўртасида тарғиботчилик ишларини кенг йўлга қўйган…"

Чор охранкаси томонидан тузилган бу маълумотномада Убайдулла Хўжаевнинг сиёсий портрети мутлақо тўғри очилган. Унинг XX аср бошларида ўзбек халқи учун сув билан ҳаводек зарур мутахассис – замонавий олим бўлганига тўла ишонч ҳосил қиламиз. У Тошкентдаги рус-тузем мактабида ўқибгина қолмай, Саратов шаҳрида адлия ходими сифатида малакасини оширган ва экстерн йўли билан имтиҳон топшириб, адвокатлик дипломини ҳам олган. 1913 йилдан бошлаб, Россия ҳукуматига қарашли Тошкент округ судида ишлаб, ўзбек халқининг миллий манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилган. 1917 йил октябрида Қўқонда барпо этилган Туркистон Мухторият ҳукуматида ҳарбий нозир бўлгани, сўнг Мухторият тор-мор этилиб, унинг раҳбарларига 20-йилларнинг бошларида афв эълон этилгач, Тошкентда бўлиб ўтган ўнлаб суд жараёнларида ноҳақ қамоққа олинган ватандошларини адвокат сифатида мардона ҳимоя қилганини кўрамиз.

Демак, жадидлар ўзлари учун муҳим ҳисоблаган маориф масаласида мавжуд маориф тизимини ислоҳ қилиш керак, деган қарорга келдилар. Бу қарор нафақат кўпчилик жадидлар томонидан қабул қилинди, балки улар бундан ўзларича хулоса чиқариб, мактаб ва маориф тизимини ўзгартиришга имкон борича киришдилар. Бу жиҳатдан жадидларнинг, айниқса, ишни ибтидоий бошланғич мактаблардан бошлаш керак, деган ғояси муҳим аҳамият касб этди.

Жадидлар нафақат мамлакат ичкарисидаги воқеаларга, балки унинг ташқарисидаги, айниқса, Россиядаги воқеаларга беэътибор эмас эдилар. Биргина Туркистон аҳолисини фронт ичкарисидаги ишларга жалб қилиш (мардикорлик) ҳақидаги қарорга қарши бутун Туркистоннинг оёққа тургани бунинг ёрқин исботидир. Шу каби жадидларнинг муҳим эътибор қаратган масаларидан бири 1917 йилги Феврал воқеалари эди. Романовлар сулоласининг енгилиши ва муваққат ҳукуматнинг барпо этилиши жадидчилик ҳаракатини тезлатиб юборди. Чунки империячиликка қарши бир неча йиллардан буён курашаётган халқ учун империянинг қулаши ҳақиқатан ҳам катта имконият эди. Шунинг учун ҳам жадидларнинг илғор вакиллари, шу жумладан, ёш бухороликлар партиясининг раҳбари Фитрат Петроградга бу сана муносабати билан телеграмма юборди. Бироқ ўзларини империянинг меросхўри деб билган шўролар ҳукумати ҳеч бир тортинмай империядан ҳам баттарроқ хунрезлик ишларини давом эттирди. Натижада, Тошкентда 1917 йилда бир қанча сиёсий фирқалар ва ташкилотлар тузилди, улар орасида "Уламои Ислом" ва "Шўрои Ислом" жамиятлари гарчи Туркистон зиёлиларининг тарафдори бўлиб чиққанлари билан Туркистондаги сиёсий ҳаракатга етакчилик қилишни ўз зиммаларига ололмадилар.

ЖАДИД ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ ОИЛА МАДАНИЯТИГА МУНОСАБАТИ

Ҳар бир жамиятнинг тараққиёти шу жамиятни ташкил этган сиёсий, ижтимоий ва маданий институтларга боғлиқ. Жамият ҳаётига таъсир кўрсатадиган, унинг кучли ва заиф томонларини намойиш этадиган шундай институтлардан бири оиладир.

Мусулмон халқларининг оилага муносабати билан боғлиқ бўлган масалалар ва оила тизимининг ҳуқуқий асослари Қуръони каримда ўзининг мукаммал ифодасини топган. Жамият ҳаётидаги ҳар бир масалага жиддий ёндашган жадид маърифатпарварлари ҳам бу масалани четлаб ўтмадилар. Уларнинг жамият ва халқ ҳаёти учун ғоят муҳим бўлган бу масалани четлаб ўтишлари мумкин ҳам эмас эди. Жадид даврий матбуотида, шу жумладан, Беҳбудийнинг "Ойина"сида оила масалалари ҳамиша диққат марказида бўлган. Афсуски, бу мақолалар ҳозирги жорий имлода қайта нашр этилмаган. Шунинг учун ҳам, уларни махсус ўрганиш учун муайян вақт талаб этилади. Лекин масаланинг яна бир томони борки, жадидчилик таълимотининг маънавий муаммоларидан сўз юритганда, айниқса, уларнинг оила тартиблари ва тарбиясига бўлган муносабатини ўрганишда Фитратнинг икки асарига алоҳида тўхталиш лозим. Улардан биринчиси, "Раҳбари нажот" ("Нажот йўли") деб номланган асар бўлиб, 1914 йилнинг ёзида ёзиб тугалланган. Фитрат фалсафий ва маърифий таълимотининг асоси бўлган бу асарда мамлакатни қолоқлик ва жаҳолат ботқоғидан қутқарувчи бирдан бир йўл илм-маърифат эканлигини Қуръони карим ва Ҳадиси Шариф ҳикматлари орқали тушунтириш билан бирга «Оила тарбияси» номли алоҳида бир боб киритган.[59] Бобда муаллиф нафс тарбияси борасидаги фикрнинг давоми сифатида ёзади: "Бинобарин, нафсингизни ислоҳ қилишга муваффақ бўлсангиз, у вақтда оила вазифаси сиз учун осон кечади. Оила вазифасига оилани ташкил қилиш киради ва биз бу ерда оилани ташкил этиш ва бошқариш хусусида андак баҳс юритамиз"[60]. Фитрат табиатдаги барча мавжудотдаги икки хил мавжудиятни фарқлаган ҳолда, улардан бири, *шахсий мавжудият,* иккинчиси *навъий мавжудият* деб кўрсатади. Бу икки мавжудлик қонунлари бири иккинчисини рад

[59] Фитрат. Нажот йўли (Раҳбари нажот). –Т.: Шарқ НМК, 2001. –Б. 142.
[60] Ўша ерда.

этмайди ёки уларни ўзаро қарама-қаршиликда эмас, балки ҳар иккисини бирликда қабул қилиш лозим. Чунки, "еб-ичиш, ухлаш, бадан тарбияси, соғлиқни сақлаш" ва бошқалар шахсий мавжудиятни сақлаб туради. "Таносул ва насл бериш" эса навъий мавжудиятни ҳимоя қилади. Агар бирор киши шахсий мавжудиятни тарк этса, у секин-аста ҳалокатга юз тутади, навъий мавжудиятни тарк этишлик эса, биргина шахснинг эмас, балки жамиятнинг таназзулига олиб келади: "агар барча одамлар ё уларнинг кўпчилиги таносул ва таваллуд қоидаларини тарк этишса, башарнинг навъий мавжудияти маҳв бўлади, яъни одам насли барҳам топади... яратувчи ҳазрати Ҳакимнинг ҳикматлари бениҳоя, бу таҳликали йўлни одамларга фойдали қилиб боғлаб қўйган. Эркагу аёлнинг табиатига шаҳватни қўшиб, уларни бир-биридан лаззат олувчи қилган, натижада таваллуд ва насл давом этади".[61] Инсон шаҳватга берилмаслиги, бундай мавжудлик қонуниятини беҳудага сарфламаслиги учун никоҳ жорий қилинган. Шундай экан, никоҳ нафақат биргина оилани тартибга солади, балки жамиятнинг навъий мавжудлигини ҳам белгилайди. Ана шу нуқтаи назардан қаралганда оила биргина эр-хотиннинг майл ва истакларидан пайдо бўлган эмас, шу билан бирга жамиятнинг тараққиёт талабларини ҳам оила, қонуний никоҳ тартибга солиб туради. Фитрат бу ҳолни бошқа бир асари "Оила"да бўрттириброқ кўрсатса-да, «Раҳбари нажот» орқали уйланмаслик ёки турмуш қурмаслик башарият манфаатига қарши бориш ва охир-оқибатда, жамиятга ҳам зарар эканини қуйидаги ҳадис билан изоҳлайди: "Уйланинг ва фарзандлар кўринг, мен қиёматда умматимнинг кўплиги билан фахрланай" ёки "Сизлардан баттарроғингиз уйланишга қудрати бўлиб, уйланмай юрганингиздир. Аёлдор кишининг ўқиган икки ракаат намози аёли бўлмаган кишининг етмиш ракаат ўқиган намозидан афзалдир".

Таносул ва насл қолдириш оила қуришнинг матлабларидан бири экан, Фитрат оила қуришга ҳалақит бераётган шум одатларни бирма-бир таҳлил қилади. Тўйдаги ортиқча ҳаражатлар, бунинг оқибатида ёшлар турмуш қурганларидан кейинги қийинчиликлар, қалин олиш ёки тўёна деб катта маблағлар олди-берди қилиш, тўйнинг бир неча кун давом этиши

[61] Ўша асар. –Б.114.

кабиларни олим юқорида эслатилганидек, "шум одат" деб атайди унга қарши қуйидаги ҳадисни келтиради: "Никоҳнинг афзали унинг осонлигидадир», «никоҳида оғирлиги кам бўлган аёлда хайру барака кўпдир". Шунингдек, Фитрат ёшларга мурожаат қилар экан, кимга, яъни қандай қизларга уйланиш кераклиги ҳақидаги қарашларини баён қилади. Алломанинг аниқлашича, кишилар "тўрт нарсага қараб уйланадилар: молига, насабига, жамоли ва динига". Мана шу тўрт ҳолат юзасидан таҳлил ва кузатишларини баён қилиш натижасида молдорнинг маълум вақт ўтгач моли тугаши; насл-насаби тоза бўлса, уни яхши парвариш қилмаса, бу насл-насаб кейинги шахсий ҳаётда иш бермаслиги; қизнинг жамоли абадий эмаслиги ва биргина ташқи гўзаллик кейинчалик гўзал турмушнинг омили бўла олмаслигини ўқтириш баробарида Фитрат иймон-эътиқодда собитликни уйланиш учун муҳим жиҳат деб билади. Чунки, унинг иймон-эътиқоди бардавом бўлса, ўз турмуш ўртоғига нисбатан садоқатли бўлади, сиддиқ оилада садоқатли ва солиҳ фарзандлар туғилади ва тарбияланади. Албатта, иймон-эътиқодли аёл ўз фарзандларини ҳам шу руҳда тарбиялайди: "Ҳар бир бола гўдаклигидан онасининг тарбиясига маҳкум, бинобарин, биз дастлабки тарбияни ўз онамиздан оламиз, бу **оналар башариятнинг тарбиячиларидир** дегани...".[62] Демак, илк тарбия ўчоғи бўлган бўлган оила эр-хотиннинг шахсий ҳаётидангина иборат бўлмай, балки жамият тараққиётига дохил бўлган ижтимоий хусусият касб этади. Юқоридаги хулосадан келиб чиққан аллома энди аёлларнинг ижтимоий мавқейи, уларга бўлган муошарот одоби ва жамиятда аёл тарбияси деган мавзуларга кўчади. Аёлларни ҳақ-ҳуқуқлари эркакларникидан кам эмаслигини, шундан келиб чиқиб, уларнинг жамиятдаги мавқейи ҳам эркакларнинг ижтимоий даражасида эканини, бизнингча, Фитрат жадидчилар ичида нисбатан биринчилардан бўлиб эътироф этдигина эмас, балки исбот этди. Жадидчилик ва жадид адабиёти таъқиқланган даврларда эса, биз бу тенг ҳуқуқлиликни бизга «шўролар жамияти берди, ўтмишда аёллар ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмас эдилар, уларнинг муқим жойи ичкари бўлиб, жамият ҳаётида деярли рол ўйнамаган» қабилидаги уйдирмаларни такрорлашга мажбур қилинган эдик. Ҳолбуки, эркагу аёлнинг тенг

[62] Юқоридаги асар. –Б.146.

ҳуқуқлилиги ҳақида XX аср бошларида нафақат жадидчилар, балки бундан бир минг уч юз йил аввал Қуръони карим оятларида ва бунга мувофиқ тарзда ҳадиси шарифларда баён этилганини эслатилади: "Ва яхши амалларда улар (аёллар) учун зиммаларидаги эрлари олдидаги бурчлари баробарида ҳуқуқлари ҳам бор" (Қуръони карим, Бақара сураси, 223-оят). Сўнгра яна Фитрат ёзади: "Биргина шу оятнинг аҳамияти шунчалик каттаки, унинг тафсири китобга сиғмайди. Фаранг уламолари ва ҳукамолари юзлаб китоблар ёзиб, эру хотин ҳуқуқлари хусусида шу оятдан ҳам қатъийроқ бирор қонун ўйлаб топганлари йўқ. Ҳа, **хотинлар барча ҳуқуқ ва вазифаларда бизлар билан баробардирлар**"[63].Яна бу фикрларини қувватлаш учун ҳадислардан мисоллар келтиради: "Сизларнинг яхшироғингиз аёлларингизга яхши муомалада бўлганингиздир", "...Аҳлу аёлига яхши муомалада бўладиганлар мурувватли ва жувонмард инсонлардир, уларга ёмон муомалада бўлганлар эса пасттабиат ва нокаслардир". Фитрат шу каби "аёллар ҳаққига ислом динида ворид бўлган олий ҳукмлар»ни келтириб, сўнгра фикрни авлод тарбиясига кўчиради, чунки "авлод тарбияси оиладаги вазифаларнинг бири" бўлиб, бу "масъала ҳаёт биносининг пойдевори"дир.

Ҳаёт биносини қуришда ва унинг тараққиётида авлод тарбиясининг ролини таъкидлар экан, Фитрат уч нарса тансиҳатлик, соғлом фикр ва яхши ахлоқ муҳимлигини кўрсатади. Шундан келиб чиққан ҳолда, авлод тарбиясининг ҳам уч муҳим жиҳатини *1) бадан тарбия; 2) фикр тарбияси (ақлий тарбия); 3) ахлоқ тарбиясин*и фарқлайди. "Раҳбари нажот" асарида уларнинг ҳар бири алоҳида боблар орқали таҳлил қилинади (бу боблар қуйироқда таҳлил қилинади – Р.Ш.). Сўнгра эса мана шу тарбия учун зарур бўлган турли хил вазифаларни олим жамият аъзолари олдига қўйиш билан ўз рисола-тадқиқотини якунлайди.

"Раҳбари нажот" асарининг мантиқий давоми бўлган Фитратнинг 1914 йили ёзилиб, 1915 йили нашр этилган "Оила" китобига жадид маърифатпарварларининг бу масалада эълон қилган асарлари ва мақолаларининг маълум даражада мантиқий якуни сифатида қараш мумкин. Шунга кўра, бу китобда

[63] Ўша асар. –Б.148.

жадидчилик намояндаларининг оилага оид ҳуқуқий қарашлари ўз аксини тўла топган, десак, янглишмаган бўламиз. Бу ҳақда фитратшунос олим Ҳ.Болтабоев ёзади: "Ҳар қандай жамиятда ҳам оила ижтимоий тараққиёт манбаи ва ахлоқий тарбия ўчоғи бўлиб келган. Шунинг учун ҳам инсоният улуғлари оилани нафақат жамият, балки давлатчилик асосларининг қурилишида ҳам илк мактаб деб билганлар. Миллий тараққиётга юз тутган мустақил юртимизда комил инсонни тарбиялаш ва ҳуқуқий давлатчилик асосларига пойдевор қуриш
даврида 1998 йил оила йили деб белгиланганлиги бежиз эмас. Нафақат ижтимоий ва сиёсий, балки маънавий ва маърифий аҳамиятга молик ушбу ҳолни биргина исломий оила тимсолида англаш ҳам мумкин". Дарҳақиқат, Фитратнинг оилага нисбатан қарашлари заминида Қуръони каримдаги оилавий муносабатларнинг асослари ва оила тартиботлари ҳақидаги ғоялар ётади. Бу китоб ўз вақтида тараққийпарвар ёшлар томонидан самимий қарши олинган ва узоқ йиллар давомида ахлоқий қўлланма бўлиб хизмат қилган. Асарнинг 2000 йилги нашрига ёзилган муқаддимада шундай сўзлар айтилган: "Жадидларнинг фикри бўйича, оила асосини тўғри қурмасдан ва ёш авлодни тўлақонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир-оқибатда миллат тақдири унинг оиласининг ҳолатига боғлиқ. Бу ғоя Фитрат асарида ўз ифодасини топган: "Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади",- деб ёзади у. Фитрат асарда чуқур ва кенг билимларга асосланган боис, ўткир мутахассис сифатида фикр юритади"[64].

Оила, Фитратнинг талқинида, уч муҳим компонентдан иборат: эр, хотин ва фарзанд (фарзандлар). Ана шу уч компонентнинг ҳар бири нозик, ўзига хос жиҳатларига эга. Чунончи, эр ва хотин учун уйланиш (турмушга чиқиш) асосий муаммо бўлиши билан бирга ўзининг муҳим қирраларига ҳам эга. Фитрат оиланинг ҳуқуқий асосларини ёритиб беришдан аввал

[64] Фитрат Абдурауф. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. - Т.,Маънавият, 2000. –Б. 4.

"Уйланиш ва уйланмаслик хусусида", "Нечта хотинга уйланиш мумкин? ", "Уйланмоқ зарур бўлганда қандай хотинни танлаш лозим?" сингари фаслларни ўқувчига ҳавола этиб, масаланинг ҳуқуқий томонларидан ташқари, ижтимоий ғоят муҳим томонларини ҳам ёддан чиқармайди. Гап шундаки, муайян ижтимоий, иқтисодий ва маънавий омиллар туфайли тарихимизнинг турли даврларида айрим йигитлар уйланмай, айрим қизлар эса турмуш қурмай ўтганлар. Фитрат шу масала ҳақида изтироб билан ёзади: "Фараз қилайлик, сиз еринғизни бирон бир деҳқонга бердингиз. Иш асбоб-анжомларини ҳам бериб, буғдой экишни буюрасиз. Агарда ўша деҳқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб, ўз уйида бемалол ўтирса; экин экмаса, бир йил еринғизни ўз ҳолига ташлаб қўйса, унинг бу ҳаракатини сиз хиёнатдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйланмайдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган куч-қувватидан фойдаланмаса, ёки лут қавмининг амалини қилса, нафсини ўзи сўндирса, билиб қўйсинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили – фарзанд. Бас, ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажакда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан қўрқинг, унинг назарига илинмангиз. Бас, туғилиш учун висол берган қувватни сўлдирманг ва зое қилманг. Эй Муҳаммад, саодат муждасини иймонлиларга бергин!"[64]

Бу сатрларни шарҳлашдан аввал шуни эслатиб ўтиш керакки, Фитрат оила ва никоҳ масаласига, аёлларнинг жамиятда тутган ўрни масаласига ўзи яшаган ва шу сатрларни ёзган давр руҳидан келиб чиққан ҳолда муносабатда бўлган.

Фитрат кўтарган масалалардан бирига эътибор қаратсак, эркак ё аёлнинг, қандай сабаб билан турмуш қурмаслигидан қатъий назар, бирининг уйланмаслиги, иккинчисининг эрга чиқмаслиги табиат қонунига мутлақо зид. Зеро, ҳар бир инсон Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси билан дунёга келар экан, у ўз ички ва ташқи имкониятлари билан ҳаётнинг, ҳаётий жараённинг давом этишига ҳисса қўшиши лозим. У қолдиражак фарзанд эса

[64] Кўрсатлиган китоб. – Б. 11. (Бундан кейин ушбу китобнинг саҳифаларигина қавс ичида берилади).

ҳаётнинг давом этажагини англатади. Агар у ўз умри давомида ҳаётнинг ана шу қонунига амал қилмаса, ҳаёт дарахтининг кичик бир томирига болта урган бўлади. Насл қолдириш эса, Фитрат назарида, серҳосил ерга уруғ сепиш ва ҳосил олишдир. Бу ҳосилдан эса фақат деҳқон (яъни ота)нинг ўзи эмас, балки бошқалар ҳам, яъни жамоа ёхуд жамият ҳам баҳраманд бўлади.

Ҳаётнинг фарзандлар томонидан давом эттирилиши, Фитрат назарида, фақат оила эмас, балки миллатнинг ҳам куч-қудрати ва шаън-шавкатини белгиловчи омилдир. "Масалан,- деб ёзади у,- бельгияликлар ва инглизларни оламиз. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак, кўрамизки, инглиз миллати Бельгия халқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиғи шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлар ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн. ва бельгияликлар эса 7,5 млн га етади. Шунинг учун ҳам, инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали белгияликларнинг саъй ва ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб, Оврўпа ҳукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қиладилар. Оврўпа олими ўз халқининг нуфузига путур етса: "Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун фарзанд етиштиринглар," – дея дод солади" (Оила, 13-бет).

Кўрамизки, оила ва фарзанд масаласи эркак ё аёлнинггина ҳуқуқий масаласи эмас. Фарзанд нафақат ота-она ҳаётининг давоми, балки айни пайтда миллатнинг ҳам иқтидори, обрў ва эътиборини белгилайдиган занжир халқасидир. Миллат эса ватан, мамлакатнинг юраги, демак. Миллат сон жиҳатидан қанчалик кўп бўлса, у яшаётган ватаннинг ҳам куч-қуввати шу қадар зиёд бўлади. Бинобарин, оила масаласи миллат-мамлакат-кишилик жамияти деган учликни таъминлаб турувчи муҳим бир ҳалқадир.

Оила масаласи муҳим ўрин касб этган "Ўткан кунлар" романи марказида нафақат Отабек ва Кумуш муҳаббати, балки Отабек ва Кумушнинг бахти ва фожиасининг боиси бўлмиш оила масаласи ҳам туради.

Отабекнинг ота-онаси Юсуф ҳожи билан Ўзбек ойимнинг оилага муносабати икки хил бўлишига қарамай, асар қаҳрамонлари тақдирида отанинг эмас, балки мусулмон оламида қабул қилинган таомилга кўра, иккиламчи аҳамиятга эга бўлган онанинг – Ўзбек ойимнинг тутган позицияси муҳим роль ўйнайди. Тўғри, Юсуфбек ҳожи ҳам Отабек орқали ўз авлодининг давом этишини хоҳлайди. Лекин у ўғлининг эслиҳушли йигит бўлиб ўсгани учун унга ўринли-ўринсиз панду насиҳатлар беришни ўзига эп кўрмайди. У Отабекка ишонади. Унинг учун Отабекнинг Кумушни севиб уйлангани ва Кумушнинг ўғлига муносиб гўзал ва оқила хотин бўлгани муҳим. Аммо Ўзбек ойимнинг бу масалага – ўғлининг ўзбошимчалик қилиб, Марғилонда уйланиб келганига муносабати мутлақо ўзгача. У ўзининг оналик ор-номусини топталган, деб ҳисоблайди ва Отабекка - Кумушнинг устига хотин олиб бериш васвасасига тушади.

Ундаги бу "исён"нинг пайдо бўлишига сабаб унинг табиати ва Тошкент хотинлари даврасидаги мавқеи эдики, ёзувчи бу ҳолни асарда қуйидагича изоҳлайди: "Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ, чала-думбул табиатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машҳур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинлариға ҳам ом эди. Ўзга хотинлар унинг соясиға салом бериб, тўйларида, азаларида, қисқаси, тиқ этган йиғинларидаги уйларининг тўрини Ўзбек ойимға атаған эдилар. Бу биргина эмас, қиз чиқаратурған, ўғул уйлантирадирған, суннат тўйи қиладирған хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашган тўйлик хотинларнинг кўнгилларидаги орзу ҳаваслари ҳам эрлари томонидан камчиликсиз бажарилар, чунки, "Ўзбек ойим шундоғ буюрдилар" деган сўз эрлар учун ҳам фарз каби эшитилиб, Ўзбек ойимнинг айтганича, ҳозирлик кўрила бошланар эди".[65]

[65] Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. – Тошкент, 1992. – Б. 105 – 106.

Ана шундай онанинг Марғилондан уйланган фарзандининг тақдирига аралашмаслиги амри маҳол эди. Ўзбек ойим ўзининг режасини рўёбга чиқариш учун не-не ишларни қилмайди: Отабекнинг Кумушдан раъйини қайтариш мақсадида турли-туман жодугарларга учрайди; ўғлига кучли таъсир ўтказиш учун Юсуф ҳожидан ҳам фойдаланади; тошкентлик қизлар орасидан Зайнабни топиб, ҳатто Отабекни унга уйлантириб ҳам қўяди.

Агар оила ҳақидаги назарий-ҳуқуқий қарашлар асосида бу асарга ёндашсак, Ўзбек ойимнинг шу борада олиб борган хатти-ҳаракати бирор рисолага тўғри келмайди. Абдулла Қодирийнинг Ўзбек ойим "сценарий"си асосида кечган Отабек ҳаётини тасвирлашдан мақсади ҳам ҳаётга, айниқса, ёш авлод ҳаётига чирик одатлар асосида аралашишнинг фожиали оқибатларини кўрсатиб беришдир.

Агар диққат-эътибор билан қарасак, бу масала фақат 20-йилларга келиб Абдулла Қодирий романидаги ўз тасвирини топмади. Жадид драматургиясининг бир қатор намуналарида, хусусан, Ҳамзанинг "Заҳарли ҳаёт" трагедиясида оиланинг шахс ва жамият ҳаётидаги роли билан боғлиқ муҳим масалалар ўртага ташланди ва тасвир этилди.

Фитрат ўз "Оила" асарини ёзган пайтида бор-йўғи 28 ёшда бўлган. 1914 йилда шу ёшда бўлган бухоролик бир йигитни кўз олдимизга келтирсак, унинг нафақат дунёдаги демографик вазият, балки оиланинг фалсафий, ҳуқуқий ва шаръий томонларини ҳам шу қадар пухта билганидан ҳайратга тушамиз. Поль Демар деган француз социологи, Фитратнинг шаҳодат беришига кўра, француз аҳолисининг охирги 100 йил мобайнидаги сон-салмоғини тадқиқ этиб, уни Европадаги бошқа халқлар нуфузи билан муқояса қилган. Унинг текширишларига кўра, XIX асрнинг бошларида, аниқроғи, 1810 йилда Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., олмонларнинг сони эса 18 млн. бўлган. XX асрнинг 10-йилларига келиб, олмонлар сони 59 млн. га, инглизлар ҳисоби 62 млн.га етибди. Аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни 80-90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн.га ошган бўлсалар, французлар 11 млн.гагина ошганлар, холос. Поль Демар бу манзарани кўриб: "Агар аҳвол шундай давом этаверса, нафақат биз ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз, – дея қайғуради. – Бугун биз, французларнинг

мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган, бу чуқурга тушиб кетишимизга оз қолибди" (Оила, 14-бет).

Агар ана шу мавзу атрофида мулоҳаза юритадиган бўлсак, масалан, инглизларнинг 80-90 йил ичида 10 млн.дан 52 млн.га ошиши Буюк Британиянинг шу даврдаги мустамлакачилик сиёсати билан ҳам бевосита боғлиқ. Буюк Британия худди шу даврда кўплаб мамлакатларни ўзига тобе қилибгина қолмай, ўз халқининг сон жиҳатдан ўсиши устида ҳам жон куйдирди. Унинг ҳар томонлама ўсиб, камол топиши учун барча шарт-шароитни яратиб берди. Худди шу даврда Россия ҳам ўз чегараларини кенгайтириб, Кавказ ва Ўрта Осиё каби забт этган ҳудудларига рус миллатига мансуб кишиларни кўчириб, улар сонининг ошишига имкон туғдирди. Совет давлати эса Чор ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатини давом эттириб, бу ҳудудлардаги руслар сонини янада ошириш билан кифояланибгина қолмай, ерли халқни ҳам мунтазам равишда руслаштириб борди. Натижада, ўзининг миллий тилини унутган русзабон ўзбеклар, қозоқлар ва бошқалар пайдо бўлди ҳамда кўпайди. Айни пайтда, Ўрта Осиёдан минглаб оилалар "қулоқ" қилиниб, бошқа ўлкаларга юборилди, ўн минглаб "миллатчи ва аксилинқилобий ташкилотлар"нинг аъзоси деб таҳмин қилинган кишилар абадий музликлар масканига юборилиб, қириб ташланди. Бу фактлар ҳам Совет давлатининг ўзак миллати бўлган русларнинг, аниқроғи, коммунизм ғоясига хайрихоҳ русларнинг жаҳон миқёсидаги салмоғини оширишга қаратилган тадбирлар натижасидир.

Хуллас, оила масаласи ана шундай жаҳоншумул оқибатлар билан боғлиқ масала сифатида Фитратнинг диққат-эътиборини ўзига қаратди. Аммо сон, миқдор - ҳали сифат эмас. Халқнинг сони кўп бўлиши, аммо уни ташкил этувчи кишилар ишёқмас, тепса тебранмас кимсалар бўлиши ҳам мумкин. Бу дунё эса, Фитрат талқинида, "бир умумий синов майдони"дир. "Одам, - деб ёзади Фитрат,- ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлиш учун мажбуран шу майдонга киради, саъй-ҳаракат қилади, ё ўз мақсадига эришади ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайси миллатнинг намояндалари саъй-ҳаракат эгаси бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиби бўладилар... Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва бола-чақасини тарбиялаб бориш учун ўзини касб-корга уради,

ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди... Қайси миллатнинг намояндалари шу йўл билан тинчлик ва тотувликка эришган бўлсалар, ўша миллат ҳурмат ва хотиржамликда бўлади".[66]

Фитрат ана шундай мулоҳазалардан кейин "уйланиш - одамларнинг зарурий ва табиий амри", деган хулосага келади. Фитрат таснифига кўра, оила – миллатнинг кичик бир тармоғи. Бир неча оила бир қавмни ташкил этади. Агар бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли бўлмаса,- дейди Фитрат,- ўша қавмни бахтиёр, деб аташ мумкин эмас. Агар бир оиланинг ҳар бир аъзоси бахтли бўлмаса, бу оилани бахтли ҳисоблаш хатодир. Бинобарин, миллатнинг саодати, ҳар бир қавмнинг саодати ҳар бир оиланинг саодатига, ҳар бир оиланинг саодати эса, унинг ҳар бир аъзосига боғлиқ. Модомики, шундай экан, оиланинг ҳар бир аъзоси тўғрисида қайғуриш ҳам қарз, ҳам фарздир.

Фитрат масаланинг худди шу нуқтасига келганда эркак нечта хотинга уйланиши мумкин, деган масалага жавоб беришга уринади. Бинобарин, Фитрат учун миллат - қавм – оила - оиланинг ҳар бир аъзосининг саодатли бўлиши муҳим экан, демак, неча хотинга уйланиш мумкинлиги масаласи ҳам ана шу масала доирасида, шу масала билан узвий муносабатда ҳал этилиши лозим: "Иккихотинлилик (кўпхотинлилик) зарар келтирадиган ҳамма йўллари ёпилса тўғридир, яъни шундай тартиб ўрнатилсинки, кўпхотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган зараларлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қонунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, Ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани зарардан адолат билан кам-кўстсиз ажратади. Одамларга нимаики фойда келтирса, ижозат бериб, зарар келтирадиган нарсаларни манъ қилади" (Оила, 18-бет). Юқорида келтирилган кўчирмада "биринчи муқаддима" деган калима тилга олинган. Шу муқаддимада Фитрат биринчи никоҳдаги аёл тўғрисида бир-икки сўз айтгач, қуйидагиларни ёзади: "Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг ҳайвонлик шаҳватингиз уйғониб, ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу-

[66] Кўрсатилган китоб. – Б. 14-15.

ҳавасларингизга адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни қўйиб юбориб, "сўфи" номини олиб, янги хотин оласиз. Бу – ваъдага хилоф ва хиёнатдир. Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вақт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди... Шундай экан, оила аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади..." (Оила, 16-бет)

Фитрат ёзадики, "оила аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади". Вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик деб айтган нарсалар оилани кемиради, бир отанинг икки хотиндан бўлган фарзандлари оналари бошчилигида душманга айланади, уруш-жанжал, иситиш-совутиш ва мунофиқлик илонлари оилани чирмаб ташлайди. Фитрат ана шундай зарарларнинг олди олинган тақдирдагина қайта уйланишни мумкин, деб тушунади.

Кўрамизки, Фитрат никоҳ ва оила сингари маънавий-ҳуқуқий ҳодисаларга ёндашганида ҳам ўзининг инсон қалбини тушунувчи, шу қалб орзу ва армонларининг куйчиси бўлган инсон эканлигини ёддан чиқармайди ва масалага инсонпарвар, миллатпарвар ва юртпарвар ёзувчи сифатида ёндашади.

Оила ва никоҳ тўғрисида сўз борар экан, шак-шубҳақиз, оиланинг бузилиш сабабларини ва уни мустаҳкамлаш йўлларини ҳам билиш зарур. Шунинг учун ҳам, Фитрат уйланиш учун тўрт нарсага эътибор беришни талаб этади: мол, насаб, ҳусн ва имону эътиқод. Буни қуйидагича тушуниш лозим:

1. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари, тахминан, бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда улар ҳаёти азобда ўтади.

2. Ҳусн, гарчанд ташқи фазилат бўлса ҳам киши қалбини ўзига мойил қилиш ҳуқуқига эга; агар ана шу қалбий мойиллик пайдо бўлмаса, эр билан хотин саодатли умр кечирмайди.

3. Эр ва хотин диндор бўлиши лозим. Диндорлик – Худони таниш, билиш ва Ҳақдан қўрқишдир. Ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан қўрқиш ва Ҳақни билишда, яъни диндорликдадир.

Ҳар бир оила пойдеворининг мустаҳкам бўлиши турли ижтимоий, маънавий, иқтисодий ва маиший омилларга боғлиқ. Рисола муаллифи бахтли, ва айниқса, бахтсиз оилалар ҳаётига назар ташлаб, китобхонга ибрат бўлишга арзийдиган ҳаётий мисолларни келтиради ҳамда уларнинг оилани емиришдаги фаол иштирокини чуқур таҳлил этиб беради.

Оиланинг мустаҳкам бўлиши, Фитрат назарида, қуйидаги омилларга боғлиқ:

1. Иффат ва мўминлик. Қуръони Карим эркак ва аёлларга диёнатли ва номусли бўлишни буюради: "Эй, Муҳаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар... Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сақласинлар".

2. Ғайрат. "Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас, улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни ҳаромдан қайтариш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини "ғайрат" дейдилар.

3. Висол. Эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанд, бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир.

4. Муросаи мадора. Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб, шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар. Аммо шундай ҳам бўладики, бир томон хато ҳаракати ё қўпол муомаласи билан оила иморатини шикастлантириб қўяди. Шунда иккинчи томон ундан ўч олмай, муросаи мадора йўлини танласа, шикастланган иморат қулаб тушмайди.

"Оила" – икки қисмдан иборат рисола. Агар юқорида қайд этилган масалалар рисоланинг биринчи қисмини ташкил этса, иккинчи қисми оилавий тарбия ва оила аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари масалаларига бағишланган.

Фитратнинг назарида, мактабгача бўлган ёшлар тарбияси тўрт масалани ўз ичига олади. Булар:

1.Фарзанд тарбияси.

2.Бадан тарбияси.

3.Ақлий тарбия.

4.Ахлоқий тарбия.

Ана шу тарбия турлари асосида парвариш топган бола келажакда ўзидаги яхши фазилатларга озиқ бериш имконини топиши ва ота-онанинг обрўсига обрў қўша олувчи кишилар бўлиб ўсиши мумкин. Айни вақтда, Фитрат ота-она, етим-

есирлар ва хизматкорларнинг оиладаги мавқеларидан келиб чиққан ҳақ-ҳуқуқлари устида ҳам тўхталиб ўтади. Рисолада зикр этилган тарбия турлари сингари, бу ҳақ-ҳуқуқларни тушунтиришда ҳам ислом дини қонун-қоидаларига таянади.

"Оила", бир қарашда, Қуръоннинг шу масалага доир оят ва суралари талқини бўлиб кўринса-да, муаллиф унда исломий ақидаларни бир нуқтага жалб этибгина қолмай, ўзига замондош бўлган жамият эътиборини ҳар қандай миллат тараққиётини белгиловчи оила масаласига қаратган, шу оиланинг жамият ҳаётидаги ролини оширишга интилиб, кўпхотинликни зарарли анъана сифатида қоралаш, қизларни ўқитиш, мактабгача бўлган ёшларнинг оилаларида тўғри тарбия олишига кўмаклашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва бу мақсадга эришган.

Фитратнинг оила билан боғлиқ қарашларидаги муҳим нуқталардан бири муқаддимадаги мана бу сўзлардир: "Оила эр, хотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовуз олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим " (Оила, 8-бет).

Фитратнинг эътироф этишича, ўтган олимлару ҳакимлар шу масалада ғайрат қилиб қонунлар ишлаб чиқишган. Лекин даврлар ўтиши билан муайян қонунлар эскиргани ва ўз кучини йўқотганидек, оила ва оила аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари масаласига ҳам янгича ёндашув, янгича муносабат тақозо этилади. Зеро, оила охир-оқибатда миллат ва давлатнинг мавқеини белгилаб беради. Миллат ва давлат эса узоқ йиллар ва даврлар мобайнида шаклланади ва шу даврларда янгиланиб боради. "Халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юкини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ... Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир..."

Шарқ одатда ўз фарзандларининг ахлоқи билан Fарб олдида ғурурланади. Аммо Фитрат бу борада бошқа фикрга эга. У ёзади: "...Лекин ана шу қурол-аслаҳаси синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усулларини билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим" (Оила, 60-бет).

"Оила" ёзилган 1914 йилда ҳозирги Ўзбекистон Чор Россиясининг мустамлакасига айланиб бўлган, халқнинг Фитрат сингари мутафаккир ёшлари эл-юртини ана шу ботқоқликдан олиб чиқиш, уни маърифатлаштириш ва ҳуррият неъматларидан баҳраманд этиш мақсадида жадидчилик ҳаракатини юзага келтирган эдилар. Худди шу даврда уларнинг, бинобарин, миллатнинг ҳам асосий вазифаси нафақат исломий ғоялар, балки, миллатпарварлик, эркпарварлик, тараққийпарварлик, илмпарварлик ғоялари асосида ҳам шаклланган авлодни тарбиялаш эди.

Фитратнинг "Оила" рисоласи ана шу авлодни тарбиялашга қаратилган, ўзигача ўтган олимлару ҳакимларнинг асарлари умумий ҳайъати - "манзил тадбири", - яъни "рўзғор тебратиш тадбирлари"дан фарқ қилган асардир. Шунинг учун ҳам, унда ҳуқуқий мезонларга қараганда маънавий-фалсафий масалалар талқини устуворлик қилади.

Оила масаласи Октябрь тўнтарилишига қадар бўлган даврда Ислом таълимоти асосида талқин қилиниб келди ва шу даврда Фитрат рисоласи дастуруламал вазифасини ўтади. Октябрь тўнтарилиши билан ислом дини ҳам қувғин остига олинди ва шу даврда оила масаласига қайтиш зарурати кучайди. Даврнинг ана шу талаби билан Саид Аҳрорий оила мавзуида бир неча рисолалар яратиб, Фитратнинг оила масаласидаги қарашларини ойдинлаштириш ва ривожлантиришга эришди.

Саид Аҳрорийнинг оила мавзуига бағишланган туркум мақолалари 30-йиллар арафасида "Хотин-қизларимизга тортиқ" деган ном остида нашр этилди. Аммо бу ном остида чоп этилган рисола С.Аҳрорий режалаштирган оила китобининг биринчи қисмидир. "Совға" деб аталган иккинчи қисм, афсуски, ҳозирча топилмаган.

С.Аҳрорийнинг бу рисоласидан олдин ўзбек хотин-қизларининг XX аср бошларидаги тақдири ҳақида тасаввур берувчи қуйидаги лавҳага эътибор қилинг: "Мундан бир неча йил муқаддам ўз ақраболарим орасида шундай юз очув расми бўлуб ўтмиш эди. Ўшал расм бўлатурган куни ман бир уйнинг деразасидан қараб турган эдимки, кўзлари ёшла бир неча хотинлар кўрпага ўралган бир нарсани гўшанга (чодир) тортилган уйдан кўплашуб олиб чиқдилар. Кўз олдимни хотинлар тўсуви сабабли эшикни ёпуб, ёруғидан оҳистагина диққатлаб қараб турдим. Ўчоққа зўр ўт ёқуб, қозон осдилар. Қозонга бир қадоқ чамаси зиғир мой солдилар.

Бир тарафдан ўчоқ бошига бир суфра ёзуб, ичига бирор табоқ ун солдилар. Дарров беш-ўн дона чўбчироғ ҳозирлаб, икки-уч дона шағамлар ила чўбчироғларни ёндуруб, суфрадаги унга суқуб қўйдилар. Шул ишлар қилинғандан сўнг отунойим китобини қўлтуғлаб суфра бошига ўтуруб, бояги кўрпага ўралган нарсани ерга келтурди ва ўз қўли ила кўрпани очди. Баъзи хотунлар оҳиста-оҳиста ҳўнграб йиғлаб юбордилар ва кўрпа ичидаги ҳаракатсиз гавданинг бошини кўтаруб қўйдилар. Шу ҳолда билдимки, бечора келиннинг навниҳол ғунча ҳаёти хазони маргға мубаддал бўлуб, ўлум йўлдоши бўлган экан. Баданим сескануб кетуб, кўзимни зулмат қоплади. Ҳақиқатни билмак учун яна қараб турдим. Алҳосил, ул жасаднинг қўллари ила ундан чангаллатуб қозонга солдирдилар ва ўчоқға таъзим қилдирдилар. Отин ойим жасадга қараб: "Энди эрингизнинг ҳақ-хизмати бўйнингиздан соқит бўлди. Сиздан қайнота, қайноналарингиз ҳам рози бўлди," – деди. Бундан сўнг ул бечоранинг руҳсиз жасадини яна кўрпага ўраб, гўшангалик уйга олуб кирдилар..." [67]

Бу даҳшатли ҳикоя Ҳамзанинг "Бидъатми? Мажусиятми?" деган публицистик мақоласидан олинди. Биз гарчанд бу лавҳага нисбатан ҳикоя сўзини ишлатган бўлсак-да, Ҳамза уни халқимиз орасида ўзи кўрган бидъат ва мажусият кўринишларидан бири, деб атаган ва шундай талқин қилган. Агар бу мақоланинг 1914 йили "Садои Туркистон" газетасида чоп этилганини назарда тутсак, демак, хотин-қизларга нисбатан шундай ҳақоратли муносабат ўша даврда мавжуд бўлган.

[67] Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш жилдлик. 4-жилд. – Т.: Фан, 1989. - Б. 233-234.

Жадидлар ўзларининг хотин-қизларга, оилага бўлган муносабат-ларида Қуръони каримдаги ҳуқуқий қарашлардан келиб чиққан ҳолда воқеликдаги мажусийлик давридан қолган шундай иллатларга қарши кескин кураш олиб бордилар. Улар хотин-қизларнинг Қуръонда кўзда тутилган ҳуқуқларини қаттиқ ҳимоя қилдилар. Лекин даврлар ўтиши ва 1917 йил воқеаларидан кейин ўзгача бир даврнинг келиши ва хотин-қизларни ҳуқуқ борасида эркаклар билан тенглаштирилиши натижасида оила масалаларига бағишланган янги рисола ва китоблар яратилишига эҳтиёж туғилди. С.Аҳрорий ана шу эҳтиёж тақозоси билан ўзининг икки қисмдан иборат оила китобини яратди. "Хотин-қизларимизга тортиқ" деб номланган биринчи рисолада биз жадидчилик ҳаракати намояндаларининг хотин-қизларга бўлган муносабати замонавийлашгани, маданийлашгани ва латифлашганини кўрамизки, бу муаллифнинг "севимли рафиқа"сига бағишланган ва шу рисоладан жой олган қуйидаги сатрлариданоқ сезилиб туради:

Йўқсилликлар, айриликлар мани бутун эзганда...
Ёлғизликнинг наштарлари юрагимни тешганда,

Ҳаётимнинг баҳорини сен келтирдинг бирликда,
Сен келган кун руҳим теран севгилар-ла безанди.[68]

Рисола сўзбошидан ташқари, "Нима қилиш керак?", "Бир куннинг ишлари", "Хафта ва ой ичида", "Оғир ишлар" ва "Тасарруфга риоят" деган мақолалардан иборат бўлиб, уларда янги турмуш қураётган хотин-қизларга уларнинг оиладаги бурч ва вазифалари ҳақида тушунчалар берилади. Рисоланинг "Тасарруфга риоят" деб номланган фаслида С.Аҳрорий ҳар бир оилада қандайдир кам-кўст, эҳтиёж бўлиши мумкинлигини айтиб, хотин-қизларнинг шундай шароитда виждонларининг буйруқларига тоқат кўрсата олмай, нафсларига тобеъ бўлишлари мумкинлигини айтиб, ёзади: "Мисол: баъзи одамлар бордирки, тақдирлари, кийимлари, уйлари, жойлари, деганлари, ишлари бордир. Лекин эҳтиёждан қутила олмаслар. Эҳтимолки, бундай одамларнинг ҳам бошқа эҳтиёжлари бордир. Негаким,

[68] Саид Аҳрорий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2001. – Б. 72.

бунларнинг ўқимоқлари, болаларни ўқитмоқлари, саёҳатга чиқмоқлари бордирки, бундай ишларнинг манфаати ўзларидан бошқа халқ учун ҳам зарурдир. Халқнинг эҳтиёжи эса улуғдир, муқаддасдир. Мамлакатимизнинг абадийлиги, халқимизнинг тараққийси учун бизда эҳтиёждан кўп нима бордир? Демак, англашиладики, сиз хонимлар, эҳтиёж ичида эзилиб қолсангиз, уйингиз вайрон ва юртимиз паришон бўладир. Бинобарин, эҳтиёжни бўлдирмоқ учун бор аслингизни, бор кучингизни сарф этингиз"[69].

Кўрамизки, жадидларнинг хотин-қизларга, уларнинг оила ва жамиятда тутган ўрнига бўлган қарашлари даврлар ўтиши билан мукаммаллашиб борди. Ҳамза мақоласида тасвирланган хотин-қизларга нодонларча муносабатнинг ўзгариши, хотин-қизларнинг эркаклар билан қарийб тенг ҳуқуқли бўлишида жадидларнинг хизмати улкандир.

Оиланинг ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий асослари ислом дини томонидан қанчалик аниқ ва тўла белгиланган бўлса-да, XX асрда – тараққиёт асрида ўзбек халқининг ижтимоий ва маърифий юксалиши учун дунёвий билимларни эгаллаш тарихий заруратга айланди. Модомики, жадидлар ўз олдиларига Туркистон аҳолисининг тарихий тақдирини ўзгартириш вазифасини қўйган эканлар, бунинг учун фақат оила пойдеворини мустаҳкамлаш, оиланинг жамият ҳаётидаги ролини оширишнинг ўзи камлик қиларди. Негаки, маҳаллий аҳоли нафақат XIX асрнинг 60-йилларида бошланган мустамлакачилик, балки сўнгги уч асрда рўй берган ижтимоий таназзул, қудратли давлатнинг парчаланиши, ўзаро тахт учун курашлар, хон ва амирларнинг маишатпарастлиги ва ҳоказолар орқасида халқнинг иқтисодий аҳволи аянчли бир ҳолга тушган эди. Афсуски, халқ ўзининг қандай мудҳиш ҳаёт исканжасида яшаётганини кўриш қобилиятини йўқотган ёки бунга кўниккан эди. Шунинг учун ҳам, жадид шоир ва ёзувчилари халқ ҳаётининг шармандали лаҳзаларини ўз асарларида тасвирлашга ва шу орқали унинг кўзини очишга интилдилар. Бу даврда бирорта жадид ёзувчиси ва журналисти бўлмадики, у ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини тасвирловчи асар ёзмаган бўлсин. Чўлпон "Ўзбеклар ва Туркистон" сингари шеърлар ёзибгина қолмай, "Қурбони

[69] Кўрсатилган асар. – Б. 84.

жаҳолат" ва "Дўхтир Муҳаммадёр" ҳикояларида жаҳолат лавҳаларини ёрқин тасвирлаб берди. Шу даврдаги мақоланависликнинг асосий тиғи ҳам мазкур масалага қаратилди.

Жадидларнинг даврнинг энг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларига муносабати, албатта, матбуот орқали, уларнинг турли хил нашрларда билдирилган фикр-мулоҳазалари асосида кечган. Шундай экан, давр матбуоти нафақат жадид адабиётининг ойнаси ёки адабий манбаи, балки мамлакатда кечган катта-кичик воқеаларга муносабат билдириш минбарига ҳам айланди.

Жадидларнинг 1916 йил воқеаларига муносабатининг ўзи уларнинг сиёсий хушёр, нафақат мамлакат ичкарисидаги воқеаларга, балки ўлкадан ташқаридаги воқеаларга муносабат билдиришга тайёр фаол курашчи бўлиб етишганини кўрсатади.

1917 йил Февраль воқеаларига муносабат жадидларнинг сиёсий платформасидаги муҳим қарашлардан биридир. Чунки жадидчилик моҳият эътибори билан империячиликка қарши бўлгани барчага аён ҳақиқат. Шундай экан, уларнинг империяни енгган, Романовлар сулоласининг ўрнига Муваққат ҳокимиятни тавсия этган кучларга хайрихоҳ бўлмасликлари мумкин эмас эди. Шундан келиб чиққан ҳолда, Туркистон ва Бухоро жадидлари Февраль инқилобига хайрихоҳлик билдирганларини уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларидаги муҳим нуқта сифатида баҳолаш мумкин.

Жадидлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг Чор мустамлакасига айланиши ва Туркистон халқлари ачинарли аҳволининг ижтимоий илдизларини таҳлил этиб, биринчи навбатда таълим тизимини ислоҳ этиш ва халқ оммасини маърифатлаштириш лозим, деган қарорга келдилар. Улар назарида, Туркистондаги мавжуд тарихий шароитни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли маърифат ўчоқларини барпо этиш ва халқ оммасининг кўзини маърифат нурлари билан ювиш эди.

Халқни жаҳолат ботқоғидан қутқаришнинг бирдан-бир йўли маърифат эди. Шунинг учун рус-тузем мактабларига қарши „усули жадида” мактабларини йўлга қўйдилар ва бошланғич мактабдан олий мадрасага қадар таълим тизимини ислоҳ қилмоқчи бўлдилар.

Мактаб, мадраса тизими учун янги ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар, бадиий асарларга жуда катта эҳтиёж туғилди. Шунинг учун ҳам жадид адабиёти, биринчи навбатда, маърифатчилик ғояларини ўз зиммасига олди.

Маърифат ўзбек халқи ва маданияти тарихининг аввалги даврларида халқ оммасини билимли қилиш воситаси бўлиб хизмат қилган бўлса, жадидлар маърифатдан ижтимоий қурол сифатида ҳам фойдаланмоқчи бўлдилар. Уларнинг фикрига кўра, маърифатлашган халқ яқин келажакда ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, Ватан ҳурлиги ва мустақиллиги учун курашиши ҳам лозим эди.

Усули жадид мактаблари, улар назарида, бир томондан, давр талабларига жавоб бермай қолган эски мактаб ва мадрасаларнинг, иккинчи томондан, маҳаллий ёшларни руслаштириш вазифасини ўз олдига қўйган рус-тузем мактабларининг ўрнини секин-аста эгаллаши ва ёшларни ўз бағрига мумкин қадар кўпроқ тортиши лозим эди.

Усули жадид мактаблари учун ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларни тузишда муаллифлар ўқувчиларни қисқа муддатда саводли қилишдан ташқари, шарқона ахлоқ ва одоб руҳида тарбиялаш, фаннинг турли соҳалари, жумладан, табиий фанлар бўйича билим бериш, айниқса, ер юзидаги бошқа мамлакатларнинг табиати, давлат қурилиши, маданияти, шунингдек, бу мамлакатларда яшовчи халқлар тўғрисида тасаввур беришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар.

Туркистон жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида халқаро алоқалар муҳим аҳамиятга молик бўлди. Беҳбудийнинг Яқин Шарқ мамлакатларига қилган сафари, Қозон, Нижний Новгород, Москва, Петербург сингари Россиянинг марказий шаҳарларига бориши, Фитратнинг Туркияда бир неча йил бўлиши нафақат бу ёзувчилар, балки умуман ўзбек жадидлари ижтимоий-сиёсий ва маърифий қарашларининг шаклланишига катта таъсир ўтказди.

Ўзбек жадидчилиги ўз тарихининг биринчи босқичида асосан маърифий оқим сифатида намоён бўлган ва бу даврда жадидларнинг таълим ислоҳоти билан боғлиқ қарашлари тўла шаклланган бўлса, кейинги даврда уларнинг маърифий ғоялари миллий тараққиётнинг бошқа муҳим ва долзарб масалалари билан бойиди.

Жадидлар миллатнинг маънавий юксалишида оиланинг муҳим тараққиёт маскани, деб билдилар ва фарзанд тарбиясига дастлабки масъул шахс ота-она бўлиб, бу нарса уларнинг нафақат ўз оилалари олдидаги, балки жамият олдидаги масъул вазифалари эканини англатмоқчи бўлдилар.

Фитрат «Оила ва оилани бошқариш тартиблари» асарида мусулмон оиласи асосланадиган маънавий омиллар, оила аъзоларининг оила олдидаги бурчлари, фарзаднинг ота-она ва ота-онанинг фарзанд олдидаги ҳуқуқу бурчларини кўрсатиб бера олди. Ана шунинг учун ҳам ушбу китоб нашридан сўнг оила ва уни бошқариш тартиблари ҳақида ўнлаб мақола ва рисолалар пайдо бўлди.

Саид Аҳрорийнинг рисоласи бир қанча мақолалардан ташкил топган бўлиб, муаллиф ҳар бир мақолада оиладаги илк тарбиянинг аҳамиятини босқичма-босқич англатиб берди. Оила тарбияси жамият тарбияси, балки миллат ва халқ тарбияси эканлиги бутун жадид адабиётида алоҳида мавзу сифатида ишланди.

Оиланинг ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий асослари жадидчилар томонидан қанчалик изчил белгиланган бўлса-да, кейинги асрларда ўзбек халқининг ижтимоий ва маърифий юксалиши учун дунёвий билимларни эгаллаш билан бирга оила маънавиятини шакллантириш ижтимоий заруратга айланди.

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ АСАРЛАРИДА МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҒОЯСИ

Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири, шубҳасиз, Маҳмудхўжа Беҳбудийдир. Маҳмудхўжа ўн тўққиз ёшида отасидан етим қолиб, тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг қўлида тарбия кўрган. Шу йилларда у Исмоилбек Гаспиралининг "Таржимон" ва бошқа тараққийпарварлик ғояларини тарғиб қилувчи газета ва журналлар билан танишган. Ҳар ҳолда, шу йилларда ўқиган мақола ва саёҳатномалар таъсирида у 1899-1900 йилларда бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига боради.

Беҳбудийнинг саккиз ойлик ана шу сафари изсиз кетмади. Бир томондан жадид газеталари, иккинчи томондан Кавказ, Туркия ва Мисрда кўрган ўқув муассасалари таъсирида у 1903 йили Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи ва Ражаб амин қишлоқларига бориб, ўша ерлик маърифат аҳли билан ҳамкорликда усули жадида мактабларини очди. Сўнгра бу мактаблар учун "Рисолаи асбоби савод" (1904), "Рисолаи жуғрофияи умроний" (1905), "Рисолаи жуғрофияи Русий" (1905), "Китобат ул-атфол" (1908), "Амалиёти ислом" (1908) ва "Тарихи ислом" (1909) сингари китобларни яратди.

Беҳбудий сиёсий-ижтимоий қарашларининг шаклланишида саёҳат, айниқса, катта роль ўйнади. У 1903-1904 йилларда Москва ва Петербургда бўлди, 1906 йили Қозон, Уфа, Нижний Новгородга хизмат сафари билан борди. Айни пайтда, у ўзига яқин бўлган Россия мусулмонлари иттифоқи партиясининг 1905 йили Нижний Новгородда, 1906 йил бошларида Петербургда, шу йилнинг август ойида эса яна Нижнийда ўз мажлисларига йиғилиб, сиёсий дастурларини аниқлаб олганликларини айтади. Аммо бу партия ўз мақсадига эришиши учун ўзларига сиёсий дастури билан яқин бўлган кадетларга қўшилиб, фаолият олиб боражаклари ҳақида хабар беради.

Беҳбудий ўз халқининг келажагини фақат маърифат масалалари билангина боғлаб қўймаган. Ҳар тарафлама маълумотли бўлган аллома ўз халқининг келажаги қандай кечиши лозимлиги масаласи билан ҳам қизиқиб, бошқа давлатларнинг сиёсий тузумини ўрганган ва қайси давлат

тузумидан андоза олиш мумкинлиги борасида бош қотирган. Шу нуқтаи назардан қараганда, Беҳбудийнинг 1906 йил нашр этилган "Китоби мунтаҳаби жуғрофияи умумий" ("Умумий жуғрофиядан сайланма китоб") деган асари, айниқса, муҳимдир. Беҳбудий ушбу асарнинг муқаддима фаслларидан бири "жуғрофия" фанининг аҳамияти ва бу фаннинг "тарихий жуғрофия", "сиёсий жуғрофия" ва "умроний (умумий) жуғрофия" деган қисмлардан ташкил топиши ҳақидаги фикрларини баён қилгач, ёзади: "Хулоса, бу замонға жуғрофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, умронот ва ҳарнаки дунёға бордур, билдиратурғон керакли, бир илмий жаҳонномадур..." Беҳбудий шу сўзлардан кейин кишилик жамияти тарихи ва унинг муҳим нуқталарига тўхталиб ўтади. Асарнинг "Ҳукумат ва ҳукмронлар" деб номланган фаслига келиб, бевосита давлат қурилиши масалаларига оид фикрларини ўртага ташлайди.

Шарқда Францияни "Фарангистон", французларни эса "фаранг", "фаранги" деб атаб келишган. Аммо айни пайтда "фаранг" сўзи умумлаштирилиб, умуман европаликларга нисбатан қўлланган. Шу маънода, Беҳбудийнинг қуйидаги сўзларида ҳам баҳс французлар ҳақида эмас, балки XX аср бошларидаги европаликлар ва уларнинг давлат тизимлари ҳақида боради: "Ҳозирға фаранглар ўртасиға мўътабар уч қисм ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи – идораи мустақилла (идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закўн ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи нофиздур. қўл остидаги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиши имзосиға мавкуфдур. Шундай императўрларни янгидан мансуб бўлиши ҳар давлат ва ҳукуматга муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки валиахдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбириға мувофиқ бўладур" (43-бет).

Демак, XX аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумдан бири монархия бўлиб, унда салтанат эгаси бўлган кишининг хусусий қарашлари устувор аҳамиятга эгадир. "Иккинчи қисм, - деб ёзади Беҳбудий, - идораи машрута ҳукмронлигидурки, бу ҳукуматға тобе одамлар аксари аҳли илм ва хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва

бошқарғувчи вакил сайлайдурлар. Шу тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилмоқға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини "миллат мажлиси", "маслаҳатхона", "парламенту", "мажлиси синодий", "эл мажлиси" деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукмдорларни ўзи тайин қиладур. Ушбу "миллат мажлиси"ни чилонлари машварат ила мамлакат ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур" (243-244 – бетлар).

Беҳбудий тавсифидаги иккинчи давлат тузуми, бугунги атама билан айтганда, парламентар республикадир. Давлат қурилишининг бу турида подшоҳ ё салтанат раҳбарининг мавжуд бўлишига қарамай, парламент ё "миллат мажлиси" унинг раъйига эмас, аксинча, у шу ташкилот аъзоларининг раъйига қарайди ва унинг қонунларига бўйсунади.

"Учунчи қисм, - деб ёзади Беҳбудий, - "Идораи жумҳурият"дурки, аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукуматға етти йилғача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, "раиси жумҳурият", "садринишини миллат", "президент" аталадур. Ҳар бир ҳукм ва амр ва тартибни мамлакат ва кўбға тааллуқли ишни "Миллат мажлиси"ни қилиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низомномаларига мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишға "миллат мажлиси" ҳукмиға тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрниға келтиргувчидур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатга "Элга тобе бўлуб турарман", деб қасам ичиб, баъд мансабға чиқадур" (244-бет).

Европа мамлакатларидаги давлат тузумини Беҳбудий ана шу тарзда уч гуруҳга ажратади ва уларнинг фарқловчи хусусиятларини шундай сўзлар билан тавсифлаб беради. У бу давлат тузумлари ўртасидаги фарқни ҳам шу давлатлар тасарруфидаги халқнинг илмли-илмсизлиги, маърифатли-маърифатсизлиги билан боғлайди. Халқ қандай маданият ва маърифат босқичига кўтарилган бўлса, уни идора этаётган сиёсий тузумнинг ҳам шу халқ даражасини акс эттириши мумкинлигига

эътиборини қаратади. Демак, Беҳбудий назарида Европа мамлакатларида уч хил давлат тузуми барпо этилган бўлиб, булар: монархия, парламентар республика ва республика идора усулларидир.

Беҳбудий худди шу йили "Ҳуршид" газетасининг 6-сонида эълон қилинган "Хайрул умури авсатуҳо" номли мақоласида Россияда сиёсий фаолият юргизаётган партиялар ва уларнинг дастуруламалларини ҳам синчиклаб ўрганганини намойиш этган эди. Унинг кузатишига кўра, ўша пайтда амалда бўлган Россиядаги тўртта партия қуйидагилардир:

1. Мустабид фирқаси (ҳукумат партияси).
2. Машрутаи авомия (кадетлар партияси).
3. Иштирокиюн оммавиюн (социал-демократлар партияси).
4. Россия мусулмонлари иттифоқи.

Ушбу тўрт партиянинг сўнггиси 1906 йил 13-23 январь кунлари Россия мусулмонларининг Петербургда бўлиб ўтган II қурултойида тузилган. Агар тўрт партиядан дастлабки иккисининг Европадаги давлат тузумларидан монархия ва парламентар республикага руҳан яқин эканлигини, айниқса, етакчи партиянинг мустабид партияси деб аталганини инобатга олсак, Беҳбудийнинг чор ҳукумати ва унинг етакчи партиясига бўлган муносабати, айниқса, ойдинлашади. Шунингдек, унинг келажакда Россия мусулмонлари иттифоқига катта умид билан қарагани ҳам маълум бўлади.

Беҳбудийнинг бу мақоласи халқ оммаси сиёсий саводини чиқариш мақсадида ёзилгандек таассурот туғдиради. Эҳтимол, Беҳбудийдек етакчи сиёсий арбобнинг ўз олдига қўйган вазифаларидан бири, халқни сиёсий жиҳатдан саводли қилиш ва секин-аста уни сиёсий кураш майдонига олиб чиқиш бўлгандир.

2001 йили Хаарлем (Голландия)да нашр этилган "Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ихтилоллар. 1900-1924" деган тўпламдан маълум бўлишича[70], М.Беҳбудий 1907 йилда Россия 3-Давлат Думаси йиғилишида кўриб чиқиш учун "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси"ни тайёрлаган ва бу "Лойиҳа"ни Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига

[70] Reforem Movements and Revolutions in Turkistan. 1900-1924. Studies in Honour of Osman Rhoja. Edited by Timur Kocaoglu. Haarlem, Netherlands, 2001.-436-466.

топширган. Мазкур "Лойиҳа" Беҳбудийнинг Россия Давлат Думасига таклифи сифатида ёзилгани учун Думанинг Мусулмон фракцияси уни шу соҳага яқин кишиларга фикр олиш учун берган ва у шундай йўл билан Туркистон масалалари бўйича таниқли мутахассис Исмоилбек Гаспралининг қўлига тушган. "Лойиҳа"га ёзилган кириш сўзидан маълум бўлишича, Беҳбудий 2-Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига ҳам бир неча маърузалар ёзиб берган ва уларда Туркистон мухторияти билан боғлиқ бўлган муҳим масалаларни кўтарган. Бизнингча, зикр этилаётган "Лойиҳа"да Беҳбудийнинг ўша маърузаларда илгари сурган айрим фикр ва мулоҳазалари ҳам муайян ҳуқуқий нормалар сифатида ўзининг янгича талқинини топган бўлиши мумкин.

Лойиҳа тўққиз бўлимдан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Дума хусусинда.
2. Русия мусулмонлари раиси.
3. Туркистон Идораи руҳония ва доҳилияси асосининг мусаваддаси (қораламаси) Туркистон Идораи руҳония ва доҳилияси хусусинда.
4. Идораи руҳония ва доҳилия асосларининг ҳатти-ҳаракати.
5. Идораи руҳония ва доҳилия тасарруфиндаги ишлар.
6. Идораи руҳония ва доҳилия масъулияти.
7. Туркистон қозилари хусусинда.
8. Жоний ва бадкорлар (жиноятчи ва безорилар).
9. Туркистон яхудийлари ва ажнабийлари.

Туркистоннинг илғор кишилари сафидан ўрин эгаллаган Беҳбудий 1906 йили Нижний Новгородга бориб, Россия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултойда иштирок этди. Унинг мазкур қурултойда Туркистон мусулмонлари гуруҳига раҳбарлик қилиши ва катта нутқ сўзлаши йиғилганларда яхши таассурот қолдиради. У Россия Давлат Думаси Мусулмонлар фракцияси аъзолари ўртасида обрў-эътибор қозониб, Туркистон муаммоларини улар ёрдамида Давлат Думасига ҳавола этмоқчи бўлади.

Беҳбудийнинг 3-Давлат Думаси Мусулмонлар фракциясига йўллаган "Лойиҳа"сининг Туркистон маданий мухториятига

бағишлангани бежиз эмас. Проф. Б.Қосимовнинг "Жаҳон адабиёти" журналининг зикр этилган сонида босилган кириш сўзида ёзишича[71], 1- ва 2-Давлат Думаларида қизғин муҳокама этилган масалалардан бири ҳам мухторият масаласи эди. Аммо мухторият тушунчаси ўша вақтда ҳали сиёсий-ижтимоий ва маданий мустақиллик маъносини англатмаган. Бинобарин, Россия мусулмонлари маданий мухторият тушунчаси остида миллат миллий-маданий турмушининг дахлсизлигини назарда тутганлар. Бу ўша давр учун, шубҳасиз, жасоратли ҳаракат ҳисобланган.

Энди бевосита "Лойиҳа"нинг биринчи бўлимига эътибор қаратадиган бўлсак, унда, асосан, Туркистон аҳолисидан Давлат Думасига вакил сайланишининг ҳуқуқий нормалари ҳақида баҳс боради. Беҳбудий бу масалада Туркистондаги мусулмон аҳолисининг сонидан келиб чиққан ҳолда вакил сайланишини лозим, деб билади. Бу моддага эслатма сифатида айтиш лозимки, ўша вақтда Туркистонда ўрнашиб олган рус аҳолисининг сони (322 минг) маҳаллий халқ нуфузи (5 миллион 378 минг) дан қарийб йигирма марта кам бўлган.

"Лойиҳа"даги "Русия мусулмонлари раиси" деб номланган иккинчи бўлимнинг маъно-моҳияти қуйидаги масалага қаратилган. Беҳбудийнинг фикрича, Умумроссия мусулмонларининг диний ва ҳаётий ишларини бажариш ҳамда барча руҳония ва доҳилия идораларига раҳбарлик қилиш учун Петербургда, яъни Россиянинг пойтахтида маҳкамаи исломия ташкил этилиши, ҳам диний билим, ҳам замонавий воқеалардан яхши хабардор мусулмонлардан бирининг бу маҳкамага маълум бир муддатга раис этиб сайланиши лозим.

Туркистон идораи руҳония ва доҳилияси масалаларига бағишланган учинчи бўлим "Лойиҳа"нинг энг катта бўлими бўлиб, ўн моддадан иборат. Бу моддаларнинг асосий мазмуни қуйидаги масалаларни ўз қамровига олган:

1. Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Закаспийск вилоятларидан иборат Туркистон учун бир идораи руҳония ва доҳилия (Диний ва ички ишлар идораси)ни ташкил этиш ва бу идорани Тошкент шаҳрида барпо этиб, унга "биринчи даражали

[71] Жаҳон адабиёти. - 2003. - 3-сон.

уламо синфидан шариат ва замондан хабардор киши"ни сайлов йўли билан беш йиллик муддатга шайхул-ислом этиб тайинлаш.

2. Мазкур идорани қуйидаги тартибда ташкил этиш: 1 раис – шайхул ислом, 5 диний аллома – аълам, 5 олий ва ўрта маълумотли мусулмон – чилон (аъзо), шунингдек, мирзо ва саркотиб.

3. Аълам ва чилон (аъзо)ларни ҳар бир вилоятдан беш йиллик муддатга сайлов йўли билан тайинлаш.

4. Идораи руҳония ва доҳилия таркибига, юқорида қайд этилган аълам ва чилон (аъзо)лардан ташқари, барча маҳаллий яҳудийлардан бир нафар яҳудий олимни сайлов йўли билан жалб этиш.

5. Туркистоннинг ҳар бир вилоятида Идораи руҳония ва доҳилия шўъбаларини очиш ва бу шўъбаларга вилоят шаҳарларининг мусулмонлар яшайдиган қисмидан жой бериш.

6. Идораи руҳония ва доҳилия шўъбасининг таркибини қуйидагича белгилаш: 1 раислик қилувчи – охунд, 3 диний уламо – вилоят аълами, 1 олий маълумотли мусулмон – вилоят чилони (аъзоси) ва, агар лозим топилса, мирзо (саркотиб).

7. Ҳар бир вилоятда Туркистон Идораи руҳония ва доҳилияси, унинг шўъбалари ва дорулқазо (қозихона) ҳукм ва талабларини ижро этадиган ижроия маҳкамасини тузиш.

8. Маҳкамага маълумотли мусулмонлардан сайлов йўли билан раис этиб тайинлаш.

9. Туркистондаги мусулмон волост йўллар бошқарувчилари, старшина ва старший (катта) оқсоқолларини ижроия маҳкамасининг амирлигига тобе деб ҳисоблаш.

10. Бу идораларнинг барчаси шўъбаи руҳония ва шўъбаи ҳаётияга бўлинадилар. Беҳбудий Туркистон Идораи руҳония ва доҳилиянинг раҳбарияти ва таркибий қисмларига кенг тўхтабгина қолмай, унинг фаолият доирасини ҳам белгилаб берган. "Лойиҳа"нинг шарҳланаётган бу биринчи қисмида Идораи руҳония ва доҳилия масалалари муаллифнинг диққат марказида туради. Бунинг сабаби шундаки, XX аср бошларида Туркистон аҳолиси ўртасида Ислом дини катта мавқега эга бўлиб, унинг маънавий ва маданий ҳаётига, Беҳбудий ўйлаганидек, янги диний тузилма – Идораи руҳония ва доҳилия орқали таъсир кўрсатиш ва аҳолининг турмуш тарзини шу тузилма ёрдамида ўзгартириб бориш мумкин эди.

Кўрамизки, Беҳбудий талқинидаги Идораи руҳония ва доҳилия Туркистон аҳолиси ҳаётининг қарийб барча муаммолари билан шуғулланиш ва бу муаммоларни шариат амаллари асосида ҳал этиш ҳуқуқига эга. У ҳатто аҳолидан тушган шикоят ва аризалар асосида маҳаллий рус маҳкамаларига мурожаат этиши, улар хатти-ҳаракатига нисбатан норозилик билдириши ҳам мумкинки, бу "Лойиҳа"нинг қимматини янада оширган.

Ниҳоят, Идораи руҳония ва доҳилиянинг жавобгарлигига бағишланган сўнгги 6-бўлим қуйидаги масалаларни ўз ичига олган:

1. Идораи руҳония ва доҳилия шўъбалари, ижроия маҳкамасининг, аълам ва аъзолари ҳамда қозихона ходимларининг хиёнат ва жиноятлари Идораи руҳония ва доҳилия маҳкамаси томонидан текширилади.

2. Туркистон Идораи руҳония ва доҳилиянинг раис, аълам ва аъзоларининг жиноятлари тафтиш комиссияси томонидан ўрганилади. Россиядаги барча Идораи руҳония ва мухториятларни текшириш Умумроссия мусулмонлари раиси маҳкамасининг вазифасига киради.

Туркистон Идораи руҳония ва доҳилиясининг тузилмаси, аъзоларининг хатти-ҳаракати, тасарруфидаги ишлар ва масъулияти Беҳбудий томонидан шундай мукаммаллик билан ишлаб чиқилганки, унинг ҳам шариат қонун-қоидалари, ҳам замонавий ҳуқуқий билимларни пухта эгаллаганлиги яққол кўриниб туради.

Беҳбудий қозихонада ишлагани ва бу соҳани мукаммал билгани учун Туркистон қозиларининг ҳуқуқий мақоми ва қозилик тизимининг ҳуқуқий масалаларини ўн моддада ифодалаган ва бу моддаларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Туркистон қозилари ҳозирги тартибда сайланиши, аммо уларнинг бу лавозимга лойиқликлари Идораи руҳония ва доҳилия ёки шўъбасининг шаҳодатномаси билан тасдиқланиши лозим. Уларни бўшатиш масаласи ҳам мазкур Идора ихтиёридадир.

2. Туркистон музофотидаги ҳукм чиқарадиган бошқа мансаблар тугатилиб, улар ўрнига шаръий қозилар мансаби жорий этилсин.

3. Ҳар бир волостда бир қозихона, ҳар бир қозихонада эса бир қози ва бир муовин мансаби белгилансин.

4. Қози ва муовиннинг вазифалари ҳозиргидек халқ тарафидан белгиланиб, маоши Идораи руҳония томонидан берилсин.

5. Бир қозининг ҳукмидан норози бўлган киши ҳозиргидек 4 қозидан иборат кенгашга мурожаат этсин.

6. Қозилар кенгашининг ҳукми аппеляция учун Идораи руҳониягача кўтарилиб, бекор қилиниши ёки рад этилиши мумкин.

7. Қозихонада ёзиладиган барча ҳужжатлар туркча (ўзбекча) ёзилиб, даъво ва ҳужжат суммаси чекланмаслиги лозим.

8. Туркистон қозилари томонидан тасдиқланган барча васиқалар, ҳукм ва хатлар Россиядаги адлия маҳкамалари томонидан эътиборга олиниши мақсадга мувофиқ ва ҳ.к.

"Лойиҳа"нинг "Жоний ва бадкорлар" ("Жиноятчи ва безорилар") деган саккизинчи ҳамда "Туркистон яҳудийлари ва ажнабийлари" деган тўққизинчи бўлимлари ҳам мазкур масалаларга оид ишларни адолатли ҳал қилишга қаратилган моддалардан ташкил топган. Беҳбудий Идораи руҳония ва доҳилия фаолияти билан боғлиқ бу ҳуқуқий қарашлари ва таклифларини баён этгач, ҳукумат идораларининг фаолияти билан боғлиқ "талаб ва модда"лардан иборат "Лойиҳа"нинг иккинчи қисмини ҳам Мусулмон фракциясига маъруза тарзида тақдим этган. Бу қисм қуйидаги тўрт бўлимдан ташкил топган:

1. Миллий маҳкамалар хусусинда.
2. Вақфлар хусусинда.
3. Умумий мактаблар.
4. Сув ва ерлар хусусинда.

Биринчи бўлимдаги Беҳбудийнинг қарашлари мазкур маҳкама ишини тубдан қайта қуришга қаратилгани билан, айниқса, аҳамиятлидир. Беҳбудийнинг бу масала бўйича қарашлари ва таклифлари ўн икки моддадан иборат бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Туркистон ўлкасининг бош маҳкамасидаги мулкий, молий ва илмий шўъба ҳамда мажлис (кенгаш)ларига мусулмонлардан идора ходими, аъзо ва маслаҳатчилар тайинлаш.

2. Барча вилоят маҳкамаларининг шу масаладаги шўъба ва мажлис (кенгаш)ларига мусулмонлардан лозим қадар аъзо ва маслаҳатчи тайинлаш.

3. Ҳар бир шаҳар ва катта қасаба (шаҳарча)да шаҳар Думаси очилиб, аъзолари сонини аҳолининг жинси (тури)га қараб тақсим қилиш.

4. Россия адлия маҳкамалари сайловига ва бу маҳкамалардаги мансабларга сайланишга мусулмонларни ҳақли деб ҳисоблаш.

5. Туркистон турмушидан хабарсиз юристларни Туркистон адлия маҳкамаларига ҳоким этиб тайинламаслик.

6. Қози ё судьялар жазо тайин қилмагунча ҳеч кимни ҳибсга олмаслик.

7. Туркистонда Идораи руҳонияни тезлик билан очиш.

8. Қозилар ҳукмини прокурор назоратидан чиқарилиб, Идораи руҳония ихтиёрига топшириш ва ҳ.к.

"Лойиҳа"даги вақф масаласига бағишланган иккинчи бўлимнинг мақсад ва моҳияти вақф ишларини буткул Идораи руҳония ихтиёрига ўтказишга қаратилган. Беҳбудий, "Лойиҳа"нинг бошқа бўлимларидан ҳам маълум бўлганидек, ўлкадаги асосий ишларга раҳбарликни амалга ошириш учун Идораи руҳония ва доҳилияни тузиш ҳамда ҳукумат маҳкамалари тасарруфидаги бир қатор вазифаларни шу Идора ихтиёрига ўтказиш йўли билан Туркистоннинг "маданий мухторияти"га эришмоқчи бўлган.

Энди "Лойиҳа" муаллифининг умумий мактабларга оид ҳуқуқий таклифлари билан танишайлик. Бу масалага оид таклифлар қуйидаги тўрт моддадан иборат:

1. Россиядаги умумий таълим (ўқитув) масаласи ва моддаси Туркистонга ҳам баравар тегишли, деб ҳисоблансин.

2. Туркистондаги мактаб ва мадрасалар ҳукумат (рус маъмурияти назарда тутилмоқда) назоратидан озод этилсин.

3. Умумий ўрта ва олий мактабларга мусулмонлардан комиссия тайинлансин. Рус ҳарфи (ёзуви) мусулмон мактабларида жорий этилмасин.

4. Мусулмон бор бўлган ҳар хил корхона, ҳибсхона ва аскархонага мусулмон руҳонийси тайинлансин.

Юқоридаги моддалардан шу нарса аён бўладики, Беҳбудий бир томондан, Туркистон Россиянинг таркибий қисмига киргани ҳолда бу ерда яшовчи мусулмонларнинг Россиядаги ижтимоий имтиёзлардан фойдалана олмаётганларини кўзда тутиб, маҳаллий халқнинг Россиядаги рус фуқаролари билан тенг ҳуқуқли

бўлиши, иккинчи томондан, Туркистондаги рус маъмуриятининг раҳбарлик ҳуқуқларини чегаралаш, Туркистоннинг "маданий мухторият"ига эришиш йўлларини ахтарган. Беҳбудийнинг бундай интилишлари "Лойиҳа"нинг сув ва ер ҳақидаги бўлимида ҳам ўз ифодасини топган.

Ҳукумат идоралари тасарруфидаги масалаларга бағишланган сўнгги бўлим "Сув ва ерлар хусусинда" деб аталган бўлиб, қуйидаги моддалардан иборат:

1. Дунёнинг қайси мамлакатида яшашидан қатъий назар ҳар бир мусулмон Туркистондан ер сотиб олишга ҳақлидир, худди шунингдек, туркистонликлар ҳам дунёнинг бошқа мамлакатларидан ер сотиб олишлари мумкин.

2. Саҳро-биёбон, тоғли жойларда яшовчи ва шаҳар халқининг маиший турмуш талаби билан яйлоқ, чашма, ўрмон, кон, кўл, ўтлоқ ва дарёдан фойдаланишни таъқиқловчи қонунлар бекор қилинсин.

3. Дарё ва катта-кичик ариқ сувлари тақсими аҳолининг иттифоқи ва маслаҳати асосида кечсин.

4. Туркистон халқи талаб қилмагунча Туркистонга муҳожир юборилмасин.

5. Туркистон шаҳарларидаги ерлар тегишли қонун чиқмагунича ғайримусулмонларга на вақтинча, на абадий фойдаланиш учун берилмасин.

Беҳбудий 1907 йил ноябрь ойида ёзилган бу ҳужжати билан Россия мустамлакачилик сиёсатининг Туркистондаги кишанларини бўшаштирмоқчи бўлганки, биз бу ҳужжатда орадан ўн йил ўтгач, 1917 йилда амалга ошган Туркистон Мухторияти ғояларининг дастлабки садоларини кўрамиз. Беҳбудийнинг бу "Лойиҳа"си билан Туркистондаги мустамлака давлат тузумини ислоҳ этмоқчи бўлгани шубҳасиз. Ўлкадаги бир қатор ҳаётий масалаларнинг давлат тасарруфида Идораи руҳония ва доҳилия ихтиёрига ўтказилиши, шунингдек, мактаб, сув ва ер масалалари юзасидан олға сурилган таклифлар Беҳбудийнинг ўз давридан камида ўн йилга илғорлаб кетганини кўрсатади.

1914 йили эса иккинчи маротаба араб мамлакатларига саёҳат қилди. Агар бу сафарнинг бир қисми Нижний Новгородда 1906 йил 23 август куни очилган Россия мусулмонлари қурултойи ҳамда миллий ишларга доир мажлис туфайли амалга ошган, бинобарин, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ

бўлган бўлса, иккинчиси бевосита маълум мақсад йўлида қилинган саёҳатдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, "Ойина" журналининг 1914-1915 йиллардаги бир қанча сонларида босилган Беҳбудийнинг "Саёҳат хотиралари"[72]га назар ташлаш адиб ва унинг дунёқараши тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилишимизга имкон туғдиради.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йил 29 май куни Самарқанддан йўлга чиқиб, поездда Байрамали – Марв – Ашхабод – Қизил Арвот - Красноводск манзиллари орқали Каспий денгизига қадар боради. Сўнг пароходда Бокуга йўл олиб, ундан Туркияга ва араб мамлакатларига ўтади. "Саёҳат хотиралари" ана шу саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундаликларидан иборат. Бинобарин, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, балки феъл-атвори, инсоний фазилатлари ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қиламиз. Модомики, шахсий қарашлар ижтимоий дунёқарашнинг бир қисми экан, уларнинг ҳам аҳамиятли экани ўз-ўзидан аёндир.

...7 июнь куни кундуз соат ўн иккиларда пароход денгизни кўпиртириб, ҳаракатга кирди. Қисқа бир фурсатда шаҳар ва ер ғойиб бўлиб, ҳаммаёқни бепоён сув салтанати эгаллаб олди. Пароход чархпалагининг гумбури бошқа хаёлларни бошдан учириб юборди. Шундай бир аснода ёлғиз ўйлаш мумкин бўлган нарса сув, денгиз ва пароход эди. Беҳбудий пароходнинг 1- ва 2-синфларида бор-йўғи мусулмонлардан ўзи билан бирга 3 киши, қолган мусулмонларнинг 3-синфда, "фақру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоялиги"да ўтириб ва оқшом ётиб кетишини кўз олдига келтирди. Бир томондан, денгизнинг гўзал манзараси, замонавий пароход, бу гўзаллик ва қулайликдан баҳраманд бўлиб кетаётган носаролар, иккинчи томондан, ғариб, афтодаҳол мусулмонлар.

"Биз, мусулмонлар, нима учун Қуръон, санъат ва ғайратдан узоқ кетдик?"[73]- деб ҳайқиради Беҳбудий бу зиддиятли манзарани кўриб. Агар "санъат"дан узоқлашишни асл маъносида тушунсак, "ғайрат"дан узоқлашиш эса шундай кемаларни ярата билмаслик, ўз меҳнати билан инсон ақлининг зийнати ва маҳсули бўлган

[72] Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 1997. – Б. 53-144.
[73] Беҳбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 1997. – Б. 67. Ушбу нашрдан олинган кўчирмаларнинг ҳаволаси бундан кейин матндан сўнг қавс ичида бериб борилади.

нарсаларни бунёд эта билмаслик ва "ҳожатхоналар ҳамсоялиги"да ётиб туришдир.

Бир томондан, бояги ғариб кишилар ва уларнинг ғариб ватани. Иккинчи томондан, бу ғариб ватаннинг бойликлари ва уларга кўз тиккан кимсалар... Беҳбудийнинг хаёлига биринчи бўлиб шу фикр келади: "Мен ичимда дедим: "Ташаккур рус ҳукуматиғаким, сизни қўймайдур, валлоҳ, сиз, яҳудийлар, биз, ахмакларни дарбадар ва беватан этарсиз..." Лекин унинг айни пайтда ўз ватандошлари, улар турмушининг аянчлилиги сабаблари тўғрисида ҳам ўйламаган бўлиши мумкин эмас.

Беҳбудий учун ушбу сафарнинг энг ёқимли хотираларидан бири, Истанбулдаги "Гулхона" паркида Исмоилбек Гаспрали билан тасодифан учрашиб қолиши ва у қўнган "Шоҳин поша" отелида устоз билан ярим кечага қадар бўлган мулоқотдир. Беҳбудий, Исмоилбекнинг илтимосига кўра, Туркистоннинг ҳар бир йирик шаҳаридаги маърифий ва маданий аҳвол билан таништиради ва, ўз навбатида, ўзи ҳам ундан янги маълумотларни олади. Ана шу суҳбат тавсифидан маълум бўлишича, 1913-1914 йилларда "туркистонли қардошлар" болаларини "ҳукумат мактаблари"га бера бошлаганлар. Бошқача айтганда, болаларнинг мадрасаларга эмас, балки ҳукумат рухсати билан очилган усули жадида мактабларига бориши Гаспирали учун қувончли хабар эди. И.Гаспиралининг Беҳбудий келтирган сўзидан шу пайтда Туркистонда 2-жарида ва 1-мажалла бўлганлиги ҳам англашиладики, бу рақамлар Самарқанд шаҳрига, хусусан, Беҳбудийнинг ўзига тааллуқли экани шубҳасиздир.

Гаспирали самарқандлик биродарининг сўзларини тинглаб, унга бундай маслаҳат беради: "Албатта, мустанди (асосли – Р.Ш.) тараққийсиз ҳукумат мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз". Сўнг бундай нидо қилади: "Оҳ, билмийм, Бухоро на ўлур" (80-бет). Бу сўзлардан унинг келажак учун жадид мактаблари кўплаб ёшларни тарбиялаб чиқариши лозим, демоқчи бўлгани аниқ ва равшандир.

Беҳбудий сафари давомида Шом (Дамашқ)да бўлади ва шу шаҳар бағридаги Нафс шаҳарчасини зиёрат этиб, унда 200 минг қадар халқ яшаши, шундан 170 минги мусулмон, қолганлари эса "рум, катўлик, прутестант, сурёний ва 6 мингга қадар яхудий" экани, аммо уларнинг барчаси араб тилида сўзлашишини айтади: "Шаҳарға 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски

мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан иборатдур: ҳукуматнинг мулки эъдодий (тайёрлов мактаби – Р.Ш.), мулки аскарий (аскария мактаби – Р.Ш.), мулкиъяи рушдийя (ўрта мактаб – Р.Ш.), султони туркий, султони арабий ва бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир "мактаби санойеъ"и ва икки катта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2-3 жарида чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатурган арабий ва Ислом низоми мактаблари ушбудур: ватан эъдодийяси, мадрасат ут-тараққий рушдийя, иттиҳоди рушдийя, савқ ут-тийн рушдийя (қишлоқ хўжалиги бўйича ўрта мактаб – Р.Ш.), мадрасат уш-шарқия рушдийя, таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона-аптик бор" (92-бет).

Маърифат шайдоси қаерга бормасин, ўша ерда биринчи навбатда ўқув муассасалари, маданият корхоналари, маиший хизмат тармоқлари билан қизиқди. Чунончи, у Байрутдаги дорилфунунлар Европа ва Америка сармоядорлари томонидан идора этилса-да, асосий фанларнинг араб тилида ўқитилиши, француз, немис ёхуд инглиз тилларининг эса фақат бир фан сифатидагина ўрганилишини кузатди. Бу катта маърифат кошонасида оламнинг Туркистон ва Бухородан бўлак барча еридан, ҳаттоки Япониядан ҳам келган талабаларни кўрди. Бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркистонлик кишилар эса ҳожиларни "шикор этиш"дан, овлашдан бошқа нарсани билмаслиги Беҳбудийни ғоятда ранжитди. "Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ дорилфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар навъ мактаби, - деб ёзади у, - элликдан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташриҳ ва жарроҳи ва ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкий рушдийяси, аскарий рушдийяси, мактаби султоний, икки қизлар рушдийяси, тўрт ибтидоий мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейли арабий қадим ва жадид, диний, адабий, фанний ва ҳар навъ китоблар ва йигирма қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадир" (102-бет).

Бинобарин, араб мамлакатларида Европа ва Американинг таъсири сезиларли бўлса-да, мамлакатнинг асл эгаси араблар экани ҳар қадамда аён бўлиб турган. Беҳбудий гарчанд янгилик тарафдори, санъат ва адабиётнинг янги турларига хайрихоҳ шахс

бўлса-да, араб шаҳарлари ҳаётига кириб борган кино, унинг ўз ифодаси ила айтганда, синематоғраф ва театр билан у қадар қизиқмаган.

Жадидлар учун, биринчи навбатда, мактаб таълим ва тарбия ўчоғи бўлган. Шунинг учун у Туркияда ҳам, араб шаҳарларида ҳам мактаб ва дорилфунунлар аҳволи билан кўпроқ қизиққан. Туркистонда аҳолининг майлини жадид мактабларига тортиш қийинчилик билан кечаётган бир пайтда, Арабистонда турли-туман мактабларнинг кенг тармоқ отгани, мактаб, кино, театр сингари янгиликларга араб уламоларининг қаршилик кўрсатмагани Беҳбудийда ҳавас туйғуларини уйғотган. Икки Шарқ мамлакатининг қиёси Туркистон халқларининг ҳаддан зиёд орқада қолганларини ва жадидлар олдида турган маданий-маърифий ишларининг ниҳоятда кўплигини кўрсатди. Беҳбудий ана шу сафар чоғида маҳаллий халқни маориф ва маданиятдан четда ушлаб туриш Россия мустамлакачилик сиёсатининг бош тамойили эканини тушунди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий 1914 йил сафаридан ана шундай фикр-хулоса билан қайтди. Беҳбудий ушбу сафар чоғида, оддий сафардан фарқли ўлароқ, бошқа мақсадларни ҳам кўзлаган эди. "Ойина" журналининг муҳаррири бўлмиш Беҳбудий учун бу, аввало, хизмат сафаридир. У саккиз ойлик сафари давомида сиҳат-саломатлигини тиклаш билан бир қаторда зиёрат қилган шаҳар ва мамлакатларнинг иқтисоди, географияси, тарихи, архитектураси, мактаб ва маорифини ўрганди. Шунингдек, бу мамлакатлардаги сиёсий вазият ва халқ ҳаёти билан танишди; банк иши, темир йўл, хотин-қизлар аҳволи каби турли-туман муҳим масалалар эътиборини тортди. Мазкур сафар Беҳбудий дунёқарашининг чуқур фалсафий хулосалар билан бойишига сабабчи бўлди. "Бу сафар унинг билимлари бойиши ва гуманистик фалсафасининг ривожланишида улкан аҳамиятга моликдир. Арбобнинг фалсафий ақл-идроки ва табиати она-Туркистоннинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиёти ҳақидаги ғоялари ва орзуларининг муайянлашишига ёрдам берди",[74] деб ёзганларида Д.Алимова ва Д.Рашидова мутлақо ҳақдирлар.

[74] Алимова Д., Рашидова Д. Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. - Т.: Маънавият, 1998. – С. 8.

Немис олимаси Ингебор Балдауф ҳам ушбу масала тўғрисида сўз юритиб, агар "Ойна" Париждан то Японияга қадар бўлган дунёни Ўрта Осиё буржуазиясига кўрсатган бўлса, "Саёҳат хотиралари" Туркистон қаршисида мусулмон Шарқини кашф этиб берди", деб ёзган[75].

Беҳбудийнинг сиёсий публицист сифатидаги фаолияти 1913-1915 йилларда, "Ойина" журнали ва "Самарқанд" газетасини нашр этган вақтда, айниқса, кучайди. Бу вақтда у нафақат Туркистон халқлари ҳаётини, балки хорижий Шарқ мамлакатларидаги аҳволни ҳам яхши билган ва ҳар икки ҳаётни ўзаро қиёслаган ҳолда газета ва журналнинг ғоявий йўналишини белгилаб олган ва аниқ мақсад билан ҳаракат юргизаётган эди. 1917 йилга қадар кечган даврда косиблик энг кўп тарқалган ва шу билан бир қаторда кўп меҳнат талаб этадиган касб эди. Шунинг учун ҳам Беҳбудий "Аъмолимиз ёинки муродимиз" деган мақоласида[76] шу касб эгаларини назарда тутиб ёзади: "Бечора косибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзини кўрмайдир. Кеча-кундузни, 18 балки 20 соатни меҳнатга ўткаратургон косибларимиз бордур... Ўн ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кунда тамом" (158-бет). Беҳбудий уч кунлик тўй баъзи оилаларни ўн йил, ҳатто бир умрлик ташвишларга гирифтор этиши, хонавайрон қилиб, беватан айлаши мумкинлигини таъкидлайди. Бир тўй косиб учун минг, ўртаҳол киши учун 2000 ё 3000, "нимбой" учун эса 5000 сўмга тушади. Ва бу сўмлар уч кунлик тўйда еб-ичилиб кетади. Косиб ҳам, ўртаҳол ҳам, ҳатто "нимбой" ҳам бу маблағни бонка, фирма ё "фойдахўр"дан олади. Шунинг учун ҳам улар қарзни тўлаш пайтида "боғу хона ва уйи ичидаги асбоб"ни сотишга, ҳатто, "бечора келин ва куёв"нинг кўрпа ва либосини "қарзгоҳ"га беришга мажбур бўлишади. "Нимбойлар синар, - деб ёзади Беҳбудий, - тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ай, бу нима? Тўғриси, бир навъ девоналик эмасми? Субхоноллоҳ, қарз олиб, халқға ош бермоқ ақлсизлик эмасми? (таъкид бизники – Р.Ш.) Ҳамда иллати бедавосидур" (158-бет).

---

[75] Балдауф Ингеборг. Маҳмудхўжа Беҳбудий Фаластинда,-"Ўзбекистон адабиёти ва санъати". - 1993, 21 май.

[76] Беҳбудий Маҳмудхыжа. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 1997. – Б. 156-159.

Халқ фақат тўй муносабати билан эмас, балки бошига мусибат ташвиши тушганида ҳам шунга яқин оқибатларни бошидан кечириши мумкин. Беҳбудий чинакам гуманист инсон ва маърифатпарвар сифатида халқни ичдан кемираётган урф-одатларнинг паст-баланд томонларини очиб ташлайди. У кўтарган масала хусусий аҳамиятга эмас, балки умумўзбекий аҳамиятга моликдир. Негаки, катта халқнинг тўйи бўлмаган, ўлими бўлмаган куни йўқ. "Ҳар кун, - деб ёзади публицист, - бир мусулмонни нимарсалари бозорға дини учун... сотилур. Ҳар кун на қадар векселлар – "протест", на қадар дўкон, корхона ҳажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, таъзия, кўпкари, базм". Ҳолбуки, бир маҳаллада 20 нафар кишидан бири ё саводли, ё саводсиз. Ҳаттоки, бугун қозилик қилаётган киши ўрнига эртага шундай бир саводли-илмли киши топилмаслиги мумкин. Беҳбудий ана шундай халқ турмуши манзарасини чизиб, хитоб қилади: "Ҳой, ҳой, халойиқ! Бизлар девонами, соғ? Албатта...Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардук. Тўю маъракамиз ила фахр қилар эдук. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлға киргузмоқ учун ҳаракат этардук. Агарда тўй ва маъракаға қадимгидек оқча тўкмасак, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб берилурки, тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортиқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхши ўқитўлсун. Тўю маъракаға сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактабларни шикаст-рехтлариға сарф этилсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактабларига берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Истанбулға ва Русия дорилфунун ва дорилсаноатлариға юборилиб, диний ва дунёвий ва замонавий одамлар етишдурмоқға саъй қилинсун (таъкид бизники – Р.Ш.). Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракаға сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбурғ ва Қозонға усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур..." (159-бет).

Кўрамизки, зикр этилган мақолада Беҳбудий икки муҳим масалани кўтарган. Уларнинг ҳар иккиси ҳам халқ тақдирида ўз аксини кўрсата оладиган масалалардир. Беҳбудий халқнинг тўй ва маъракалар туфайли яна ҳам қашшоқланиши мумкинлиги ҳақида бонг уриб, уни ортиқча сарф-харажат қилмасликка

чақирганида, хонавайрон бўлиши ҳақида огоҳлантирганида оташин гуманист сифатида майдонга чиқади.

Беҳбудий гарчанд ҳар икки ҳаражатнинг моддий жиҳатдан фарқини кўрсатиб ўтмаган бўлса-да, кейинги харажат аввалгисига нисбатан анчагина оз. Лекин, энг муҳими, бу еб-ичилиб кетадиган харажат эмас, балки қайтиб келадиган, фарзандлари тақдирини бошқа нурли манзиллар томон йўналтирадиган, шак-шубҳасиз, ота-оналарнинг ўзлари ҳам мевасидан баҳраманд бўладиган харажатдир. Демак, Беҳбудий бу иккинчи масалани кўтариб, юзидаги маърифатпарварлик "ниқоби"ни кўрсатганида ҳам гуманист бўлиб қолади ва айни пайтда маърифатпарварлик жабҳасидан четга чиқмайди. Аксинча, агарда биринчи таклифи, асосан, ҳар бир хонадонни хонавайрон бўлишдан сақлаб қолишга қаратилган бўлса, иккинчи таклифи, бир томондан, шу хонадонни, иккинчи томондан, бутун халқни маърифатли этишни кўзда тутади. Муҳими шундаки, Беҳбудий ўзининг ана шу руҳдаги таклиф ва истакларини баён этиш асносида ўз маърифатпарварлик дастурини бизга изчил бир тизим тарзида тақдим этади.

Беҳбудийнинг маърифатпарварлик дастури қуйидаги масалалардан иборат:

1. Болаларни мусулмон, усули жадид, рус-тузем мактаблари ва гимназияларда ўқитиш.

2. Эски мадраса, мозору масжид ва мактабларнинг "шикаст рехт"ларини таъмирлаш.

3. Болаларни Шарқ мамлакатлари ва Ички Россиядаги дорилфунун ва дорилсаноатларга ўқишга юбориш.

4. Болаларни Россия ҳукумати мактабларида ўқитиш; бунинг учун ҳар бир болани икки йил давомида русчага ўқитиш ва тарбия қилиш; бу икки йил учун тўланажак 600 сўм миқдоридаги пулни тўй-маъракалар учун жамланган маблағдан олиш.

5. Болаларни тарбия қиладиган пансионлар очиш; бу тарбияхоналарнинг замонавий, миллий ва диний руҳда бўлишига эришиш.

6. Бу тарбияхоналарни очиш ва болаларни ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун "Нашри маориф", ёхуд "Жамияти хайрия", ё "Жамияти атфол" сингари жамиятларни очиш.

7. Бу жамиятлар ёрдамида ва тегишли юқори малакали ўқув юртларида ўқитиш орқали ҳуқуқшунос, муҳандис сингари мутахассислар билан бирга "замона мактабдори", миллат ҳомийси ва ходими, "Давлат Думасиға" депутат, миллий саноатимизни ислоҳ эта билувчи техник, тижорат ва банкаларда ишлай оладиган, шаҳар думаларида, ва умуман, Туркистонда очилажак идораларда ишлайдиган мутахассисларни етиштиришдир.

"Ҳозирги мўйсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар куни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар қилган одамларни талаб қилур. Бу кундан бошлаб ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-йигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўн беш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4-5 замона одами пайдо бўлур ва ҳукумат мансабларига, замона доираларига, тижорат ва саноатларинда кириб, бизларға манфаат еткурур. Келар замон бошқадир" (160-бет).

Беҳбудийнинг бу маърифатпарварлик дастури халқни бир поғона юқорига кўтариш, уни миллий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, ўзини ўзи эплаш ва бошқариш мумкин бўлган босқичга кўтаришни кўзда тутади. Шубҳасиз, бу дастур фақат маърифий юксалишнигина эмас, балки маърифий камолот орқали ҳур, эркин замонларга эришишни кўзда тутади ва унинг йўналиши ҳам узоққа – ҳуррият манзилларига қаратилган.

Хўш, ўз халқи ва ватанининг келажаги ҳақида жонкуярлик қилган Беҳбудийнинг Туркистондаги сиёсий аҳволга, халқнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш масаласига муносабати қандай бўлган? Давлат ва жамият қурилиши масалалари ҳам унинг адабий-илмий меросида бирор мавқе касб этганми?

XX асрнинг бошларида Туркистон жадидлари фақат мактаб ва маориф масалалари билангина эмас, айни пайтда ҳуқуқий масалалар билан ҳам шуғулландилар. Буни ўша даврдаги тарихий шароит, хусусан Туркистон аҳолисининг ҳатто илғор қисмида ҳам ҳуқуқий билимнинг йўқлиги ёки етишмаслиги тақозо этди. Шу даврда мактаб ёки бирор уюшма (ташкилот) очмоқчи бўлган кишилар ҳатто бунинг учун кимдан рухсат олиш ва кимнинг номига ариза ёзиш масаласида ҳам қийналиб, мураккаб вазиятга тушиб қолдилар. Мактаб, ёки уюшма, ёхуд жамият очган кишилар эса бу мактаб, ёки уюшма, ёхуд жамиятнинг кейинги фаолиятини ташкил этишда ожизлик қилдилар. Вазиятнинг ана

шундай тус олганини кўрган Мунаввар қори Абдурашидхонов 1914 йили "Садои Туркистон" газетасининг 14 июнь сонида "Жамиятлар қандай очилур?" деган мақола билан чиқишга мажбур бўлди. "Мактабни очуб қўя қолғон ила иш битмаслиги, балки анинг фарқи ва давоми учун моддий ва маънавий ёрдам ва маъсванатлар, ғайрат ва ҳимматлар лозим эканлиги англашилмишдир. Бунинг учун энг яхши чора ўлароқ "жамият"ни тузмишлар. Яъни, расмий бир қонун доирасинда халқдан иона йиғиб, очилмиш ва очиладурғон мактаб ва дорилфунунларнинг нуқсон ва эҳтиёжларни енгиллик ила ислоҳ қилмоқ ва адо қилмоқ усулини ижод этмишлар... Ҳозирда бизим Туркистон тараққийпарварона кўпроқ шул мактаб ва жамият атрофида айланмакдалар. Лекин бу мактаб, жамиятларни очмак учун қандай тадбирлар лозим? Ҳукуматдан қайси йўл ила ижозат олинур қандай устав ва прогрaмлар ила очмак фойдали бўлур?.."[77]

ХХ аср бошларида Туркистон халқларининг миллий манфаатларини чор ҳукумати олдида ҳимоя этиш учун камида Россия Давлат Думасининг ёки Тошкент шаҳри аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш ёки кўтариш учун эса камида Тошкент шаҳар Думасининг аъзоси бўлиш лозим эди. Чор ҳокимияти йилларида марказий ва маҳаллий Давлат Думаларига аъзо бўлган ерли халқ вакилларининг ҳаммасини ҳам ўзларининг эл-юрт олдидаги бурчларини бажарган, деб бўлмайди. Лекин улар орасида Маҳмудхўжа Беҳбудий сингари халқ ва мамлакат дарди билан яшаган сиймолар бор эдики, улар Давлат Думасининг аъзоси сифатида самарали фаолият олиб бордилар.

[77] Абдурашидхонов М. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 151.

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ВА ИСТИҚЛОЛ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Жадидчилик ҳаракатининг асосий мақсади Туркистон халқларини маърифатлаштириш, сиёсий онгини уйғотиш, ижтимоий дунёқарашини шакллантириш йўли билан мустамлакачилик кишанларини парчалаб, мустақил миллий демократик давлатни барпо этиш эди. Жадидлар ана шу мақсадда XX аср бошларидаги айрим илғор демократик мамлакатларнинг давлат қурилишини ўрганиб, ҳатто француз маърифатпарварларининг сиёсий ва ҳуқуқий дастурлари билан танишиб, ўзларининг сиёсий-ҳуқуқий дастурларини ишлаб чиқдилар.

Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг улкан сиймоларидан бири Фитрат Бухородаги дастлаб эски мусулмон мактаби, сўнг “Мирараб” мадрасасини тугатган кезларда Бухоро амирлиги ҳудудларида янгиланиш кайфияти билан йўғрилган зиёлилар ҳаракати эндигина уйғона бошлаган эди. Ана шу ҳаракат ташаббускорларининг интилишлари билан 1909 йилнинг эрта баҳорида "Ширкати Бухорои шариф" номидаги маърифатпарварлик жамиятининг йўлланмаси билан бир киши Боқчасаройга ва яна бир киши Истанбулга "усули жадида" билан танишиш учун юборилди. Бухоро уламолари бу жамиятга ва унинг қўшни ўлкалар билан алоқа ўрнатишига қаттиқ қаршилик кўрсатганлари сабабли, кўп ўтмай, ширкат ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. Аммо 1909 йил 18 июнь куни Бухоронинг тараққийпарвар ёшлари "Тарбияти атфол" номли янги жамиятга асос солдилар. Яна уламоларнинг қаршилигига дуч келмаслик истагида янги жамият ўзининг ҳар бир қадамини яширин тарзда ташлаб, ёшларнинг чет элга ўқишга боришлари учун ҳам махфий равишда иона тўплади. Чамаси, ширкат томонидан Боқчасарой ва Истанбулга юборилган кишиларнинг ўз сафарларидан олган таассуротлари Истанбулдаги усули жадида мактаблари фойдасига бўлган. Шунинг учун ҳам "Тарбияти атфол" бухоролик ёшларнинг орасида умидли ҳисобланган вакилларини Туркияга юборишга қарор қилган.

"Ўзбек фитратшуносларининг мақола ва тадқиқотларида бу даврга оид саналар жуда чалкаш кўрсатилган,- деб ёзади проф. Ҳамидулла Болтабоев. – Ҳатто бу воқеаларнинг шоҳиди С.Айний

ҳам Фитратнинг хорижда бўлган даврини бир ўринда 1910 йил, деб айтса, бошқа бир ўринда 1911 йил деб кўрсатади. Нисбатан ишончли манбалардан бири сифатида XX аср бошларида Туркистонда яшаган олим ва сиёсий арбоб Заки Валидий Тўғоннинг хотираларига мурожаат қиламиз. Уларда қайд этилишича, 1910 йили Бухорода "Тарбияти атфол" жамияти тузилган бўлиб, у йилига хайрия йўли билан бир неча талабани хорижга ўқиш учун юбориб турган ва у ерда ўз шўъбаси (филиали)ни очишга муваффақ бўлган. Бу шўъба "Бухоро таълими маориф жамияти" номи билан расмий жамият мақомини олган. 1910 йилда Эрон йўли орқали Константинопол (Истанбул)га келган шоир Фитрат билан Муқимиддин ҳамда Россия йўли орқали келган Усмонхўжа, ғулжали Абдулазиз, Содиқ Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эдилар. Бу жамият ўн етти моддадан иборат бўлган ўз низомномасига эга бўлиб, асосан, Бухородан ўқишга юборилган талабаларнинг моддий аҳволи ва бошқа маърифий муаммолари билан шуғулланган. Унинг ҳужжатларида кўрсатилишича, 1911 йилда Истанбулга ўқишга келган 15 ва 1912 йилда келган 30 илм толибига жиддий ёрдам берилган.

Фитрат, табиийки, хорижга ўқишни давом эттириш мақсадида борган эди. Бу ҳақда турли манбаларда турлича хабарларни учратамиз. Уларда Фитратнинг, жумладан, "нуфузли дорилфунунда ўқигани (Темур Хўжа ўғли), "муаллимлар гимназияси"да таҳсил кўргани (Боймирза Ҳайит) ва "Воизон" мадрасасида таҳсил билан чекланмай, унинг ўзи айрим ҳолларда мустақил маърузалар ҳам ўқигани (Заки Валидий Тўғон) баён қилинади. Бизнингча, буларнинг ичида нисбатан ишончлиси сўнгги манба ҳисобланади. Чунки, Фитратнинг бу мадраса билан боғлиқ фаолияти айнан шундай мазмун касб этгани ўша муаллифнинг бошқа бир асарида ҳам айтилган"[78].

Сирасини айтганда, бизга Фитратнинг Истанбулдаги қайси ўқув масканида ўқиганлиги эмас, балки бу ўқув даргоҳи туфайли унинг дунёқарашида қандай ўзгаришлар юз берганлиги муҳимроқдир. Шу маънода профессор Б.Қосимовнинг қуйидаги сўзлари ҳам эътиборга лойиқ: "Туркия “Ёш турклар" инқилобидан маст йиллар эди. Хусусий турмушдан жамият ҳаётигача

[78] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. - Т.: Маънавият, 2000. – Б. 6-7.

инқилоб ҳавосига ғарқ эди. Бундай муҳит Фитратга, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатди. У сиёсатга шўнғиб кетди. қизғин бадиий ижод билан шуғулланди. Аслини олганда, у Туркияга кетишдан олдин ҳам адабий давраларга танилган эди. Ҳатто Неъматулла Муҳтарам уни 1903-1904 йилларда тузган тазкирасига киритган. Жумладан, унинг "Мижмар" (хушбўй уд ёқиладиган чўғдон) тахаллуси билан шеърлар ёзганини хабар қилади. "Сухандонларнинг ҳарифи" (паҳлавони) эканлигини таъкидлайди, ота касбига ишора қилиб, "сарроф" деб атайди. Руҳиятни ғоят нозик бир ифода этган тожикча ғазалини намуна қилиб келтиради. Шуларни кўзда тутиб бўлса керак, Айний 1926 йили тузган "Намунаи адабиёти тожик" китобида Фитратни тожик совет адабиётининг асосчиси, деб кўрсатади”[79].

Бу асарнинг тўла номи "Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадида мактаблари хусусинда қилған мунозараси"дир. Китобнинг биринчи нашрида сарлавҳадан кейин: "Ҳақиқат фикрлар алмашувининг оқибатидир" деган сўзлар ёзилган. Гарчанд баъзи манбаларда "Мунозара"нинг 1909 йилда нашр этилгани қайд этилган бўлса-да, унинг биринчи нашри, фитратшунос Х.Болтабоевнинг аниқлашича, хижрий 1327 ва милодий 1911 йили Истанбулда "Исломия" матбааси томонидан амалга оширилган. Асар 1912 йилда "Туркистон вилоятининг газети"да, кейинчалик, алоҳида китобча шаклида Ҳожи Муин таржимасида ўзбек тилида чоп этилган.

Фитратнинг Истанбулга келиши арафасида Бухоронинг маърифий-маданий ҳаётида иккита муҳим воқеа рўй берган эди. Бу воқеаларнинг биринчиси 1908 йилнинг ёзида жадидчилик ҳаракатининг отаси Исмоилбей Гаспиралининг Бухорога келишидир. У Бухоро зиёлилари билан учрашиб, уларга мактаб ва мадраса таълимида ислоҳот ўтказишни маслаҳат берган. Ҳатто ўзи ҳам Бухорода биринчи усули савтия мактабини очмоқчи бўлган. Иккинчи воқеа эса Исмоилбей Гаспиралининг рағбатлантирувчи сўзларини эшитган Бухоро жадидларининг Саллоҳхона гузаридаги Мирзо Абдулвоҳид ҳовлисида И.Гаспирали орзу қилган мактабни очишларидир. Афсуски, ҳар

[79] Абдурауф Фитрат. Чин севиш. - Т.: F.Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. - Б. 6.

қандай янгиликни кофирликнинг кўриниши сифатида баҳолаган уламо, кўп ўтмай, бу мактабнинг ёпилишига эришган.

"Мунозара" бухоролик икки кишининг – бири "қадим"чи, иккинчиси эса жадид бўлган, тўғрироғи, жадидчиликка мойил, европача тарбия кўрган кишининг суҳбати тарзида ёзилган. Улар ўртасида жадид мактаблари ва Бухородаги бир қатор ижтимоий масалалар бўйича бўлиб ўтган баҳс-мунозаралар асарнинг ғоявий мазмунини белгилайди.

Фаранги (асар қаҳрамонларидан бири) билан Мударрис (асарнинг иккинчи қаҳрамони) ўртасида суҳбат бошланиши биланоқ ўзини Бухоронинг шарифлигига боис бўлган турли илмларнинг вакили, деб билган мударриснинг ҳатто "жуғрофия" сўзини тушунмаслиги аён бўлади. Ҳатто, бора-бора Бухоронинг ўн миллионли аҳолисидан жуда оз қисмигина саводли экани ошкор бўлади. Бундан хабар топган Фаранги Мударрисга бундай сўзларни айтади: "Ф а р а н г и: Бухоронинг барча мардумлари, дунёнинг иззати ва охиратининг шарофати билан илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанликдирки, бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?..

"Пайғамбарингиз "Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг", "Бешикдан қабргача илм изланг", "Илм дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир" ҳикматлари билан ўзларининг барча умматларини илм таҳсилиға даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатға ботганки, аҳоли илмли бўлғанидан кейингина тартибга тушади"[80].

Фаранги баҳс давомида ўзини Пайғамбарнинг уммати деб билган мударриснинг на Қуръон суралари, на Пайғамбарнинг ҳадисларига риоя қилмай, маслакдошлари билан бирга Бухорои шарифдек қутлуғ масканни жаҳолат ботқоғига ботириб юборганини бирма-бир исботлаб беради. Шу ерда нозик бир нуқта бор. Фаранги образи замирида гарчанд бухоролик жадид прототипи ётган бўлса-да, Фитратнинг бу ижобий қаҳрамонни Фаранги деб аташи бежиз эмас. Негаки, у жадидчиликка четдан, хайрихоҳ кишининг кўзлари билан қаровчи персонажгина эмас,

[80] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. – Б. 48-49. Бундан кейин “Мунозара”дан олинган кўчирмалар манбаи матндан кейин қавс ичида кўрсатиб борилади.

балки европалик илғор кишиларнинг тимсоли ҳамдир. У ўрни билан ўзининг европалик "илдизлар"ини ҳам очиб боради: "Ф а р а н г и : "Биз, фарангилар, динингизнинг душмани эсак-да, диний хусуматларимиз тақозо қилғанидек, Қуръон ва Ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик" (49-бет). Фитрат бу сўзлар билан Ғарбнинг Шарқ фани ва маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлган ҳолда катта ютуқларга эришган, Шарқнинг ўзи эса "ғафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушган" деб билади. Мударрис билан Шарқ туфайли "фавқулодда тараққиёт"га эришган Ғарбнинг вакили бўлмиш Фарангини ўзаро тўқнаштиради, улар ўртасида бўлиб ўтган фикр алмашувида ҳақиқат нурларининг таралишини кузатади.

Фитрат жадидчи сифатида, биринчи навбатда, инсоннинг дунёга келиб, илм олиш ҳуқуқига эгалиги ва шу ҳуқуқдан фойдаланиши лозим эканлигини таъкидлайди. Унинг бу ҳуқуқи Пайғамбар ҳикматлари ва Қуръон сураларига уйғун бўлишига қарамай, жамиятдаги фикри қотиб қолган кимсаларнинг қаршилигига учраб, оёқости қилиниши унда кучли эътироз уйғотади. Умуман, "Мунозара"да ана шу руҳ – уламолар тутган позицияга, улар эгаллаб турган маррага қарши исён, норозилик кайфиятини ифодалаш пафос даражасига кўтарилади. Агар инсоннинг илм олиш ё олмаслик ҳуқуқи фақат унинг ўзига, тақдирига таъсир этганида, бу у қадар катта фожиа бўлмаслиги мумкин. Лекин, модомики, жамият кишилар йиғиндиси ва бирлигидан иборат, Бухоро амирлигидаги халқ оммаси эса илм ва маърифатдан узоқда яшаётган экан, бу нарсанинг амирликдаги ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий шароитга таъсир этмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам дин олимларининг, амирликдаги реакцион гуруҳнинг ғайриилмий ҳаракати оқибатида амирлик ижтимоий тузум сифатида чиради, халқ оммаси эса жаҳолат ботқоғига ботди. Бинобарин, Фитратнинг янги усулдаги мактабларни ҳимоя қилиши, ёшларни мадрасаларда йиллаб ижтимоий ҳаёт учун муҳим бўлмаган "фан"лар ўрнига ҳаётий зарур дунёвий фанларни эгаллаши лозимлиги тўғрисида жон

куйдириши – бу халқнинг эртанги куни тўғрисида қайғуриши эди.

Мударрис Фарангининг ҳар қандай мантиқли, асосли фикрларини "кофирлик"ка йўйиб, уларни рад этади. Шунда Фаранги бир пайтлар мусулмонобод ўлкалардан бири бўлган Андалузияни мисолга келтиради: "Ф а р а н г и: "Улкан Андалус қитъаси 450 йил мусулмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг кўплиғи бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўп уламо киром етказиб, бисёр авлиёи изом етиштирди. Андак ғафлат шумлиғи ва андишасизлик оқибатида Испания насронийларнинг тасарруфига ўтиб қолди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар бутхона, ўша бутун ислом улуғларининг қабрлари бутпарастлар томонидан поймол бўлган. Илгари азон садоси янграган жойларда бугун қўнғироқ овози жаранглamoқда" (66-бет).

Сўнг фикр нишабини мақсад сари буради: "Ф а р а н г и: "Бухоронинг ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўқми? (Асар ёзилган вақтда, ҳар ҳолда Бухоро амирлиги Қўқон ва Хива хонликларидан фарқли ўлароқ, ярим мустақил бўлган – Р.Ш.). Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар куни император томонидан амирга ё консулдан қушбегига келадиган янги бир таклифнинг боиси нима? Шояд бу ҳукмлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан сизга дейманки, нега буни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти? " ... Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки милйўн нуфузи бўлган бир давлат эди. Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди. Агар яна бир оз муддат эски ғафлатингизни давом эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг ғамини емасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, меҳрибон она-Ватанингизнинг ҳуқуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонгизнинг шаъни ва иззатига хиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азалабад ухлаяжаксиз!" (67-68 бетлар).

Жадид мактаби, Фитрат наздида, илмнинг бешигидир. Бу бешикдан кейин, албатта, махсус ўрта ва олий ўқув юртларининг бўлиши ва ёшлар таҳсилни шу тарзда, занжирсимон давом

эттиришлари зарур. Илм фақат сабоқ олиш, газета-журналларни ўқиш эмас, деҳқончилик, саноат, мудофаа ҳам илмни, янги техникани тақозо этади. Кичик бир оролнинг эгаси бўлмиш инглизлар илм орқасидан қудратли ҳарбий давлатга айланиб, жаҳоннинг қарийб ярмини босиб олганлар. Туркистон ва Бухоро ҳудудларидаги ҳокимлар эса илмсизликлари орқасида ўз ватанларини душман қўлига топшириб қўйибдилар. Фитрат айтмоқчи бўлган фикр ана шу ўзанда ҳаракатланади. Мударрис гарчанд ҳамма нарсада “кофирлик” изларини кўрса-да, ислом ҳуқуқининг масиҳий давлатлар тажовузи билан топталаётганини сезмайди, масжидларга итлари билан кирган чор амалдорлари, уларнинг назарида, исломий қадриятларни оёқости қилмайди, инсон эътиқоди ва ҳуқуқларини поймол этмайди. Улар бундай катта нарсалар билан эмас, балки жадид мактаби ўқувчиларининг курсида, худди ўрисларга ўхшаб ўтириши билан чиқиша олмайди. Илмсизлик ҳатто уларнинг кўзларини ҳам торайтириб қўйган.

Мударрис Фарангининг Бухоро амирлигидаги вазиятнинг оғир ҳолга келганлигини кўрсатувчи факт ва далиллари олдида эсанкираб, ундан нажот йўлини кўрсатиб беришни сўраганида, Фаранги нажот фақат жадид мактабларида эканини айтади. Халқни маърифатли этмай, уламони жаҳолат ботқоғидан чиқармай туриб, жамият кемасини тараққиёт манзиллари сари бошлаш, мустамлакачиликнинг сиқилиб келаётган занжирларидан халос бўлиши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам жадидларнинг нажот йўли сифатида янги усулдаги мактабларни тарғиб этиши ва очиши тарихан тўғри эди.

Жадидларнинг диққат марказларини доим эгаллаб турган масалалардан бири – аёллар масаласи. Фитратнинг “Оила” рисоласида ҳам аёллар масаласига оид қарашларини анчагина кенг баён қилган. Ёзувчи Бухородаги аёллар масаласини, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, жамиятда тутган ўрни масаласини ҳам, шубҳасиз, мактаб билан ўзаро боғлиқ ҳолда қўйган: "Аёл ақли таълим ва тарбия хусусида эркакдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакимлардан бири айтадики: "Биз Америка ва Франсиё аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин билдикки, аёлнинг тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир. Сизларнинг Пайғамбарингиз ҳам буюрадики, "Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир. Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб,...

"Кимки яхшилик келтирса, унга ўн баравар..." оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайдир... Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳамиша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламни инсоният доирасидан ташқарида, деб биладилар. Юртнинг бахтсизлиги заминнинг саодатсизлиғидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиладилар" (58-59 – бетлар).

Шубҳасиз, Мударрис жонли тимсоли бўлган мусулмон уламоларининг аёлларга бўлган, уларнинг жамиятдаги ўрнига бўлган муносабати Фарангининг бундай қарашига зиддир. Уларнинг фикрича, аёл туғиш ва насл қолдириш учунгина Оллоҳ томонидан яратилган: "М у д а р р и с: Ажаб одам экансиз. Беҳуда ишларнинг ташвишини қиляпсиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат "таволуд ва таносул" (туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда “силсилаи таносул” (кетма-кет насл қолдириш) узилган бўлади"... Сиз осон бўлған таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсили учун кўчага чиқариб юборсак. Негаки, эркакларимизни аҳлоқи бузуқдир. Тездан уларнинг таҳсилини фасодға йўлуқтиради" (59-60 – бетлар).

Шундай қилиб, Фитрат Фаранги билан Мударриснинг баҳси орқали ўз даврининг ички зиддиятларини, жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги курашни, ўзбек халқининг ҳанузга қадар феодал тузум шароитида, жаҳолат оғушида яшаётганлиги сабабларини очиб ташлайди. Фитрат, бошқача айтганда, аср бошларидаги ўзбек жамиятининг анатомиясини бизга, жарроҳ ўлароқ очиб беради.

Фаранги Мударриснинг усули жадида мактабига бўлган барча эътирозларини ўз далиллари билан бартараф этар экан, бундай мактабларнинг нафақат Истанбул, Боғдод, Нўғайистон ва Кавказда, балки Мадинаи мунавварада – ислом динининг марказида ҳам очилгани ҳақида маълумот беради ва бу мактаблар "аввалгидан олимроқ, мутадаййинроқ ва ватанпарварроқ" шогирдларни етиштириб чиқараётганини айтади. Чамаси, худди

шу ўринда "ватанпарвар" сўзи Фитрат томонидан биз тушунган маънода биринчи марта қўлланади. Фитрат талқинидаги усули жадида мактабининг эски мактабдан фарқи шундаки, "болани олти ёшлигидан мактабга юборадилар, у ўн тўққиз ёшида олим, мутадаййин, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддиқ, одил, тамом исломий амрларга мутъи, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактаби қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир" (83-84 бетлар).

Таҳсилнинг жадидлар ишлаб чиққан бу усули хотин-қизларнинг ҳам тўлақонли илм олишларига имкон туғдиради; бинобарин, "усули жадидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар" (85-бет). "Таҳсили жадида, - дейди Фитрат ўз қаҳрамони тилидан, - қизни олти ёшлигида мактабга берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт йил ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олима қилиб куёвга берадилар" (84-бет). Фитрат хотин-қизларнинг эркаклар билан баравар илмдан баҳраманд бўлмаслиги жамият ва халқ тақдирига салбий таъсир кўрсатиб келгани ва ҳозир ҳам кўрсатаётганини алоҳида таъкидлайди.

Фаранги жадид мактабини очишни тақозо этаётган масалаларни бирма-бир қайд этиб,Мударрисга дейди: "Ф а р а н г и: ...Биринчи: Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули ғоят узоқдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлған илм ва ирфон шарафини қўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи: улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар (бир) илмсиз тарбиясиз бўлғани каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Маълумдурки, ким тарбиясизнинг қўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолғансиз ҳам... " (90-бет).

Фитратнинг назарида тарбиянинг асосий унсурларидан бири - илм. Бинобарин, ота-она томонидан фарзанд тарбияси илм билан қўшилган бўлиши, аниқроғи, фарзанд мактаб кўрган, маълумотли, жаҳолатдан йироқ ота-она томонидан тарбияланиши лозим.

Фитрат ўз "Мунозара"си билан мадраса таълимининг даврдан орқада қолганини, уни тубдан ислоҳ этиш зарурлигини исботлаб берди. Фитрат Мударриснинг фикрларини бирма-бир рад этиб, ниҳоят, унинг сўнгги далили – Амир Темур, Маҳмуд

Ғазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг "тараққиёт замонлари"да машҳур бўлган мусулмонларнинг ана шу мадрасадан чиққанликлари масаласига тўхтаб, унга сўнгги қақшатқич зарба беради: "Ф а р а н г и: Қайси замонни айтяпсиз? Бу подшоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлған?.. Улар эгаллаган оламлар қаёққа кетди? Амир Темур ҳодисаларнинг ахбори бир кечада Ҳиндға етиб боради, деб қачон гумон қилған? Бир нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда эллик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан ўтганми?.. Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндни Чинға қадар қабзайи тасарруфиға олғаниға шубҳа йўқ, лекин улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатиға қайтған, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шахсларнинггина ҳаётига боғлиқ эди. Оврўпа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир... " (93-бет).

Фитрат ўз ижодининг тонгида ёзилган асари билан 1910 йилда 24 ёшидаёқ ҳам диний, ҳам замонавий фан ва техника бўйича катта билим, юксак маданият эгаси эканини намойиш этди. Унинг бу асарида олға сурилган ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий ва ахлоқий қарашлари жадидчилик қирғоғига яқинлашиб келаётган ёшлар сафини кўпайтириб, уларни руҳий, маънавий ва илмий жиҳатдан том маънода қуроллантирди.

Хорижда нашр этилган "Миллий Туркистон" (1952 йил, 80-81–сонлар) журналида ёзилишича, Фитрат Истанбулдаги муаллимлар гимназиясида ўқиётган пайтида "Ёш усмонлилар" фаолияти билан яқиндан қизиққан ва уларнинг ҳаракат усулларини диққат билан ўрганган. Шу билан бир қаторда, у Туркияда нашр этилган "Турк юрду", "Сирот ул-мустақийм" ва "Таъруфи муслимин" сингари газета ва журналларни ҳам мунтазам равишда кузатиб борган ва бу нашрларда эълон қилинган мақолалар Фитратни "Мунозара"ни ёзишга илҳомлантирган. Хорижий муаллифнинг бу фикри шу билан тасдиқланадики, Фитрат ушбу нашрлардан бири "Таъруфи муслимин" орқали Бухоро вазири Насруллоҳбек Парвоначига "очиқ хат" йўллаб, унда, жумладан, "Мунозара"даги фикрлари билан ҳамоҳанг бўлган қуйидаги сўзларни ёзган: "Ҳар қанча кўз ва қулоғингизни беркитсангиз ҳам, бу қадимий ислом миллатининг фарёди ва муқаддас ватанимизнинг хароблигига ачинмай тура олмайсиз... Миллатимиз ва юртимизни шу ҳолга келтириб қўйдикки, дунёнинг бурчагида энг қийин кунларда

ташвиш чекиб яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга қон йиғламоқдалар"[81].

Кези келганда айтиш керакки, Фитрат Бухоро вазирига "очиқ хат" ёзибгина қолмай, балки "Мунозара"нинг хотима қисмида бевосита амирнинг ўзига ҳам мурожаат этган. Аммо унинг бу мурожаати бошқа мақсадни, яъни "Мунозара"да баён этилган танқидий фикрлар амирга эмас, балки амирликдаги мутаассиб кишиларга қаратилганини айтиш ва унинг ғазаб оловини уларга қаратишни кўзда тутган. Шу билан бирга, у китобхонларга ҳам мурожаат этиб, Фаранги номидан айтилган фикрларини яна бир карра улар хотирасига қуйишга интилган. "Мунозара"ни имкон борича таҳлил этиб, у ҳақда дастлабки мақола эълон қилган[82] Раҳим Гулшан Муҳиддин қизи бу асар ҳақида шундай хулосага келади: "Фитратнинг "Мунозара" асаридаги Бухородаги мактаб-мадраса ва янги усул мактабларига оид барча назарий масалалар ҳал қилиб берилади. Бухоро мактаб-мадрасаларида таҳсил тариқи (системаси)нинг эскирганлиги фош этилади ва янги жадид усули мактаблари тарғиб қилинади"[83]. "Мунозара"дай давр руҳини жиддий акс эттирган асар ҳақида, аввало, бундай умумий хулоса қилиб бўлмайди. Қолаверса, "Мунозара"да янги усул мактабларига оид барча назарий масалалар ҳал қилиб берилди деб бўлмайди. Фақатгина Фитрат томонидан бу муаммолар халқ ва унинг пешқадам йўлбошчиси зиёлилар олдига қўйилди, холос. Муаллифнинг бу мавзуга кейинчалик ҳам қайта-қайта мурожаат этганининг ўзи „барча назарий масалалар ҳал қилиб” берилмаганини кўрсатади.

"Мунозара" ўз вақтида ёзилган ва кейинги жадидчилик ҳаракатига катта таъсир кўрсатган асар эди. Унинг ана шу таъсир кўрсатиш қудратини сезган самарқандлик драматург Ҳожи Муин форс тилидан ўзбек тилига пьеса тарзида таржима этди ва бу икки пардали сатирик асар, театршунос олимларнинг маълумотига кўра, Самарқанд ва Тошкент саҳналарида муваффақият билан қўйилди. Шуни ҳам қайд этиш лозимки, Ҳожи Муиннинг таржимаси анча қисқартиришлар, айрим жузъий

[81] Кўчирма Ҳ.Болтабоевнинг Фитрат “Танланган асарлар”ининг 1-жилдига ёзилган сўзбошисидан олинди. –Б. 9.

[82] Қаранг: Раҳимова Г. «Мунозара» – уйғониш даракчиси. \\ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989. – 29 декабрь.

[83] Раҳим Гулшан Муҳиддин қизи. Абдурауф Фитрат ва жадид адабиёти (XX асрнинг 20-йилларига қадар). Филол.. фанлари номзоди... дисс. автореферати. –Т.: 1999. –Б.22.

ўзгартиришлар билан босилган. Шу билан бирга унда қўлланилган форсий сўзларнинг миқдори шу қадар кўпки, уларни яна луғат ёрдамида ўқишга тўғри келар эди. Ана шу эҳтиёж ҳисобга олинган ҳолда асар фитратшунос Ҳ.Болтабоев томонидан қайта таржима қилинган, Ҳожи Муин таржимасида тушириб қолдирилган муқаддима, ёш турклар ва ёш эронлилар ҳаракатининг йўлбошчиларига муносабат масалалари аслидагидек таржимада ҳам акс этган. Ҳожи Муиннинг "Эски мактаб ёки Янги мактаб" (1916), Хуршиднинг "Жадид ва қадим" (1919) пьесалари Фитратнинг "Мунозара"си таъсирида майдонга келди. "Мунозара"нинг бундай катта акс-садо касб этиши унда Фитратнинг катта маҳорат билан ифодаланган фалсафий, тарихий, сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий қарашларидир.

Фитратнинг Туркиядаги талабалик йилларида ёзган иккинчи насрий асари "Ҳинд сайёҳи баёноти" деб номланган. Садриддин Айнийнинг фикрига кўра, Бухоро аҳолисига “Мунозара”дан ҳам кўра кўпроқ таъсир кўрсатган. Бу ҳар иккала асар мавзу нуқтаи назаридан ўзаро яқин: уларда ёш зиёлининг она юртида ҳукм сураётган вазиятни халқ ва унинг келажаги фойдасига ўзгартиришга қаратилган фикрлари етакчилик қилади. Асарда Бухоро амирлиги ҳудудидаги ҳаётнинг барча ижтимоий ва маданий қирралари ёритилган, муаммолари ўртага ташланган. Бу асарда ҳам амирликдаги нохуш манзараларни фош этиш пафоси устувор аҳамиятга эга.

"Ҳинд сайёҳи баёноти" ҳам форс тилида ёзилган бўлиб, 1912 йили Истанбулда нашр этилган. Фитрат энди бу асарда Бухоро ҳақида кўп яхши гапларни эшитган ва шу гаплар таъсирида бу кўҳна мулкка ташриф буюрган Ҳинд сайёҳи образида ҳаракат қилади. Фитрат бу асарга ҳам Ҳинд сайёҳи билан бирга иккинчи персонажни киритишни лозим, деб топган. Аммо, "Мунозара"дан фарқли ўлароқ, бу персонаж Ҳинд сайёҳининг антиподи, аксилқиёфаси эмас, балки маслакдоши бўлган бухоролик навқирон йигитдир.

Фитрат асар бошида Бухоро аҳолисини уч тоифага ажратиб кўрсатади: булар - уламо, умаро ва фуқародир. У уламони бундай таърифлайди: "Маълумингизки, Бухоро қадимдан ғоят доно ва зукко бўлиб етишган фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Улуғбек кабиларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа

ўзининг шарафли довруғини жаҳон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо, мана, икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг[70] келиши билан Бухоро уламолари "зиёдати лафзи салосин" маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишга берилиб, адашмишлар. Туркистонлиларнинг кўпчилиги айни шунда таҳсил кўрганлари боис бухоролиларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботмишлар. Алал оқибат маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлиқ бир ҳолға етказмишлар, ҳалокатға мубтало этмишлар" (98-99 бетлар).

Кўрамизки, Бухоро аҳолисини ташкил этган уч тоифа ичида салмоқли мавқени эгаллаган уламонинг "нафъсиз иш"ларга берилиши ва адашиши орқасида Бухоро амирлигини XVIII асрдан бошлаб тубанликка юз тутган ва бугунги кунда "жаҳолат ва ғафлат ботқоғи"га ботган, деб ҳисоблайди.

Фитратнинг фикрига кўра, иккинчи тоифа, ўз навбатида, икки гуруҳга ажралади: "Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг ҳукмронлиғи даврида фисқу фужур ва бемаъниларча маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто, зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолмишлар. Бошқа бир тоифа аттор ва боққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳрамандлик истамишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан биладиларки, ҳаммалари бирлашиб, турлича йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етмишлар"[71].

"Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинасини қандай тўлдириш мумкин" каби Фитрат томонидан ўртага қўйилган масалалар умаро тоифасига мансуб этилган кишиларнинг тушига ҳам кирмайди. Негаки, улар: "Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидаги вазифаси недан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқи қай даражада?" каби андишаларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Бухоро амирлигидаги мудҳиш ҳаёт манзараларининг "муаллифлар"и, Фитрат назарида, ана шу ҳар икки тоифа кишиларидир. Учинчи тоифа ёзувчи назарида шундай: "Ф у қ а р о: Бу бечораларда айб

[70] XVIII асрларда Эрондан келиб, Бухорода ўрнашган мударрис.

[71] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. – Б. 99-100. Бундан кейин "Ҳинд сайёҳи баёноти"дан олинган кўчирмалар манбаи матндан кейин қавс ичида кўрсатиб борилади.

йўқ, улар ҳар ишга қодирдирлар. Бироқ айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар" (100-бет). Гарчанд фуқарога берилган тавсифда "бу бечораларда айб йўқ", дейилган бўлса-да, сайёҳ тушган араванинг жинкўчада қаршисидан келиб қолган арава туфайли тўхтаб қолиши ва икки ўртада уриш чиқиши манзарасида фуқаронинг ҳам беайб эмаслиги маълум бўлади.

Сайёҳ Бухорога илк бор келгани туфайли Ҳавзи Девонбегига йўл олади. Сайёҳ ҳовуз бўйидаги супада ўтириб, ён-веридаги кишиларни суҳбатга тортади. Бу суҳбатдан маълум бўлишича, одамлар катта мешларда ҳовуздан сувни ичиш учун олиб кетишаётган экан:

"М е н: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

М у л л а бир аччиқ билан сўради: Бу сувга нима қилибди?

М е н: Бунинг соғлиққа катта зиёни бор.

М у л л а: "Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик", дейди Қуръони карим. Сувнинг инсон соғлиғига фойдаси бор, наинки зарари бўлса...

М е н: Қаранг, кўпчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чаядилар, лой оёқларини ювадилар. Агар сартарошлик, чойхона, каллапаз ва балиқпазларнинг ҳам чиқиндиларининг ҳисобини олсак, ҳар куни бу ҳовузга ярим ман (4 пуд – Р.Ш.) ифлос тушар-ов.

М у л л а: Бу билан нима демоқчисиз? Бу ҳовуздан сув ичмайликми?

М е н: Сув ичманглар, демайман. Бу ҳовузда таҳорат олманглар, бурун ва оёқларингни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни бунга ташламанглар, демоқчиман. Чунки ичадиган сув тоза бўлиши керак" (103-бет).

Фитрат ана шу Сайёҳ қиёфасида Бухоронинг турли "диққаттортар" жойларига назар ташлаб, шаҳар ва халқ ҳаётининг хунук манзараларини тасвирлайди. Бу манзараларда муаллифнинг эътиборини тортган асосий нарса хурофот ва унинг турфа кўринишларидир. Масалан, у Баҳовуддин мозорини зиёрат этар экан, одамларнинг икки-уч жойда осилган қўчқор шоҳларини ўпаётгани, от думидан ясалган туғларни кўзларига суртаётгани ва шу туғнинг чўпига "ўзининг паришон рўзғоридан" шикоят қилиб, ҳожат чиқармоқчи бўлганини кўради. Бу манзаранинг гувоҳи бўлган Ҳинд сайёҳи дейди: "Пайғамбаримиз ҳазрат "қабристонни зиёрат қилингиз, у сизга охиратни

эслатади,"- деб буюрганлар. Албатта, қабристонни зиёрат қилиш, агар ўлим ва қиёматни эслаш учун бўлса, бу яхши ишдир. Аммо масъала шуки, зиёратни бутпарастлик даражасига етказмаслик жоиз. Инсоф қилинг: Ҳазрат мозоротида намоз ўқийсиз, мозор яловининг чўпига сажда қиласиз, ҳожатларингизни Баҳовуддиндан сўрайсиз. Бугун Бухорои шарифда кимса йўққи, "Ё, Оллоҳ!" ўрнига "Ё, Баҳовуддин!" деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариатда жоиз эмас... Биз Ҳазрат Баҳовуддинни яхши кўрамиз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва зиёратимиз бизни шариат қонунларидан чиқариб, баҳовуддинпарастликка олиб келмасин" (107 – бет).

Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, шулардан ўттиз учтаси олий, ўттиз тўққизтаси ўрта, юздан зиёдаси эса қуйи тоифага мансуб экан. Бундан ташқари, уч юзта қуйи мактаб, ўн битта кутубхона, йигирмадан ортиқ ошхона, шунингдек, беш-олтита қорихона ва қирққа яқин таҳоратхонанинг ҳам мавжудлиги маълум бўлади. Сайёҳнинг дўсти бундай қувончли маълумотлар беради: "Оламга тўрт юз олимни берган Бухоройи шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... оҳ! Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маърифат қуёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирлигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишига қарамай, ёқасини ажал панжасига топширмиш!" (113-бет)

Ҳамроҳ давом этиб, Бухоро амирлигидаги даҳшатли жароҳатлардан бирини очади: "Ҳа, икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси тўрт милйўн тангага яқин вақфга эгалар. Фақат бу вақфларнинг ҳаммаси иккига бўлуниб, бир қисми "ҳаққи ул-тадрис" (ўқитиш ҳақи – Р.Ш.) номи билан дарс берувчиларнинг "ҳамият" чўнтагига киради. Иккинчи қисми эса, ҳужраларга қараб тақсимланганлари учун, ҳеч шубҳаланмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига, десак бўлар. Бадбахтликни кўрингки, ушбу ҳужраларни ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлантиришган. Зеро, муллаваччаларнинг вақф

пулларини ҳам ўзлариға олғанлар. Ҳатто ҳужраларни ҳам ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотмишлар..." (114 – бет)

Шундай қилиб, Амир Темур давридан шу вақтгача қанчадан-қанча олимларни етиштирганлиги билан мақтанувчи уламо Бухоро амирлигидаги мудҳиш шароитнинг бош сабабчиси бўлиб чиқади. У нафақат эски идора усулини қўллаб-қувватлаши, ҳар қандай янгиликка, ҳаттоки, "усули жадида" мактабларини очишга ҳам қаршилик кўрсатиши, балки мадраса, мактаб, кутубхона ва талабаларга ажратилган катта маблағни "туя қилиши" билан ҳам Бухорони "жаҳолатнинг асл макони", "хорлик занжирининг асири"га ҳам айлантирмоқда эди. Демак, "Мунозара"да айтилганидек, Бухородаги аҳволни танглаштирган асосий сабаб илмга бўлган рағбатнинг йўқлигидир.

Сайёҳ дўстининг Бухородаги бугунги вазиятдан маъюслангани ва ҳатто умидсизланганини кўриб, унинг диққат-эътиборини ўрта асрлар тарихига жалб этади: "Бугун бизни ўз ихтиролари билан, янги-янги ҳунарлари билан ҳайратда қолдираётган Оврўпанинг аҳволи ўрта асрларнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам бадтар эди. Аҳоли жоҳил ва мазлум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожир ва золим эдилар. Руҳонийлари жуда кўп ерга эга бўлишиб (худди Бухоро ё Туркистондагидек! – Р.Ш.), ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларича келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солиқ ололмаганлар... Фақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам аралашар, ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини калисонинг муҳиблари, деб билишарди. Бирон бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг гапларини икки қила олмаган" (118-119 – бетлар).

Фитратнинг Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган йилларида бу мадрасалардаги аҳволни яхши билганлиги ва ўрганганлиги шубҳа уйғотмайди. Бироқ шу муҳитда улғайган талабанинг Европа халқлари тарихидан бу қадар хабардорлиги ва билим бойлигидан ўз ўрнида фойдаланиши унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотади: "Мазкур пўпларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Унинг аср (исовий мингинчи йил) бошида Оврўпанинг айрим нуқталарида протестантлар мазҳабига мансуб махсус гуруҳлар майдонга чиққан. Улар 12-асрга келиб кенг миқёсда тарқалган ва жойларда ўзларининг

гуруҳларини тузишиб, ўз уламоларига қарши кураш бошлаганлар. Протестантлар Инжилни оддий халқ тилига таржима қилғанлар, авом халқни илмга даъват этганлар (худди жадидлардек – Р.Ш.). Улар Инжилга қарши ҳар хил гап ва ишни қоралағанлар. Айтар эканларки, агар бизнинг уламомиз Ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлишсалар, нега мунчалик мол-мулк тўплаганлар (Бухоро уламолари сингари – Р.Ш.)? Ҳақиқий уламолар ва Ҳазрати Масиҳнинг ноиблари пулга бунчалар ўч бўлмасликлари (Бухоро уламолари сингари – Р.Ш.), бир қултум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эгалик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз..." (119 – бет).

Фитрат, биринчидан, бу унутилаёзган ҳақиқат муаллифнинг ҳали талаба бўлишига қарамай, жаҳон халқлари тарихини, шу жумладан, Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро муносабатларини пухта ўргангани, ақл ва заковати юксалгани, бинобарин, ўз ватандошларига миллий тараққиёт йўлини кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлганидан шаҳодат беради. Иккинчидан эса, модомики Шарқ, хусусан, Туркистон халқлари ўтмишда шундай тараққиёт босқичига кўтарилган, ва ҳатто, Ғарб халқлари улардан кўп нарсани олган эканлар, демак, бу халқлар ҳам яқин келажакда ўзларининг илгариги мавқеларини тиклашлари мумкин; фақат бунинг учун улар илм-фанга катта иштиёқ билан киришишлари лозим, деган асар ғояси муайян бир заминга эга, ишонарли ва ишонтирарли ғоя ўлароқ жаранглайди.

Ҳинд сайёҳи Бухоро бўйлаб саёҳат қилар экан, сарбозлар ва табиблар билан учрашади. Агар Сайёҳ Бухоро билан яқиндан танишиши жараёнида сарбозлар ҳақидаги бу ҳақиқатни кашф этган бўлса, ҳасталикка йўлиқиши туфайли ўз касб-кори бўйича ҳеч қандай билими бўлмаган, бинобарин, беморлар дардига малҳам бўлолмайдиган табибларга рўпара келади. XX аср бошларида рус дўхтирларининг тиббий ёрдамига мурожаат этиш кофирлик ҳисобланган. Оддий халқ энг ночор ҳолга тушганида ҳам рус дўхтирларига учрашишни хаёлига келтирмаган. Шунинг учун Бухоро амирлиги ҳудудида турли касалликлар авж олган. Санитария ва гигиена талабларига риоя этилмаганлиги туфайли бу касалликларнинг хили йилдан-йилга камайиш ўрнига ортиб борган. Хуллас, "тиббий" жаҳолат Бухорони ичдан кемирувчи

иллатга айланган. Сайёҳ рус дўхтири билан суҳбати чоғида Туркистоннинг тиббиёт масаласида энди Ғарбдан ўрганиши ва амирликдаги вазиятни мутлақо ўзгартириш лозимлиги ғоясини олға суради. Бу ғоя четдан малакали, билимли дўхтирларни чақириш, Бухородаги мадрасалардан бирини тиббий мадрасага айлантириш, бухоролик ёшларни Европадаги тиббий марказларга ўқишга юбориш ва ҳар тўрт йилда маълумотли маҳаллий дўхтирлар авлодини тайёрлаш билан амирликдаги мазкур муаммони ҳал этишни ўз ичига олади.

Сайёҳ фақат Бухоро шаҳрини зиёрат қилиш билангина кифояланиб қолмай, Қарши беклигига ҳам йўл олади. У ерда яхши ва ёмон воқеаларни кўради. Аммо "Мунозара"даги Фарангидан фарқли ўлароқ, халқ ҳаётидаги ижобий ҳолларга эътиборни қаратади. Хусусан, Қарши ҳунармандларининг шу вақтгача жаҳон бозорида машҳур бўлган алачалари муносабати билан Фитрат бугунги кун учун ҳам аҳамиятли фикрларни ўртага ташлайди. Ҳинд сайёҳининг фикрига кўра, Европа халқлари агар бирор ишга қўл урсалар, шу ишларнинг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки, юз–икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар; вақт ўтиши ва технологиянинг эскириши билан уни мунтазам равишда мукаммаллаштириб турадилар. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, ҳатто машҳур Қарши алачаларининг ҳам келажагини кўнгилдагидек, деб бўлмасди. Вақти келиб, бу алачалар бозори ҳам инқирознинг чангалида қолади. Хуллас, бозорни хорижий савдогарларнинг моллари эгаллаб олади. Халқ ва мамлакат пули хорижга оқиб, мамлакатнинг миллий даромади пасаяди. Худди шу масалада Фитрат жадидларнинг иқтисодий қарашлари моҳиятини белгиловчи фикрларни ўртага ташлайди. Мен шундай хулосага келдимки, *агар туркистонли ҳунармандлар, оврупалилар сингари, қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди"* (таъкид бизники – Р.Ш.).

Фитрат ана шу тарзда ўша давр учун ҳам, кейин ҳам ғоят муҳим бўлган иқтисодий муаммолар бўйича тўғри фикрларни ўртага ташлайди ва ҳатто юқоридагидек тавсиялар беради. У ана шу йўналишда фикр юритаркан, Қарши тупроғи арпа, буғдой, айниқса, тамакидан кўп ҳосил олиш мумкин бўлган замин эканлигини ва бу ҳолдан фойдаланиш лозимлигини қайд этади.

Худди шу ерда Фитрат бугун биз фикр юритаётган "инсон омили" деган масалани кўтаради. *У бу масалани, бир томондан, агар Қарши ва Китобнинг бирон бир олача тўқувчиси Фарангистонда яшаганида зер-зеварга ботиши, агар Шаҳрисабз ерлари япон элида бўлганида уларнинг "зар экиб, зар ундиришлари" мумкин эканлиги билан тушунтиради* (таъкид бизники – Р.Ш.). Иккинчи томондан, Қуръондаги "Биз инсонни юксак қилиб яратдик", "Ер ва осмондаги барча нарсаларга сизларни ҳукм қилувчи, деб буюрдик", "Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинладик" сингари сўзларни келтириб, инсоннинг, чунончи, туркистонлик кишиларнинг ҳам ер юзидаги улуғ ва қудратли мавжудот эканини айтади ва уларда ўзларига нисбатан ишонч ҳиссини уйғотмоқчи бўлади.

Фитратнинг Туркистон аҳолиси ижтимоий фаоллигини уйғотиш, янги тарихий давр талабларига жавоб берувчи кишилар бўлиб улғайишида Қуръони карим оятларидан ўринли фойдаланиши ғоят муҳимдир. У янгилик душманлари томонидан келувчи қаршиликка шу йўл билан жавоб беришини, ўз ғоялари мусулмончилик асосларига зид эмас, балки улар билан ҳамоҳанг эканини намойиш этган.

"Сайёҳи ҳинди баёноти"да яна бир фикр юқорида баён этилган қарашлар билан муштарак хусусиятга эга. Бу - тижорат ва тижоратчилар масаласи. Бухорода тижорат кўнгилдагидек тараққий этмаган. Фитрат илгари сурган фикрга кўра, *ислом шариати тижорат ва давлатмандликни ман этган эмас, балки амр этган*. Унинг фикрича, жамиятдаги хайрли ишларнинг аксари давлатманд кишилар томонидан бажарилади. Масалан, кишилар намоз ўқийдиган масжид давлатманд кишилар туфайли қад кўтаради:

"Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган?- деб савол беради у ва бундай жавоб қайтаради. - Чунки, тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир... Лекин бизнинг даврмизда бўладиган урушларнинг асл сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолоқ давлат ерига борадир ва айрим имтиёзларга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир... Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша вақтда тижорат ишлари юксалган бўлса,

у ҳам ўз савдо миқёсини ҳимоя қилиш учун қарши томондан лашкар тортиб, урушга киради*р. Шундай қилиб, икки буюк давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равнақи учун лашкар тортадирлар"* (таъкид бизники – Р.Ш., 164-165 – бетлар).

Модомики*, тижорат ҳатто давлатлараро урушларнинг ва, эхтимолки, Туркистонни босиб олишнинг ҳам сабабларидан бири* эканини англатиб, бу борада шундай тавсиялар берадилар:

"1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифоқ ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизда эса йўқ.

3. *Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиганлар ва биладилар, сизлар эса билмайсизлар"* (167 – бет).

Кўрамизки, тижорат масаласи ҳам илмга келиб тақалади. Демак, жадидчиликнинг дастурий ғояларидан бири *маърифатпарварлик тижорат соҳасини ҳам ўз қамровига олади*. Фитрат бундай амалий тавсиялар берар экан, "*сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз,"* деб қайта-қайта такрорлайди.

Тижорат – бойлик орттириш, пул топишдир. Фитрат тижоратни шундай тушунади. Аммо шу билан бирга бойлик, унинг талқини бўйича, фақат тижорат ёрдамида орттирилмайди. *Бойлик орттиришнинг йўллари кўп бўлиб, шулардан яна бири*, Фитратнинг айтишича, *ер ости бойликларини қазиб олиш, ускуна (завод ва фабрика)ларда уларни қайта ишлатиш ва бу маҳсулотлардан фойдаланишдир.* Касби геология каби аниқ фанлардан узоқ бўлишига қарамай, у Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, тошкўмир, лампа мойи ва бошқа заҳиралар борлигини яхши билади ва бу бойликлардан фойдалана оладиган ватандошлари йўқлигидан афсусланади.

Ана шу тарзда Фитрат ҳиндистонли Сайёҳнинг назари билан ўз ватанига қараш, ундаги ижобий ва салбий жиҳатларга эътиборни қаратиш орқали юртдошларининг замондан орқада қолганликлари, жаҳолат ботқоғига ботиб, аянчли турмуш тебратаётганларининг сабабларини очиқ-ойдин кўрсатади. Айни чоғда ўз билими доирасида бу вазиятдан чиқиш учун эътиборга сазовор тавсияларни беради.

"Раҳбари нажот" ("Нажот йўли") асари жадидчиликнинг маънавий дастурига айланган дастлабки икки қиссани мантиқан тўлдиради, аввалги асарларда бадиий талқин доирасида қаҳрамонлар руҳияти ва сажиясидан келиб чиқиб, айрим фикрларини тўла ифода қилолмаган бўлса, бу асарда Фитрат ўзини анча эркин тутади. Жамият, табиат ҳаётининг билимдони сифатида маънавий ҳаётнинг турли қирралари билан боғлиқ қарашларни ифодалайди. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи асар таркибида «чеканиш» деган ном билан алоҳида бир боб тартиб бериб, унда, жумладан, қуйидагиларни ёзади: "Чунончи, яқинда ("Ҳинд сайёҳи" деган рисолам нашр бўлгандан сўнг) Бухоронинг бир нечта муллаваччалари менга юборган мактубларида сўрабдилар: “Нега ҳамма аҳли илмни ўзингга душман қилаяпсан?". Бу саволдан мен таъсирланиб, ҳайрон қолдим. Шу учун муносиб мавқеъ борлигида, мен уларга аҳволларини баён қилишни хоҳлардим. Аввало, шуни арз қилайки, менинг ўзим бир камтарин толиби илмман. Фақат илм талаби борки, мулкимда бу ғариб меҳнатларимни ортиқ баҳолай олмадим, кўп кўрмадим ва ўзимни яна шу сарзаминга ташладим. Бас, мени илмнинг ва уламоларнинг душмани деб ҳисобламоқ катта хатодир. Аммо, илм толиблари менинг биродаларим ва ҳаммаслакларим. Мен ҳар куни улар орасида юриб, улар билан бирга таҳсил олдим. Бугун ҳам уларнинг тариқидан (йўлидан) четга чиққаним йўқ, зеро илм таҳсили билан машғулман. Дунёда бирорта виждон ва иймон соҳиби йўққи, ўз биродар ва ҳаммаслакларига бесабаб душманлик қилса. Бу чеккан фарёдларим ва уларга раво кўрган бу маломатларим ҳаммаси дўстлигимдандир"[72]. Муаллифнинг сўзбошисидан яна шу нарса маълум бўладики, XX асрнинг 10-йилларига келиб "Бухоро соҳиби қаламлари ҳам ҳаракатга келиб, тиришқоқликларини кўрсатиб, икки-учта фойдали китоб нашр қилдилар. Банда шуларнинг камтаринларидан бўламан. Бу навбат ҳам шу ахлоқия мажмуасини тартиб бериб, "Раҳбари нажот" деб номладим"[73]. Демак, муаллиф «ахлоқия мажмуаси» деб атаган асарида аввалги бадиий асарларга ҳамоҳанг равишда мамлакатдаги аҳволни баён қилишга киришади. Мамлакатдаги тушкунлик ва жаҳолатнинг сабабини ахтаради ва ўз замонасининг илғор зиёлилари каби «тушкунлик ва хароблиги-

[72] Фитрат. Нажот йўли (Раҳбари нажот). –Т.: Шарқ НМК, 2002. –Б.69.
[73] Юқоридаги асар. –Б.11.

мизнинг сабабларидан бири илмсизлик ва дангасаликдир» деган хулоса билан бу каби иллатлардан қутилиш йўлларини қидиради. Бу йўлда "раҳбари нажот», яъни нажот сари етакловчи раҳбар сифатида Қуръони каримни билади ҳамда ўз қарашларини мана шу муқаддас илоҳий китобдан келтирилган ояти каримлар билан асослайди, Ҳадиси шариф ҳикматлари билан қувватлайди, лозим келганда, Имом Бухорий, Имом Ғаззолий асарларидан мисоллар келтириб, баён қилган мулоҳазаларини далиллайди. Тушкун ҳаётнинг сабабини «кули явмин баттар" (кун кунидан баттарроқдир), «хоҳиши илоҳий» деб билиб, ундан қутулиш сабабларини ахтармаётган жоҳил муллаларни кескин рад қилади, уларга қарши «...сиз бир-бирингизга бизга бу мусибат қаердан етди, дедингиз. Айт, Эй Муҳаммад, бу мусибат сизга ўзингиздан етди, Аллоҳ ҳар бир нарсага қодирдир» (Қуръони карим. Оли Имрон сураси, 165-оят) оятини келтиради ва сўзининг давомида Нисо сурасидаги бошқа бир ояти каримани келтириб, "Сенга етган яхшилик Аллоҳдандир, мусибат эса ўзингдан" эканлигини исботлайди. Фитратнинг умиди, унинг сўзларини "бу ҳам бир жадидда, унинг сўзларига қулоқ солиш яхши эмас" қабилида қабул қилмайдиганлар ҳеч бўлмаса Аллоҳнинг сўзлари (каломуллоҳ) бўлган Қуръони карим оятларини ва Ҳадиси Шариф ҳикматларини кўриб мутаассир бўлишидан умид қилади.

Фитратнинг нақлича, жамиятда икки турли кишилар бўлиб, уларнинг бири бу дунёда бахт-саодатли яшаш йўлларини ахтарадилар ва унга эришишга ҳаракат қиладилар. Иккинчи тоифа эса, биринчи гуруҳдагиларни инкор этгани ҳолда инсоннинг ҳақиқий саодатини у дунёда деб билади. Фитрат бу қарашдагиларнинг бирини ёқлаб, иккинчисини инкор қилиш йўлидан бормаган, аксинча, ҳар икки тоифа ҳам чекли мулоҳаза қилаётганини англатади. Унингча, бу дунё саодатини истаганлар тижорат йўлини тутиб, ўзининг фаровон яшашларини таъмин этади, у дунё саодатини истаганлар охират изтироби билан ибодатга берилиб, дунёвий неъматлардан ўзини парҳез тутади. Бу хулоса ҳам Қуръони карим оятлари билан асосланади: "Баъзи одамлар Аллоҳ таборак ва таолодан бу дунёни талаб қиладилар. Уларга охират саодати насиб қилмайди» (Қуръони карим. Бақара сураси, 200-оят). Бу ояти карианинг кетидан яна ҳадис келади: «Сизлардан яхшиларингиз охиратини бу дунё учун тарк қилмаган

ва бу дунёни охират учун тарк қилмай, оғирлигини бошқалар устига ташламайдиганидир".

Ҳақиқий инсон ва унинг яшашликдан орттирган тажрибаси ҳамда ҳаёт ғояси *икки дунё саодатидадир*. Бу олий саодатга эришиш учун биргина тижорат ва ибодат кифоя қилмайди, балки киши илм ва маърифат йўлини топмагунча икки дунё саодатига эришиб бўлмайди, деган хулосани асарнинг муқаддимасидаёқ ўзининг маънавий дастури сифатида баён қилади. Икки дунё саодатига эришиш учун эса илм сари (илмнинг ҳар икки жиҳати – дунёвий ва диний илмлар назарда тутилган) ҳаракат қилмоғи лозим, бошқа махлуқотларда эса бундай истеъдод йўқ, бас, киши илм сари ҳаракат қилмас экан, унинг бошқа махлуқлардан, яъни ҳайвондан фарқи йўқ. Икки дунё саодатини талаб қилган инсон ўзи ҳам ўша икки саодатга эришиш йўлларини ахтаради, уларнинг бири билан чекланган, албатта, иккинчисига ҳам эриша олмайди. Дунёни "мўъминлар дўзахи ва кофирлар жаннати» деб билган уламолар кишиларни илм сари рағбат қилиб, уларга диний ва дунёвий илмлардан сабоқ бериш ўрнига, танбаллик ва ҳаракатсизлик сари етаклайдилар. Яна шу сурада Фитратнинг ғоясини тасдиқлайдиган бир жиҳат борки, "унда нимаики талаб қилсалар топадилар" дейилмаган, балки "ўзларининг сайъ-ҳаракатлари эвазига топадилар" дейилган. Демак, инсоннинг ҳаёт ғояси мана шу икки дунё саодатига эришиш учун ҳаракат қилмоқдан иборат: "демак, одам умрининг самараси, яъни инсоннинг ҳаёт ғояси "саодати дорайн", яъни икки дунё саодати экан, кимки ўзини одамлар қаторидан деб билса, бу дунё ва охиратда ҳам ўзини бахтли ва тинч бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим,... икки дунё саодатини талаб қилган инсонларгина комил инсонлардир"[74].

Фитрат талқинича, икки дунё саодатига эришиш, яъни комил инсон бўлиш учун виждон амри билан иш тутган ҳолда қуйидаги ахлоқий вазифаларни бажаришлари лозим: 1. Вазифайи нафсия (нафс, шахсий вазифа). 2. Вазифайи оила. 3. Вазифайи инсония. Буларни бир-бир таҳлил этишга киришган аллома, нафсоний қувватнинг уч жиҳатини белгилайди: 1. Ақлий қувват. 2. Шаҳвоний қувват. 3. Ғазаб қуввати. Ақл қувватини ислоҳ этиш, тузатиш орқали киши ҳақни ботил (ёлғон, пуч)дан, эзгу

[74] Юқоридаги асар. –Б.22.

ишни қабиҳликдан фарқ қилади. Шаҳвоний қувватни ислоҳ этиш орқали иффатга эришилади. Ғазаб қувватини ислоҳ этиш эса, шижоатга олиб келади. Инсон мана шу уч жиҳатни ўзида ислоҳ этсагина, у яна бир фазилатга эга бўладики, буни олим "адолат" деб атайди. Шулардан келиб чиқиб, ахлоқ олимларининг ишларига таянган ҳолда Фитрат нафс фазилатини тўртга бўлиб талқин қилади. Булар: 1.Ҳикмат. 2.Иффат. 3.Шижоат. 4.Адолат. Мана шу каби ахлоқий категорияларни ўрганиш ва таҳлил қилиш Фитрат асарининг мундарижасини ҳам белгилаган.

Асарнинг "Ақл" бобида шундай хулосага келадики, ақл илмдан қувват олади, агар у доимий суратда илм билан озиқланиб турмаса, сувсиз дарахтдай қуриб қолади. Илм олмоқ, демак, кишини ҳайвондан фарқлаган ақлини озиқлантириб турмоқдан иборат. Ақл орқали эришилиши лозим бўлган илмларни, муаллиф "ақлий илмлар" деб белгилаб, шахс камолотига хизмат қиладиган илмларни назарда тутади. Илмларнинг иккинчи нави эса, нақлий илмлар бўлиб, у диний ва дунёвий илмларга бўлинади. Шундай сўнг, Фитрат диний ва дунёвий илмларнинг таснифини беради.

Дастлаб, диний илмларга берилган таснифда Тафсир илми, Ҳадис илми, Фиқҳ илми, Калом илми ва лисоний илмларни баён қилгандан сўнг нақлий илмлар таъриф ва таснифига ўтади. Фитрат таснифига кўра, нақлий илмлар тарихдан бошланади ва у ўз навбатида муқаддас тарих ва маданият тарихига ажралади. Маданият тарихи деб аталган жамият тарихи эса 1. Илм ва адабиёт тарихи. 2. Табиий тарих. 3. Сиёсий тарихдан иборат. Тарихдан кейин киши ўрганиши лозим бўлган нақлий илмлардан навбатдагиси жуғрофиядир. Фитратнинг география фани ҳақидаги қарашлари Беҳбудийникидан тўлароқ тарзда баён қилинган бўлиб, олим нафақат бу фаннинг вазифаси ва ўрганилиши керак бўлган манба ҳамда жабҳаларни белгилайди, балки ислом оламидаги машҳур географлар ҳақида маълумот беради. "Бу фан бизга керакми ё йўқми" деб иккиланаётган айрим уламоларга қарши география ва тарих фанларининг ҳимояси учун Қуръондан қуйидаги оятни келтиради: "Эй мусулмонлар, албатта, сизлардан олдин қавмлар бўлган, ўрталарида қоида ва қонунлар бор эди, сизлар саёҳат қилинглар, пайғамбар сўзларига кирмаган қавмларнинг ҳоллари нима бўлганлигини кўринглар". Сўнгра эса, яна ақлий илмлар мундарижасига қайтиб, уларни шундай

таснифлайди: 1.Табиий илм. 2. Риёзий илм. 3. Фалсафий илм. Табиий илмлар ўз навбатида 1. Табобат илми. 2. Таббий ҳикмат илми. 3. Наботот илми. 4. Ҳайвонот илми. 5.Маъданлар илмидан иборат. Аллома бу билан ақлий илмларнинг саноғи адо бўлмаслигини, фаранглар (европаликлар) табиий илмларни ўрганишдан биздан фарсахларча илгарилаб кетиш билан бирга улар кўплаб янги-янги табиий илмлар ихтиро қилганлигини ҳам англатади.

Фитрат бу каби фойдали илмларнинг таснифини беришидан мурод бизнинг ҳаммиллатларимиз шундай хилма-хил илмий имкониятлар борлигини англасин, ўз мамлакатлари ва миллатларининг равнақи йўлида хизмат қилишлари учун, аввало, ақлий ва нақлий билимларни эгаллашлари зарур эканини таъкидлаб ёзади: "Илм ўрганиш мусулмонларга шаръан ва ақлан лозимдир. Анвойи хил илмлар кўпдир ва дунёю охиратга фойда берадиган илмлардан таҳсил олмасак, икки Дуне саодатига эришиш мумкин эмас. Бас, саодати дорайн орзусида юрган ҳар бир миллат намояндаси бир-бирларига мадад берсинлар, илло, бусиз мақсадларига эриша олмайдилар. Ўз осойишталигини ғанимат деб билган, бировнинг ҳолига қарамайдиган, миллатига муованат ва мадад кўрсатмайдиган одамларнинг на қавми, на ўзи саодати дорайнга эришади"[75]. Фойдали илмнинг аҳамиятини мўминларга уқтириш билан уларни нафақат икки дунё саодатига чорлаш, балки миллатнинг юмушига сафарбар қилиниши ҳам назарда тутилган. Миллатнинг равнақи фақатгина илм-фан билангина бўлмайди, балки унинг иқтисодий ҳаётини баркамол қилмасдан туриб, бу дунёда фаровонликка эришиш мумкин эмас экан, демак, саодати дорайннинг муҳим бир қисми бўлган инсоният маиший ҳаётининг етарли даражадаги таъминоти билан ҳам шуғулланишлари лозим, деган ўйга келади. Фитратнинг талқинича, миллатнинг равнақи маълум маънода унинг бойларига – сарватмандларига боғлиқ. Чунки, миллат аъзоларининг карам ва саҳовати бўлмаса, у миллат равнақ топа олмайди. «Бошқача қилиб айтсак, караму саховат миллатга мададдир» дейилиш билан бирга аллома келтирган ҳадиснинг мазмуни шундай: "Одам вафот этса, унга қилган уч амалининг савоби етиб туради: аввало, садақаи жорияси (кунда қиладиган хайру эҳсонлари)нинг

[75] Юқоридаги асар, Б.70-71, 77.

савоби; фойдали илмининг савоби ва уни дуо қилувчи фарзанднинг савоби". Келтирилган ҳадисдан маълум бўлишича, саховатпеша бойларнинг етказган савоби ҳадисда ҳатто илм орқасида етишиши мумкин бўлган савобдан аввал келмоқда. Фитрат бу ҳол орқали ушбу мулоҳазани илгари суради: "...сахий ва карампеша бойларнинг зикри олимларнинг зикридан ҳам олдин келган, бу ҳам улар улуғлигининг аломатидир. Ҳа, карампеша бойлар улуғдирлар, уларнинг мартабалари бошқа одамларнинг мартабаларидан юқорироқдир, зеро, миллатнинг ҳаёти, унинг интизоми уларнинг ҳимматларига боғлиқ. Агар бизнинг бойларимиз ҳам шу илоҳий амрларга амал қилиб, шундай шарафу саодатга ўзларини харидор қилсалар, шу кундан бошлаб ватанимиз ободлик йўлига, миллатимиз саодату осойиш томон қадам қўйган бўлар эди"[76]. Саҳоватнинг зидди бахилликдир, шунинг учун Фитрат сахрватпешаликни улуғлаган жойда бахилликни қоралайди ва бу иллат миллатнинг нафақат бойларига, ҳатто фуқаро бўйнига тушган касаллик эканини очиқ англатади. Шу каби шижоат ва журъатсизлик, сабот ва ноўрин жасорат, ғазаб ва иффат, сидқ ва нифоқ, қаноат ва ҳирс каби ахлоқий тушунчаларнинг моҳиятини очиш билан бирга миллат аъзоларини ёмондан парҳез қилишга, эзгуликка эргашишга чақиради. Юқорида талаб этилган муродга эришиш учун инсон шахсий ҳаётида соғлом, иқтисоди таъминланган, ахлоқи солиҳ бўлиши лозимлигини уқтириб: инсон "баркамол бўлиши учун учта бошқа фазилатларга эга бўлиши керакки, улар мутаммима фазилатлар (қўшимча, зарурий – Р.Ш.) деб номланади. Булар: 1) сиҳат-саломатлик; 2) сарват (бойлик); 3) аҳли аёлдан иборат"[77]. Уларнинг ҳар бири олим томонидан изоҳланади, зарурий ҳикматлар орқали баён қилиниб, Қуръни карим оятлари ва ҳадис намуналари орқали далилланади. Сўнгра олим оила вазифасига батафсил тўхталадики, биз у ҳақда ўтган бўлимларда ўз таҳлил ва талқинларимизни баён қилдик.

Фитратнинг юқорида таҳлил этилган асарлари кўтарилган масалалар кўлами ва аҳамияти билан Туркистондаги жадидчилик ҳаракатига янги йўналиш берди ва бу жадидчилик ҳаракатининг дастур ул-амалини яратди. Бундай асар жадидчилик

[76] Ўша асар. - Б.84.
[77] Ўша асар. -Б.122.

ҳаракатининг бошқа арбоблари ижодида, айниқса, 1912 йилгача бўлган ижодида учрамагани учун Фитратни бу ҳаракатнинг Маҳмудхўжа Беҳбудий билан бирга том маънодаги асосчиси, дейишимизга асос беради.

Орадан ўн йил ўтгач, Бухоро амирлигидаги сиёсий ва ижтимоий вазият ҳам кескин ўзгариб, амирликнинг метин деворлари нурай бошлади. Шундай шароитда амирга бирдан-бир мухолиф куч – "ёш бухороликлар" ҳаракати ўз сафларини қайта қуришга киришди. Янги Марказий қўмита мавжуд тарихий шароитдан келиб чиқиб, ташкилотнинг амалий дастурини ишлаб чиқишни ўз олдига бирламчи вазифа сифатида қўйди.

1918 йил январида Фитрат томонидан тузилган "Бухорода ислоҳот лойиҳаси"ни "ёш бухороликлар" Марказий қўмитаси муҳокамасига топширди. Бухорода ҳуқуқий давлатни барпо этиш, ўрта асрлардаги шарқона зулм ва зўравонликка асосланган тузумни Европа тарзидаги маърифатли монархия билан алмаштириш, меҳнаткаш аҳолининг фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш йўли билан Бухорони сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлаш эди.

"Бухоро ислоҳоти лойиҳаси"ни кузатиш шундан шаҳодат берадики, Фитрат "Ёш бухороликлар" ҳаракатининг дастурул-амалини тузиш ва Бухородаги мавжуд тузумни ислоҳ этиш масаласига, биринчи навбатда, халқ оммаси манфаатини кўзда тутган ҳолда киришган. У ёзувчи сифатида меҳнаткаш халқ оммаси ҳаётини, дард ва ташвишлари, орзу ва умидларини яхши билганлиги учун, биринчи навбатда, шу халқ оммасининг ҳаётини ўзгартириш ва яхшилаш чораларини ахтарган. Шунинг учун ҳам у ўз лойиҳасида деҳқончилик масалаларига катта эътибор берган. Ҳатто лойиҳани ҳам давлат тузилиши масаласидан эмас, балки қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ ислоҳотдан бошлаб, барча экинзор ерларни уч гуруҳга – вақф ерлари, хусусий ерлар ва давлат ихтиёридаги ерларга ажратган.

Лойиҳадаги муҳим аҳамиятга молик масалалардан бири солиқ масаласидир. Худди шу нарса амирликда халқ оммасининг қашшоқлашишига сабаб бўлгани учун Фитрат солиқ масаласига эътибор бериб, солиқнинг бир қатор янги қоидаларини ишлаб чиққан. Чунончи, лойиҳага кўра, меҳнаткашлар оммаси ва давлатга қарашли ерлардан кам солиқ олиниши назарда тутилган. Бу Фитратнинг солиқ масаласида, биринчи навбатда, халқ

оммасига маълум имтиёзлар яратиш, иккинчи томондан, шу вақтгача катта имтиёзлардан фойдаланиб яшаётган кишиларга келаётган текин фойда йўлини тўсиш ва, учинчидан, шу кимсалар ҳисобидан давлат хазинасини тўлдириш истагидан келиб чиққан.

Лойиҳадаги иккинчи муҳим ғоя деҳқончилик ва қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ. Фитрат халқ ва мамлакатнинг иқтисодий муаммоларини бартараф этиш ва фаровонликка эришишнинг асосий йўлини қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтиришда кўрган. Бунинг учун у экин майдонини кенгайтириш ва деҳқончилик ишларини мукаммаллаштиришни лозим, деб билган. Фитратнинг ердан фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган таклифлари бу билангина чекланмайди. У ирригация ишларини ҳам эътибордан қочирмай, Зарафшон суғориш тизимидан тўғри фойдаланиб, сувнинг Бухоро ва Самарқанд вилоятларида тўғри тақсимланиши, Амударёдан ирригация мақсадида фойдаланиш борасида ҳам катта амалий аҳамиятга молик ғояларни илгари сурган.

Лойиҳадан катта ўрин олган вақф масаласида Фитрат Бухорода ҳукм сурган ўзбошимчалик ва суиистеъмол қилиш ҳолатларини назарда тутган ҳолда вақфдан тушган маблағнинг соврилиб кетмаслиги учун махсус нозирлик тузишни, вақф мулки, дўконлари, ошхона ва кутубхоналарни шу нозирлик тасарруфига ўтказиш ва барча даромадни мазкур комиссарлик қошидаги хазинада марказлаштириш ғоясини олға сурган. Шунда, унинг назарида, хазинадаги капиталдан тушган фойда ҳисобига янги мактаб ва мадрасалар, кутубхона ва етимхоналар, касалхона ва камбағаллар учун ошхоналар очиш мумкин бўлади.

Лойиҳада молия, маъмурий бўлиниш масалалари Фитрат эътиборидан четда қолмаган. Бухорода темир йўлни ривожлантириш мақсадида Темир йўл нозирлиги тузилади ва бу нозирлик айни вақтда тоғ-кон саноати билан ҳам шуғулланади.

Бухоро Халқ Совет Республикасининг бўлажак маориф нозири лойиҳада мактаб ва таълим масалаларига ҳам махсус эътибор қаратган. Лойиҳада келтирилишича, аҳоли ўртасида маориф ишларини ривожлантириш учун Маориф нозирлигини ташкил этиб, барча вилоятларда хазина ҳисобидан икки босқичли халқ мактаблари ва олий ўқув юртларини очиш, бу мактабларни ўқувчилар билан таъминлаш, барча турдаги мактаблар учун

дастурлар ишлаб чиқиш ва бу мактаблар устидан назорат олиб бориш ишлари мазкур нозирликка юкланади.

Нозирлар Кенгаши, лойиҳага кўра, қуйидаги ўнта нозирликдан ташкил топади:

1. Ер ишлари нозирлиги.
2. Вақф ишлари нозирлиги.
3. Ҳарбий ишлар нозирлиги.
4. Молия нозирлиги.
5. Ички ишлар нозирлиги.
6. Адлия нозирлиги.
7. Милиция нозирлиги.
8. Темир йўл ва тоғ-кон саноати нозирлиги.
9. Маориф нозирлиги.
10. Ташқи ишлар нозирлиги.

Лойиҳада қайд этилишича, Россия ва бошқа давлатлар билан ташқи алоқага доир масалалар бўйича Нозирлар Кенгаши раисининг ўзи шахсан шуғулланади.

Фитрат ушбу лойиҳани тузганидан кейин кўп ўтмай, большевиклар Қўқонда барпо этилган Туркистон Мухторият ҳукуматини қонга ботирдилар. Фитрат, агар Туркистон аҳолиси улуғ мақсад йўлида бирлашмаса, уни шундай фожиа кутишини биларди. Шунинг учун ҳам Фитрат "Юрт қайғуси" деб номланган бир неча шеър ва сочмалар ёзиб, ватандошларини истиқлол учун курашга чақирди. Агар биз бу шеърий асарларга теран назар ташласак, уларда Фитратнинг китобхоннинг, аниқроғи, ватандошларининг эътиборини қуйидаги масалаларга тортмоқчи бўлганини кўрамиз:

1. Ватаннинг она каби муқаддаслиги, уни қутқариш фарзанднинг бурчи эканлиги.

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?

Номусми, виждон била имонми керакдир?..[78]

2. Она-Ватаннинг аянчли бир аҳволда эканлиги.

"Ётсам тушумда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршимда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эгнида бир кийим йўқ. Бош-аёғлари

[78] Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, 2000. – Б. 31. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

яланғоч, тирсакларигача қоп-қора лойқадан ботган, бақирурга товуши, қутилурга кучи қолмаған!..

...Оҳ... Билдим... билдим... Англадим!

Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёлисан..."

3. Фарзанднинг она-Ватансиз яшай олмаслиги.

"... Эй муқаддас Ватанимнинг хаёли, кетмай тур, айрилма.

Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетма.

Туроним, сендан айрилмоқ – менинг учун ўлимим.

Сенинг учун ўлмоқ – менинг тириклигимдир".

4. Туроннинг бир вақтлар улуғ ва қудратли давлат бўлганлиги.

"Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!..

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг, Отилла-ларнинг шонли бешиклари!..

Дунёни "урҳо"лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратирган тоғ гавдали ўғлонларинг қани?.."

5. Ватанни озод қилиш йўлида Амир Темур руҳидан мадад сўраш.

"Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди.

Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли денгизларға ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлингнинг шу кўринишидан нафрат қиладир...

Эй арслонлар арслони!

Менинг ёзуқларимдан ўт,

Мени қўлимни тут,

Белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!"

6. Ватанни озод этиш учун онт ичиш.

"Қоф тоғлари йўлимда тушса,

Тамуғ оловлари қаршумдан чиқса, яна сен сари кетарман.

Устимга илонлар эмас, шайтонлар қўшини келса,

Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сори кетарман,

Дунёнинг бутун балолари бошимға тўкулса,

Зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқарарман..."

Фитрат ватанпарварлик ғоялари билан тарихнинг ўзбек халқи учун бурилиш нуқталаридан бирида ватандошларини бирлашиб, она-Ватаннинг ҳур ва озодлиги учун курашга чақирди.

Фитратнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, жадид маърифат-парварларининг ижтимоий қарашлари заминида халқ ва Ватан озодлиги ҳамда миллий тараққиёт ғоялари ётади, десак, адолатдан бўлади.

Туркистон жадидчилик ҳаракатининг сиёсий раҳбарларидан бири Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг фаолияти ўзининг ҳар бир қирраси билан жадидчилик ҳаракатининг ривожланишига ҳисса қўшди ва Беҳбудийнинг ўзи Миллий истиқлол назариётчиларидан бири сифатида танилди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг 1905-06 йиллардаги фаолияти ва расмий ташрифлари ёрдамида Туркистон жадидчилик ҳаракати билан бошқа ўлкалардаги бундай ҳаракатларни боғлашга хизмат қилди.

"Китоби мунтаҳаби жуғрофияи умумий" асарида нафақат жаҳон мамлакатлари, балки ўша мамлакатларнинг сиёсий тузуми ва парламентлари ҳақида маълумот бериб, кишиларни демократик давлатчилик асослари билан таништирди.

М.Беҳбудий 1907 йилда Россия 3-Давлат Думаси йиғилишида кўриб чиқиш учун тайёрлаб, Исмоилбек Гаспралига тақдим этган "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси"да Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларини белгилаб берди.

"Саёҳат хотиралари" 1914 йилдан бошланган саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундаликларидан иборат бўлиб, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, балки феъл-атвори, инсоний фазилатлари ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қиламиз. Ўз мамлакатини озод ва обод кўриш истагида хорижий юртларда кузатган фалсафий мушоҳадаларидан хабар топамиз.

«Саёҳат хотиралари»нинг энг эътиборли нуқталаридан бири Истанбулда Беҳбудийнинг Исмоилбек Гаспрали билан учрашуви ва Туркистоннинг келажаги ҳақидаги мулоқотидир. Беҳбудий буюк жадидчининг маслаҳатларига қулоқ тутиб, Туркистоннинг келажаги ҳақида ўз мулоҳазаларини ва кузатишларини баён қилади.

Беҳбудий "Аъмолимиз ёинки муродимиз" деган мақоласида халқнинг хонавайрон бўлишига олиб келган омилларни таҳлил этиб, тўй ва маъракалар Туркистон аҳли учун нафақат иқтисодий жиҳатдан қимматга тушаётгани, балки уларнинг маънавий

юксалишига ва маданий турмушига тўсиқ бўлаётганини асослаб берди.

Фитратнинг сиёсий фаолияти мадрасадаги талабалик йиллари ёки Истанбулдаги таҳсил даврига тўғри келади. Бу йиллар Фитратнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари кенгайди, аввалига бир форсигўй шоир сифатида қалам тебратган бўлса, энди турк юртининг улкан муаммоларидан баҳс қилувчи алломага айланди.

«Мунозара» асарида Фитратнинг усули жадида борасидаги маърифий дастури акс этган бўлиб, унга кўра илм толиби қисқа 5-6 йил ичида диний ва дунёвий илмларни пухта эгаллаб, олими замоний бўлиб етишиши керак. Бунинг учун эса янги усулдаги мактаблар тизими жорий қилиниши, мадрасалар ислоҳ қилиниши ва бир қатор ислоҳотлар ўтказилиши керак.

«Ҳинд сайёҳининг баёноти» асари хорижий сайёҳнинг Бухородан олган таассуротлари эмас, балки унинг реал аҳволини англатиб, қутулиш чораларини ахтаришдир. Ана шу жиҳатдан бу асар XX аср бошларидаги Бухоро ҳаётига сиёсий айбнома сифатида янграйди.

ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЯНГИЛАНИШ ЖАРАЁНИНИ ЎЗИДА АКС ЭТТИРГАН АСАРЛАР

Жадид адибларининг даврнинг энг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларига муносабатини ўрганишда 1917 йилда Туркистонда кечган ҳодисалар муҳим аҳамиятга эга. Шу йилнинг 7-15 апрель кунларида Тошкентда Ишчи ва солдат депутатлари советларининг I Туркистон ўлка съезди бўлиб ўтгани тарихий ҳужжатлардан маълум. 263 делегат иштирокида ўтган съезд демократик республика тузиш зарурлигини ёқлаб чиқди. Ўша йилнинг 9-16 апрель кунлари Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталарининг съезди бўлиб, унда 171 делегатдан 99 нафари европалик ва 72 нафари маҳаллий аҳоли вакиллари эди. Россиядаги давлатчиликнинг келгусидаги шакллари атрофида бўлиб ўтган мунозарада турли-туман фикрлар билдирилди. Жумладан, "Россиядаги барча халқларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи"ни берувчи шакл сифатида федератив республика ғояси кенг муҳокама этилди. Федератив республика тарафдорларининг бир қисми мухторият бериш тўғрисидаги масалани халқларнинг маданий ва сиёсий савиясини ҳисобга олган ҳолда ҳал этиш лозим, деб топди. Шу муносабат билан, Туркистон халқларига кейинчалик мухториятдан фойдаланиш имконияти берилиши уқтириб ўтилди. Федератив тузум тарафдорларининг иккинчи қисми эса мухторият миллий эмас, аксинча, ҳудудий бўлиши лозим, деган фикрни илгари сурди.

"Умуман, - деб баҳо беради "Ўзбекистоннинг янги тарихи" иккинчи китобининг муаллифлари, - бу фикрнинг мазмуни қандай бўлишидан қатъий назар, уларнинг ҳаммаси асл моҳияти билан ўлканинг кўп миллионли аҳолиси манфаатларига менсимай қарашдан, унинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига беписандлик билан муносабатда бўлишдан иборат эди. Съездда сўзга чиққан миллий демократия раҳбарлари буни алам билан таъкидладилар. Маҳмудхўжа Беҳбудий ўлка халқи манфаатларини ҳимоя қилиб, энг қадимий тарих ва маданият соҳиби бўлган (уларнинг ютуқлари бутун инсониятнинг маданият хазинасига кирган), дунёга таниқли олимларни, ҳуқуқшуносларни, юксак меъморлик намуналарини берган, ўз турмуш тарихига, юксак деҳқончилик, боғдорчилик,

ҳунармандчилик маданиятига эга бўлган ана шу халқлар тўғрисида фахр билан гапириб, халқнинг ҳозирги аҳволи учун, унинг жаҳолатпарастлиги ва нодонлиги учун айбни чоризмга юклади.

Муҳокама этилган масала юзасидан қабул қилинган қарорда съезд озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, баъзи ҳолларда тўла федеративлик бериш йўли билан давлатнинг айрим вилоятларига кенг мухторият бериш принциплари асосида Россияда демократик республика ўрнатиш бирмунча мувофиқ эканини тан олди. Яъни съезд ўзининг ноаниқ, мужмал ва бетайин таърифида миллий мухториятдан кўра кўпроқ ҳудудий мухториятни ёқлаб фикр билдирди"[79].

Бу кўчирма орқали, биринчидан, жадидчилар 1917 йил февралидан кейин фақат "Шўрои Уламо" туфайлигина ажралиб кетмадилар, балки шу ойларда пайдо бўлган "йигирмага яқин" ташкилот ва партияларга аъзо бўлиб кириб, ягона сиёсий кучни ташкил этиш ўрнига, кези келганда, ўз маслакдошларига ҳам қарши курашдилар. Қисман шундай келишмовчилик ва ички зиддият жадидчиларнинг 1917 йил февраль-октябрь ойларида пайдо бўлган тарихий имкониятни бой беришларига сабабчи бўлди. Иккинчидан, зикр этилган съезднинг 1917 йили Тошкентда чоп этилган қайдномаси ва кўчирмада айтиб ўтилган "миллий мухторият" ва "ҳудудий мухторият" атамаларига эътибор қаратиш лозим кўринади. Бу – Туркистон Мухторият ҳукуматининг Қўқонда "ҳудудий мухторият" шаклида барпо этилишидир. Тахминимизга кўра, мухторият ташаббускорлари ўз мухолифларининг сиёсий ғоялари билан яхши танишибгина қолмай, улардаги айрим "рационал мағиз"ни олишга ва улардан фойдаланишга ҳам интилганлар.

Маълумки, шўролар тузуми даврида шаҳар ва ҳатто марказий давлат идораларининг раҳбарлик ҳақ-ҳуқуқлари ҳам коммунистлар партияси томонидан тортиб олинди. Ҳолбуки, ҳар қандай давлат тизими кичик ҳокимият идораларидан бошланади. Шунинг учун ҳам, Февраль инқилобидан кейин Туркистонда сиёсий-ижтимоий ислоҳотларни ўтказиш масаласи кун тартибига қўйилганда, шаҳарнинг ўзини ўзи идора қилишни ислоҳ этиши муҳим аҳамиятга эга эди. Н.Т.Маллицкий худди шу масалада

[79] Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-жилд. Т.: Шарқ, 2000. - Б 28.

маъруза билан чиқиб, шаҳарни ўзини-ўзи идора этиши бўйича янги бир таклифни киритди. Бу таклифга биноан, шаҳар ўзини ўзи идора этадиган икки мустақил органдан иборат бўлиши, уларнинг бири европалик, иккинчиси эса туб аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши лозим эди. Н.Маллицкийнинг бу лойиҳаси европалик аҳоли камсонли бўлгани учун яқин келажакда маҳаллий аҳоли томонидан тазйиқ остига олиниши мумкин эди, шунинг учун ҳам унинг назарида, биринчи навбатда, шу камсонли европалик аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳокимият органининг бўлиши шарт эди. Ушбу лойиҳа муҳокамада қаттиқ қаршиликларга учради. Муҳокамада иштирок этган нотиқлар (уларнинг аксарияти жадидчилар эдилар) шаҳарнинг ўзини-ўзи идора қилиш бирлигини ҳимоя қилиб, Туркистон ўлкасида яшаётган барча миллат ва элатларнинг ҳокимият органида мутаносиблик принципи асосида ўз вакиллари бўлишини тўғри деб топдилар. "Маҳаллий демократия вакиллари, айниқса, муросасиз йўл тутдилар. Аҳмад Заки Валидий Тўғон бу лойиҳани русларни маҳаллий аҳолидан ажратиб қўйиш, мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш йўли, деб таърифлади. Беҳбудий шаҳарнинг ягона ўзини-ўзи идора қилишини ташкил этишни ёқлаб гапириб, уни аҳолининг маданий жиҳатдан анча ривожланган қисмининг кам ривожланган қисмига таъсирини кучайтирувчи орган, деб билди"[80].

Заки Валидий ўз хотираларида ушбу тарихий воқеанинг айрим нуқталарига ойдинлик киритган: "Улар шаҳар идорасининг рус қисмини бир томонга, маҳаллий халқ (жойлашган) қисмини иккинчи томонга ажратиб, муниципалитет тузиб, бутун идорани рус муниципалитетига ўтказмоққа йиғилдилар. Туркистоннинг умумий вакилот мажлисига, асосан, рус муниципалитет вакилларини сайлаш, жойлар сонини камайтириш, хотин-қизларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш фикрида эдилар. 13 апрель йиғилишида бу масала Маллицкий тарафидан катта маъруза ҳолида тушунтирилиб, олдиндан тайёрланган қарор ҳам ўқилгач, мен ўзим тайёрлаб келган режа ва қарорларни тавсия этдим... Бу руслар учун кутилмаган иш бўлди. Чунки, мен русларнинг Туркистонда муниципалитет ва

[80] Кўрсатилган китоб. – Б. 29.

земство тузишга бағишлаб, кейинги бир неча йил мобайнида эълон қилган барча нашрларини синчиклаб ўрганган эдим... Мен 14 апрелдаги йиғилишга бу китобларни ҳам олиб келдим. "Бутун Россияда вакиллар ва бошқарма идора масалалари қандай мезондан чиқиб ҳал этилса, Туркистонда ҳам шундай бўлажак. Туркистонликларнинг кўпчиликни ташкил қилишидан қўрқиш ярамайди. Сайловда ерли аёллар ҳам рус аёллари каби қатнашади, бу ерда ҳеч қандай чеклаш ва ҳадиксираш бўлиши керак эмас,"- дедим"[81].

Маллицкий билимдон сиёсатчи бўлгани учун ўз фикрларини етарли даражада асослаб, ҳатто йиғилишда иштирок этган бирдан-бир ўзбек юристи Тошпўлатбек Норбўтабеков билан Мустафо Чўқаевни ўз тарафига оғдириб олади. Улар, Валидийнинг гувоҳлик беришича, "Ўлка вакиллари мажлисида ишлайдиган кўзга кўринган кишиларимиз ҳозирча йўқ, табиий, биз идорада озчиликни ташкил қиламиз, русча ўқиганлар кўпайса, ўлка идораларида ҳам ўрнимиз кўпайиб боради", деб ўзларига-ўзлари таскин бердилар. "Лекин,- деб давом этади Валидий,- Беҳбудий билан мен Туркистон парламентида фақат русча сўзлаш тўғри эмас, турк ва рус тилларининг ҳуқуқлари тенг бўлиши керак, деб чиқдик"[82].

Хуллас, Заки Валидий русларнинг Туркистонда олиб борган сиёсатлари инглиз мустамлакачиларининг Ҳиндистонда олиб борган сиёсатидан мутлақо фарқ қилмагани ва фарқ қилмаётганини асослаб берди. Натижада вазият Беҳбудий билан Валидий фойдасига ҳал бўлди. Съезд кўпчилик овоз билан ўз-ўзини идора қилиш ягона тизимини ёқлаб овоз берди. Маҳаллий аҳоли вакилларининг ҳамда жадидчиларнинг съездда ўз қарашларини дадил асослаганлари ва ҳимоя қилганлари Туркистондаги турли сиёсий кучларни бир оз сергаклантириб қўйди, вужудга келаётган янги сиёсий вазиятнинг асл моҳиятини улар олдида очиб ташлади.

Муваққат ҳукуматнинг 1917 йил 6 март куни эълон қилган умумхалқ мурожаатномаси асосида Туркистон ўлкасини барпо этиш, ўлкани идора қилиш соҳасида вужудга келадиган масалаларни "ўша жойнинг ўзида" ҳал қилиш ва мустаҳкам

[81] Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Кўрсатилган асар. – Б. 45.
[82] Кўрсатилган асар. – Б. 46.

тартиб ўрнатиш мақсадида 1917 йил 7 апрелда Туркистон қўмитасининг 9 кишидан иборат таркиби тасдиқланди. Қўмитанинг биринчи таркибига маҳаллий аҳолига мансуб 4 киши киритилди. Булар – I – III чақириқ Давлат Думаси аъзоси А.Букейхонов, II чақириқ Давлат Думаси аъзоси М.Тинишпаев, III чақириқ Давлат Думаси аъзоси С.Мақсудов ва генерал-майор А.Давлетшин эдилар. Муваққат ҳукумат бу кишиларни Туркистон қўмитаси таркибига киритиб, маҳаллий аҳоли манфаатини кўзлаётгани ва шу йўналишда фаолият олиб бормоқчи бўлганини билдирди. Аммо бу шахсларнинг аксари Туркистонда рўй берган шароитни яхши билмайдиган кишилар бўлгани учун ўлкада содир бўлаётган воқеалар ривожига таъсир ўтказа олмадилар.

Туркистон қўмитасининг Н.Н.Шчепкин раислигидаги биринчи таркиби маҳаллий вазиятни билмаган ҳолда айрим йўриқномаларни чиқарди, ўлкани идора қилишга оид ўз вазифаларини белгилаб олишга қийналди. Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталари делегатларининг 1917 йил ўрталарида бўлиб ўтган қурултойида Маҳмудхўжа Беҳбудий делегат Елпатьевскийнинг нутқига жавобан бундай деган эди: "Йўриқномаларни ким чиқаради, нашр этади? Бизми ё Туркистон қўмитаси? Демократик асослар йўқ бўлиб кетди, биз нима учун бу ерга тўпландик ва жойларга нима билан қайтиб борамиз? Буни тушуниб бўлмайди. Туркистон қўмитасининг аъзолари бизнинг ҳаётимизни билмаганлари ҳолда идора қилиш учун йўриқномалар чиқарармишлар"[83].

Муваққат ҳукумат томонидан тузилган Туркистон қўмитаси маҳаллий халқнинг ишонч ва умидини оқлай олмади: қўмита билан маҳаллий жамоат ташкилотлари ўртасида зиддият пайдо бўлиб, у кундан-кунга кучайиб борди.

Февраль инқилобидан кейинги вазиятни тушунмоқчи бўлсангиз, 1917 йилнинг 16-21 апрелида Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойида сўзга чиққан Крепс исмли Туркистон ўлка ижроия қўмитаси аъзоси маҳаллий халқни назар-писанд қилмаган ҳолда бундай деган: "Мусулмонлар! Сиз бутун ер юзидаги мусулмонларнинг ҳури бўлдингиз!.. Эски ҳукумат сиз билан сўйлашканда сағир бола ила сўйлашкандек сўйлашар эди.

[83] Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. – Б. 30-31.

Сизни ҳамиша бир ёшли боладек кўруб ўксутар эди. Ҳозирги ҳукумат ўзининг азиз фарзандидек кўруб, сағир бола эмас, кабир киши ила, қул эмас, озод киши ила сўйлашкандек сўйлашур. Ҳам шундай муомила қилур"[84]. Давлат Думаси аъзоси кадет Н.Шчепкин эса ушбу қурултойда шундай мулоҳаза билдирган: "Мен аминманки, агар ҳаракат қилинса, оз замон ичида Туркистон бўстонга айланадир. Биласизми, Туркистон вилояти Русиянинг брилянти (гуҳари, қимматбаҳоси)дур. Мен китобларда ўқуғанман, илгари замонда бу мамлакат шундай обод бўлған эканки, мушук бир тарафидан том-батом юруб, иккинчи тарафига келар экан. Иншоллоҳ, озгина ҳаракат ила Туркистонни шундай обод қилмоқ мумкиндур"[85].

Бундай пардозланган сўзларни тингловчиларнинг қарсакларига мушарраф бўлиш, лақма ватандошларимизни яна ўзларининг ҳақиқий улуғ оға эканликларига ишонтириш учун айтилган бўлиши шубҳасиз. Туркистондан жудо бўлиш истиқболи кўрина бошлаган айёмда Крепс, Шчепкин каби кимсаларнинг қўзичоқ ниқобига киришлари тактик бир йўл эди, холос. Чамаси, улар қурултой қатнашчиларининг қарсакларига эришиб, уларда ўзларига нисбатан хайрихоҳлик ва ишонч пайдо бўлганини кўришлари биланоқ, яна ўз муддаоларига кўчганлар. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон билан "ўз фарзандидек", "кабир киши ила", "озод киши ила" гаплашаётганини айтгач, Н.Шчепкин бундай қўшимча қилган: "Янги ҳукумат сизларни Русиядан ажралмаслигингизга ишонадир"[86].

"Шўрои Ислом" ташкилоти ташаббуси билан ўтказилган қурултой ишида маҳаллий аҳоли вакилларидан 150 нафар делегат иштирок этди. Қурултой раёсати таркибига Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Мустафо Чўқаев, Тошпўлатбек Норбеков, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Шерали Лапин ва бошқалар кирдилар. Кун тартибига қуйидаги масалалар қўйилди:

- Муваққат ҳукуматга муносабат;
- Россиядаги идора қилиш усули тўғрисида;
- Таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш;

[84] "Нажот" газетаси, 1917 йил 21 апрель.
[85] Ўша ерда.
[86] Кўрсатилган китоб. – Б. 30.

- Туркистондаги маҳаллий фуқаролар муассасалари;
- Туркистонда дин ва шариат муассасалари;
- Туркистонда барча мусулмонларга раҳбарлик қилувчи ислом диний бошқарувини тузиш тўғрисида;
- Урушга муносабат, жабҳа ортида хизмат қилувчилар ҳақидаги масала;
- "Шўрои Ислом"ни ўлка миқёсида бирлаштириш масаласи;
- "Шўрои Ислом"нинг ижроия қўмиталарга муносабати ва бошқалар.

Таниқли публицист Мирмуҳсин Шермуҳамедов қурултой минбаридан туриб айтилган сўзларни келтириб, шундай маълумот беради: Қурултой қатнашчиларидан Қори Сомеъ, Тугусуев Фарид, Заки Валиев (Валидий – Р.Ш.), Маҳмудхўжа Беҳбудий ва бошқа бир неча обрў-эътиборли кишилар сўзлаб, "ҳозирги берилган ҳурриятдан фойдаланиб, ўзимизга афтонўмия олуб қолишимиз керак! Ҳозирги вақтни қўлимиздан берсак, иккинчи вақт афтонўмия оламиз, деб кўб талофатлар берурмиз, кўб қонлар тўкурмиз"[87] .

Демак, ўзбек халқининг юқорида тилга олинган пешқадам кишилари ва уларнинг маслакдошлари Н.Шчепкин каби кимсаларнинг ниятларини тўғри тушуниб, қурултой аҳлини тўғри йўлга бошламоқчи бўлганлар. Лекин, афсуски, ўзини ўзбек халқининг дўсти, деб кўрсатган айрим кимсалар ана шундай вазиятда халқнинг илғор соғлом фикрли кишиларини эмас, балки рус мустамлакачиларини қувватлаб чиқдилар. Татаристон “Шўрои Ислом” ташкилотининг вакили сифатида қурултойда қатнашган Кабир Бакир (“Вақт” газетаси таҳририяти аъзоси) сўзга чиқиб, “Туркистонга автономия бериш эрта, ҳозирча демократик республика учун ҳаракат қилишимиз керак, автономия олиб, тажрибасизлигимиз орқасида ҳалокатга учрамайлик”, деган шубҳа уруғини сочди. Унинг фикрича, Туркистонга автономия берилган тақдирда ҳам ўлкани сиёсий-ижтимоий жиҳатдан идора қила оладиган маҳаллий кадрлар ҳали етишиб чиқмаган ва уларнинг яқин вақт ичида етишиб чиқиши ҳам гумон эди.

[87] Турон. -1917. -25 апрель.

Хуллас, қурултой қатнашчилари мухторият масаласида, бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, Кабир Бакир сингари қурултой меҳмонлари сочган шубҳа-гумон туфайли ягона фикрга кела олмадилар. Қурултой Туркистоннинг идора усули қандай бўлишини ҳал этиш учун 9 кишидан иборат ҳайъат сайлаш билан кифояланди. Кейинчалик бу ҳайъатга яна тўрт киши киритилиб, аъзолар сони 13 тага етказилди. Ушбу ҳайъат Туркистоннинг келажакдаги идора усулига оид маромнома устида 1917 йилнинг сентябрь ойига қадар иш олиб борди.

Қурултой кун тартибидаги масалалар кўп бўлишига қарамай, Россиядаги бошқарувнинг келгусидаги шакли ва Туркистон мусулмонларининг ташкилий жиҳатдан бирлашуви масаласи диққат марказида турди. Съезд муваққат ҳукуматга ишонч билдириб, унинг дастурини маъқуллади, шунингдек, барча вилоятларга, шу жумладан, Туркистонга ҳам мухторият бериш шарти билан Россияда федератив демократик республикани барпо этиш ғоясини якдиллик билан қўллаб-қувватлади.

1917 йилда, айниқса, Февраль инқилобидан кейин давлат қурилиши масаласи жадидларни жиддий равишда қизиқтирган. Уларнинг фақат демократик давлат эмас, балки федератив демократик давлат ғоясига келишлари мавжуд тарихий вазиятнинг барча жиҳатларини ҳисобга олганликларидан шаҳодат беради. Заки Валидий бундай маълумот келтиради: “Давлат идораси ва идорани ташкил қилиш масалалари бўйича маърузачи мен бўлдим, федерация ғоясини ҳар томонлама ёқлаб, тарихий далиллар билан исбот этдим. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва қозоқ муҳандис Муҳаммаджон Тинишбоев ҳам шу ғояни ёқлади... Ерли зиёлиларга кадетларнинг таъсири кучли бўлди. Шу жиҳатдан, федерация ва Туркистонда бир парламент, бир “земство” фикрини қабул қилмасликка ҳаракат қилдилар. Конгресс (қурултой – Р.Ш.)га келган вакилларнинг юздан тўқсони русча билмас эди. Садри Мақсудийбек ва татарлар номидан гапирган Кабир Бакир, бир савдогар ва қандайдир бошқа бир кишилар федерацияга қарши чиқиб, “фақат демократик Россия жумҳурияти” фикрини қатъий олға сурдилар. Бу орада Мунаввар қори, Убайдулла Хўжаев каби зиёлилар аввал федерация фикрига қўшилмадилар, буни хаёл бўлса керак, деб

ўйладилар. Бу масала ўша дамда Маҳмудхўжа Беҳбудий ва қўқонлик Обиджон Маҳмудовнинг иккиланмасдан мен томонда бўлишлари туфайли ҳал этилди”[88].

Сиёсий онги ва ҳуқуқий билимлари етарли даражада бўлмагани учунми, юқоридаги алдовларга бош қўшган кишилар орасида ўз вақтида Давлат Думасига мусулмонларнинг вакили сифатида кирган Садри Мақсудий (Мақсудов) ва ҳатто Мунаввар қори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам бор эдилар. Бу ҳол уларнинг федерализм ғоясини англаб етмаганлари сабабли эмас, балки Россия империясидаги вазиятнинг нотайин бўлганлиги билан ҳам изоҳланади. Чунончи, Туркистондаги 1917-1918 йиллардаги иқтисодий аҳвол, ижтимоий-маданий шароит, халқнинг пешқадам кишилари назарида, кўпроқ демократик республика тузумини тақозо этган. Аммо Россиядаги демократик республиканинг ҳуқуқий асослари Туркистонга зарур бўлган мухториятни бериши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам инглизларнинг Ҳиндистондаги идора усулини яхши ўрганиб чиққан Заки Валидий федератив демократик республика ғояси учун изчил кураш олиб борди.

Қурултойнинг сўнгги кунида Туркистон ўлка мусулмонлар шўросини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Ўлка мусулмон шўросига Мустафо Чўқаев раис, Заки Валидий бош котиб этиб сайланди. Марказий шўронинг Тошкент бўлимига Мунаввар қори Абдурашидхонов раис этиб тайинланди. Марказий шўронинг органи сифатида “Кенгаш” номли газета чиқа бошлади. Ўлка мусулмонлар шўроси шу пайтгача тарқоқ ҳолда яшаб келган, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, қўмиталари ва иттифоқларини бирлаштиришни назарда тутди. Шу мақсадда шўронинг 1917 йил 12 июнь куни бўлиб ўтган йиғилишида Низом қабул қилинди ва бу Низомга мувофиқ “Шўрои Ислом”, “Равнақ ул-ислом”, ”Мирваж ул-ислом”, ”Муаллимлар жамияти”, ”Талабалар жамияти” сингари жамоат ташкилотлари, ички зиддиятлари ва фарқларига қарамай, мусулмон депутатлари вилоят, уезд ва шаҳар шўроларига бирлашишлари, айни пайтда уларнинг ҳаммаси биргаликда мусулмон депутатлари Туркистон Марказий Шўросига бўйсуниши лозим эди. Шундай қилиб, 1917 йилнинг ўрталарида

[88] Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Кўрсатилган асар. – Б. 48.

Туркистон халқларининг бирлашиши йўлида муҳим қадам қўйилди. Бу тараққийпарвар кучларнинг халқ менталитетига хос парокандалик ва ноаҳиллик устидан қозонган катта ғалабаси эди.

“Шўрои Ислом” аъзолари, ва умуман, марказий шўро аъзолари ана шундай савияга эга бўлган уламолар билан курашда мухторият ғоясини шакллантириб, уни рўёбга чиқариш йўлида қизғин фаолият олиб бордилар. Мухторият тушунчаси ва ғояси нафақат дин аҳллари, балки халқ оммасини ўз ортидан эргаштириш даъвоси билан чиққан кишилар учун ҳам янги эди. Шунинг учун, 1917 йил майида Москвага йиғилган Бутунроссия мусулмонлари 1-қурултойи делегатлари орасида ҳам бу масала жиддий баҳсларга сабаб бўлди. Натижада қурултой раҳбарларининг бу масалада ягона фикр ва хулосага келишлари мураккаблашди. Мухторият хусусидаги қаттиқ баҳс ва тортишувлар қурултойни икки соҳилга ажратиб юборди. Биринчи соҳилни “федералистлар”, иккинчи соҳилни эса “унитаристлар” деб аталган сиёсий гуруҳлар эгаллаб олдилар. Агар Туркистон, Қозоғистон, Қрим ва Кавказдан келган делегатлар федератив республика тарафдорлари сифатида федерализм ғоясини олға сурган бўлсалар, Волгабўйи ва Ички Россия мусулмонлари республика тарафдорлари сифатида унитаризм ғоясига мойиллик билдирдилар. Яъни, бу икки гуруҳнинг ҳар бири ўз ўлкаларидаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий шароитдан келиб чиққан ҳолда мухторият ғоясига ёндашди.

Қурултой ички кураш ва майда низоларга қарамай, умуман, демократик руҳдаги қарорни қабул қилишга эришди ва бу ҳол Туркистонда кечаётган воқеалар ривожига ижобий таъсир ўтказди.

1917 йил 12-14 июнь кунлари Скобелев (Фарғона) шаҳрида бўлиб ўтган вилоят мусулмон ташкилотларининг қурултойида Туркистон федералистларининг “Турк адами марказият” деб номланган партияси тузилди. Қурултой томонидан қабул қилинган дастурий ҳужжатда “Турк адами марказият” партияси Туркистон, Қозоғистон, Бошқирдистон ва Кавказ учун миллий-ҳудудий мухторият, Волгабўйи ва Қрим татарлари, шунингдек, Ички Россия мусулмонлари учун эса миллий-маданий мухториятни талаб этади, деб ёзилди. “Дастурда ёзилишича, мухтор жумҳуриятлар парламенти ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув ташкилотига сайловлар умумий асосда, яширин овоз

бериш йўли билан амалга оширилади. Миллатнинг 20 ёшга етган барча аъзолари, қайси жинс, синф ёки динга мансублигидан қатъий назар, тенг сайлов ҳуқуқига эга бўлиб, ўзлари ҳам сайлана оладилар. Мусулмон аёлларининг сайловдаги иштироки эса, дастурда ”шариат қонун-қоидалари асосида ўтиши лозим”, деб ёзилган”[89].

Қурултойнинг дастурий ҳужжатларида мухториятга эришган ўлкалар ўз-ўзини бошқарув масаласида, молия, шариат, маданият, адлия ва халқ маорифи масалаларида мустақил бўлмоқлари керак, деган фикр олға сурилган. Бу фикрга кўра, ҳар бир республика ўз навбатида вилоят ва уездларга бўлиниб, уларга “маҳаллий ўз-ўзини бошқарув ҳуқуқи” берилиши, Ички Россия мусулмонларига эса тегишли масалаларни ҳал этиш бўйича “умумий миллий-маданий уюшмани ташкил этиш ҳуқуқи” берилиши лозим эди.

Қурултой ишига йўналиш бериб турган федералистлар дин масаласида ҳам аниқ-тайин мавқени эгалладилар. Уларнинг фикрига кўра, бу масалада "Маҳкамаи шариа" ташкилотининг тузилиши зарур. Вилоятларда ўз бошқармаларига, қишлоқларда эса қуйи бўлинмалари – қозихоналарга эга бўлган бу ташкилот аҳоли ўртасида диний масала бўйича юзага чиққан муаммони ҳал этиши мумкин. Дастурий ҳужжатда фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам четлаб ўтилмаган: “Жумҳуриятнинг бутун аҳолиси, дини ва миллатидаги фарқидан қатъий назар, қонун олдида бир хил жавобгардир”. Шунингдек, дастурда: ”Виждон эркинлиги кафолат берилиб, ҳеч кимса ўзининг эътиқоди учун таъқиб қилинмайди”, бунинг устига, “ҳукумат тарафидан бирор-бир дин ёки мазҳаб оқими бошқалари олдида алоҳида мавқега эга эмас», деб қайд этилади[90].

Федералистлар ўзларининг Фарғона шаҳрида бўлиб ўтган қурултойларига катта тайёргарлик билан келганлар. Шунинг учун ҳам, улар халқ ҳаётининг турли муҳим масалалари бўйича қарашларини аниқ-тайин дастур ҳолига келтирганлар. Масалан, ер масаласида улар барча давлат мулкларини мусодара қилиб, аҳолига ижара учун бериш ёки сотишни таклиф қилганлар. Туркистонда жуда катта ер эгалиги мавжуд бўлмаганлиги учун улар, федералистларнинг фикрига кўра, мулкдорларнинг ўз

[89] Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. –Т.: Шарқ, 2000. – Б. 34.
[90] Ўша китоб, 35-бет.

қўлида қолади. Федералистлар ўзларининг ер сиёсати билан боғлиқ қарашларини бу сўзлар билангина ифодалаб қолмай, айни пайтда, “баъзи бир воқеалар туфайли” зўрлаб тортиб олинган ерларни ўз эгаларига қайтариб беришни ҳам лозим деб ҳисобладилар. Ана шу тарзда федералистлар ишчиларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, аёллар ва болалар меҳнатини ҳимоя қилиш, шунингдек, саломатлик учун зарур бўлган ишлаб чиқариш соҳасидаги иш соатларини тартибга солиш, мактаб ва маориф масаласи ҳамда фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқи ва бошқа ижтимоий муҳим масалалар бўйича ўз қарашларини изчил бир тизим тарзида шакллантириб, уларни қурултойнинг дастурий ҳужжатига асос қилиб олдилар. "Мухтор жумҳуриятнинг қонуний тизимини дастур муаллифлари қуйидагича ёрита-дилар: суд ва юстиция (адлия) ташкилотлари бирор кимсанинг аралашувидан холи бўлиб, фақат шариат ва қонунга бўйсунмоғи даркор. Яъни, суд томонидан ҳукм чиқарилгунга қадар айбланувчини ҳеч ким жазога торта олмайди. Ҳокимиятнинг ижрочи ташкилотлари судьяларнинг тайинланиши, жойини ўзгартириш ёки бўшатиш, шунингдек, уларнинг ишларига аралашишлари мумкин эмас. Жазо тизими парламент томонидан ишлаб чиқилган асосий қонунлар негизида белгиланиши керак. Суд ишлари, қонун ҳимояси, албатта, адвокат иштирокида олиб борилиши лозим"[91]. Кўрамизки, қурултой қарорлари асосида федералистларнинг Туркистоннинг келажаги билан боғлиқ ғоялари ётади. 1917 йил августида “Шўрои ислом”нинг “Кенгаш” газетасида Мухторият дастурининг лойиҳа нусхаси эълон қилинди.

Туркистон шу даврда Умумроссия мусулмонлари оламининг бир қисми эди. Ички Россиядаги мусулмонлар, Қрим ва Кавказ мусулмонлари Туркистон мусулмонларидан муайян масалаларда фарқланган бўлса-да, улар олдида 1917 йил Февраль инқилобидан кейин турган мақсад ва вазифалар муштарак эди. Шунинг учун ҳам Умумроссия мусулмонлари қурултойида Туркистон мусулмонларининг вакиллари иштирок этганидек, Туркистон мусулмонлари қурултойида ҳам Ички Россия мусулмонларининг вакиллари қатнашиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Ана шундай йиғилишларда турли баҳс ва келишмовчиликлар ҳам

[91] Кўрсатилган китоб. – Б. 36.

пайдо бўлгани табиий ҳолдир. Аммо Туркистон мусулмонлари шундай қурултой ва учрашувлар, баҳс ва мунозараларда муайян тажриба тўпладилар, уларнинг сиёсий-ижтимоий оламига янгича қарашлар кириб келди. Улар Туркистон Мухторият ҳукуматини барпо этганлари тақдирда қайси сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, диний ва ташкилий масалаларни биринчи навбатда ечишлари лозимлигини аниқлаб олдилар.

1917 йил 21-31 июль кунлари Қозонда бўлиб ўтган Умумроссия мусулмонлари II қурултойида қабул қилинган асосий ҳужжат "Миллий-маданий мухториятнинг асослари"дир. Филология фанлари номзоди Б.Дўстқораев "Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак эди?" деган мақоласида "Эл" газетасининг 1917 йил 12 май сонида эълон қилинган ушбу "Асослар" нусхасидан қуйидаги парчани келтирган:

"Миллий-маданий мухторият"нинг асослари

I

1) Ҳукумат бизнинг динимиз ва тилимизга оид ишларимизга, таълим, тарбия ва бошқа маданиятга муталлуқ ишларимизга ҳеч бир турли қотишмайдур. Миллий ишларимизни идора этув учун керак бўлғон муассасаларни ясов, оларни не равишда ташкил этув, оларнинг иқтидорларини таҳдид этув, турли муассасаи миллиялар орасиндаги муносабатларини тайин этув – булар ҳар бири дохилий Русиядаги мусулмон турк-татарларнинг қўлинда, ўз ихтиёриндадир;

2) Русия ҳукумати мусулмонлар тарафиндан ясалған миллий муассасаларнинг ҳар қаюсин, яъни марказларин-да, вилоятларин-да, расмий ҳуқуқли муассасалар этуб танур. Ул муассасалар оларға муқобил мамлакатдаги бошқа умумий идора муассасалари билан бир даражада ҳуқуқлидир.

Тил ҳуқуқи.

3) Бизнинг туркий тил Русияда рус тили билан бир даражада ҳуқуқли саналур. Бу эса бизнинг тилимизнинг:

а) бутун мактабларда,

б) маҳкамаларда,

в) идора ишларида истеъмол этилуви билан вужудга чиғор"[92].

[92] Қаранг: Жамият ва бошқарув. // - 1997, 2-сон. – Б. 16.

Ушбу ҳужжатнинг "Миллий-маданий мухториятнинг асослари" деб аталгани Умумроссия мусулмонларининг мухторият учун курашишдан аввал масалани чуқур илмий асосда ўрганиб чиққанларини намойиш этади. Умумроссия мусулмонларининг I ва II қурултойларида қатнашган Убайдулла Хўжаев сингари ўзбек жадидларининг бундай ҳужжатлардан андоза олмасликлари, уларни Туркистон халқларининг шарт-шароитлари билан боғлиқ масалалардан келиб чиққан ҳолда таҳрир этмасликлари ёки янги моддалар билан бойитмасликлари мумкин эмас эди.

1917 йил мартидан бошлаб Туркистонда турли-туман фирқалар, уюшмалар, жамиятлар майдонга келган ва бу ташкилотлар ҳам Туркистоннинг яқин келажакдаги усули идораси ҳақида ўз таклифларини ўртага ташлаган эдилар. Хусусан, “Шўрои Уламо” жамиятининг консерватив қисми “мусулмонобод” ғоясини ўртага ташлаган бўлиб, 30-йилларда қатағон этилган аксар ватандошларимиз ҳам унинг мусулмонобод бўлишини орзу қилган эдилар.

“Турк адами марказият” (федералист) фирқаси маромномасининг тўққиз бўлими орасида “Давлат ва мухторият ташкилоти” деб аталган 1-бўлими Туркистон федералистларининг келажакдаги миллий давлат тузумини қандай тасаввур этганларини кўрсатади:

“I. Давлат ва мухторият ташкилоти

Фирқанинг мақсади: 1 - Русияда маҳаллий ва миллий марказият (федерация) асоси узра халқ жумҳурияти ташкил этмакдур.

2. Фирқа Туркистон, Қирғизистон, Қафқоз ва Бошқирдистон қитъалари (ўлкалари) учун ва бошқа миллий ва маҳаллий мухторият, Идил бўйи ила Қрим тоторлари учун ва бошқа Русияда яшайдурган турк қавмлари (халқлари) учун миллий мухторият талаб қиладур.

Қайд: Бошқа мусулмон ватандошлар ҳам ўзлариға мухторият талаб қилсалар, фирқа онларга ҳам ҳар жиҳатдан ёрдам берадур.

3. Мухторият қитъаларда очиладурган мажлис мабъуюнга *(депутатлар палатаси),* маҳаллий идораларга ва бошқа бутун ташкилотга сайланадурган аъзолар умумий, баробар, ёшурун ва бевосита сайлов усули ила сайланадур.

4. Миллатнинг йигирма ёшига етуб, аҳлият пайдо қилған ҳар бир фарди: эр бўлсун, хотун бўлсун – синф, дин ва мазҳаб айирмасиға боқмасдан сайламак ва сайланмак ҳақина моликдур.

Қайд: Мусулмон хотинларнинг сайловга иштироклари доираи шаръия дохилинда (шариат доирасида) бўлур.

5. Юқорида мазкур барча мухториятли қитъалар марказий ҳукумат ила ватан мудофааси, пул чиқармоқ, бож ва хорижий ҳукуматлар ила муносабатда бўлмоқ хусусларида алоқа ва иртиботини (боғлиқликни) муҳофаза қилур.

6. Мухториятли қитъалар дохилий масалалар (идоравий, молиявий, шаръий, маданий, адлий ва маориф ишлари)да мустақилдур.

7. Ҳар бир мухториятли қитъанинг марказида қонун ясайдурған бир мажлиси мабъусон ва ул қонунни ижро қиладурған бир ҳайъати вукало *(вакиллар ҳайъати)* бўлур.

8. Ҳар бир мухториятли қитъалар маҳаллий ишларда кенг имтиёз ва ҳуқуқларға молик вилоят (область), санжоқ (уезд) ва ноҳия (участка)ларға бўлинур.

9. Ҳар бир мухториятли қитъанинг расмий тили аксар халқнинг сўйлаған тили ва шеваси бўлмоқ ила баробар вилоят ва санжоқларда ерли халқнинг сўйлашадурган тил ва шевалари истеъмол қилинур.

10. Ҳар бир мухториятли қитъаларда ватан муҳофазаси учун халқ милитсияси ташкил қилинуб, ҳозирги ташкилоти аскария *(ҳарбий ташкилотлар)* усули битирилур”[93].

Туркистон федералистлари партияси ўз олдига қуйидаги масалаларни қўйгани ушбу ҳужжатдан маълум бўлади:

Биринчидан, халқ жумҳуриятини, яъни халқнинг ўзи идора этадиган республика тузумини барпо этиш. Бу давлат тузуми тарихий шароит тақозоси билан миллий ва маҳаллий мухторият шаклида бўлиши лозим эди.

Иккинчидан, халқ жумҳуриятининг бош органи этиб депутатлар палатасини ташкил этиш. Депутатлар палатасига ҳам, маҳаллий идоралар ва бошқа ташкилотларга ҳам йигирма ёшга етган эр ва хотинлар (шариат қонун-қоидаларига риоя этган ҳолда) яширин ва бевосита сайлов усули билан сайланиши ҳамда сайловда иштирок этишлари мумкин.

[93] “Фан ва турмуш” , 1990, 7-сон. – Б 6-7.

Учинчидан, бу ҳукумат: а) ватан мудофааси билан шуғулланиши,
б) пул чиқариши, в) бож масалалари билан машғул бўлиши ва хорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиши мумкин.

Тўртинчидан, бу ҳукумат маъмурий, молиявий, диний, маданий, адлиявий ва маориф ишларини мустақил бошқариш ҳуқуқига эга.

Бешинчидан, ҳукумат қонун чиқарувчи орган – депутатлар палатаси билан бирга қонунни ижро этувчи орган – вакиллар ҳайъати томонидан идора этилади.

Олтинчидан, маҳаллий идоралар вилоят, шаҳар, санжоқ ва туманлардан ташкил топади ҳамда бу бўлинмалар маҳаллий ишларни ҳал этишда кенг имтиёз ва ҳуқуқлар билан кафолатланади.

Еттинчидан, аксар халқ сўзлашадиган тил давлат тили мақомига эга бўлади, вилоят ва шаҳарлар аҳолисига эса маҳаллий шевада сўзлашув ҳуқуқи берилади.

Ниҳоят, *саккизинчидан*, ўлкадаги чор ҳокимиятнинг ҳарбий ташкилотлари тугатилиб, улар ўрнига халқ милицияси ташкил этилади, ватан мудофааси ва жамоат тартиби масалалари билан халқ милицияси шуғулланади.

1917 йил Февраль ва Октябрь воқеаларидан кейин жунбушга келган миллий озодлик ҳаракатининг илк қалдирғочлари ўзларига ана шундай сиёсий вазифани дастур қилиб олдилар. "Турк адами марказият" партиясидан кейин сиёсий саҳнада кўринган бошқа ташкилот, жамият ва уюшмалар ҳам асосан ана шу дастурга таянган ҳолда фаолият олиб бордилар. Ўйлаймизки, агар XX асрнинг 20-йиллари арафасида қардош халқларнинг ҳурриятсевар зиёлилари иштирокида тузилган бу дастур амалга ошганида Туркистонда ўша йиллардаёқ сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан даврнинг энг илғор ғояларини ўзида мужассамлантирган давлат тузуми майдонга келган бўларди.

ИЖТИМОИЙ ЯНГИЛАНИШДАН АДАБИЙ ЯНГИЛАНИШ САРИ

Мухторият ҳукуматининг давлат мақомига эга эканлигини белгиловчи муҳим омиллардан бири, шубҳасиз, миллий **тил**дир. Туркистон Чор ҳокимияти томонидан забт этилиши билан шу пайтгача мавқеи пасаймай келаётган маҳаллий халқ тили кундан-кунга ўз қимматини йўқотиб борди. Тўғри, ўзбек халқи тарихида шундай даврлар кечганки, масалан, Навоийгача бўлган ва Навоий яшаган даврда муайян давраларда (чунончи, сарой аҳли, адабиёт ва санъат намояндалари орасида) ўзбек тилига нисбатан форс тилининг обрў-эътибори катта бўлган. Ҳатто Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро), Амирий (Амир Умархон) ва Феруз (Муҳаммад Раҳимхон) ҳукмдор бўлган даврларда ҳам давлатнинг расмий ҳужжатлари асосан форс тилида юритилган, адлияга оид баъзи бир ҳужжатлар (никоҳ, талоқ ва ҳоказо) эса араб тилида расмийлаштирилган. Туркистон Россия томонидан босиб олингач эса, давлат ишлари рус тилида олиб борилди. Большевиклар тарих саҳнасига чиққанларидан кейин гўё бу адолатсизликни бартараф этмоқчи бўлдилар. 1918 йилнинг апрель ойида бўлиб ўтган Туркистон Советларининг V қурултойида ўлкага совет автономияси мақоми берилиши билан бирга маҳаллий халқ тилини рус тили билан бир қаторда давлат тили сифатида эътироф этиш масаласи қурултой қарорида махсус қайд этилди. Шу умидбахш воқеа муносабати билан “Улуғ Туркистон” газетасида “Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони” деган мақола эълон қилиниб, унда, жумладан, бундай сўзлар ёзилди: “Кўпдан тугул Тошкентда бўлған большевик коммунистлар қурултойида мазкур партиянинг бошлиқларидан Таболиннинг таклифи бўйича Туркистон жумҳуриятинда яшаган мусулмонларнинг она тилларини рус тили қаторинда давлат лисони этуб танилған ва бундан сўнг маҳаллий халқ тилини расмий (давлат) лисони этуб эълон қилурға қарор берилган эди”[94].

Мазкур қарорлар асосида давлат тили ҳақидаги декретнинг лойиҳаси тайёрлана бошланди. "Улуғ Туркистон" газетасининг хабарига кўра, "ушбу хусусда лойиҳа ҳозирлаб киритмак учун уч

[94] Улуғ Туркистон. -1918. -17 май.

кишидан иборат бир комиссия сайланған эди (Комиссия аъзоларидан бириси рус бўлуб, қолған иккиси мусулмон Бўлабоев ва Шарафиддинов афандилардан иборатдур)"[95]. Бу сатрларда эслатилган рус кишиси таниқли шарқшунос «Шоҳ Машраб» манқабасини рус тилига таржима қилиб, 1911 йилда нашр қилдирган олим Н.С.Ликошиндир. Нил Сергеевич Ликошиннинг таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидаги маълумот мавжуд: "МИҚ, - деб ёзган эди у,- менга ўлкада давлат тилини жорий этиш тўғрисидаги декретни ишлаб чиқишни топширди. Комиссияда муҳокама қилингач, мен В.Н.Кучербаев билан биргаликда декрет матнини ишлаб чиқдим"[96]. Давлат тили ҳақидаги декрет лойиҳаси махсус комиссия мажлисларида кенг муҳокама этилиб, турли баҳс ва мунозараларга сабабчи бўлди. "Улуғ Туркистон" газетаси 1918 йил сонларида давлат тили ҳақидаги декрет муҳокама этилган комиссия мажлисларидан бири ҳақида бундай ҳисоботни берган: "Ушбу комиссиянинг ташаббуси билан 22 июлда Миллий ишлар комиссариати маҳкамасида кенгаш мажлиси ясалди. Мажлисда миллий ишлар комиссари Тошхўжа, хорижий ишлар комиссари Крилов, халқ дорилфунунининг ректори Попов, этнография мутахассислари-дан Цветков, Н.С.Ликошин, мусулмон жамоат ходимларидан Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Кабир Бакир афандилар ҳамда комиссия аъзолари бор эдилар. "Туркистон мусулмонлари учун қаю тил давлат лисони саналурға тейиш?" масъаласи музокарага қўйилди. Бу суолга (саволга – Р.Ш.) қарши Н.С.Ликошин Туркистон мусулмонлари орасинда бунга қадар энг маъруф бўлуб келган бир лисон – Тошкентда сўйлашадиган ўзбек тили бўлғанлиғин сўйлади: - Бунга қадар расмий қоғозлар кўбрак ўзбек тилинда ёзилиб келдилар. Бу тилни қозоқлар-да, туркманлар-да англаб келдилар. Биноан алайҳ, агар бу лисон давлат лисони эълон этилса, ҳар ким буни англаяжак.

Маҳмудхўжа Беҳбудий: - Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-қозоқ ҳам туркман халқлариндан иборат. Бошқалар бўлса-да, оз. Биноан алайҳ, ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқлар учун қозоқ тили, Туркманистон учун

[95] Ўша жойда.
[96] Қаранг: Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. - Т., Фан, 1965. С. 208.

туркман тили (баъзи шевалари) расмий тил саналурға тейиш,- деди.

Кабир Бакир: - Бир Туркистондағина тугул, бутун Россияда бўлған мусулмонлар ўзларининг тилларини туркий тил, деб биладилар... Шунликдан Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони бўлған тил туркий тили, деб эълон этилурға тейиш,- деди.

Ҳозир ундан комиссар Тошхожа, Н.С.Ликошин афандилар ҳам бу фикрни тақвия қилдилар. Бошқалар-да шуни муносиб кўрганликларини англатдилар. Фақат этнография олимларидан Цветковгина буни муносиб кўрмади. Ул: қозоқларнинг тиллари ҳеч бир вақтинда турк тили аталурға ярамағанлиғини, балки мўнғул тилина дохил бўлурға тейишлигини баён этди... Шундан сўнг бу масъалани ҳал қилмоқ учун қирғиз-қозоқ ва ўзбек халқларидан бир неча вакил ила қозоқ этнографиясина воқиф Абубакир Афанди Диваев ва бошқа бир неча зотларни даъват этуб, иккинчи мажлис ясарға қарор берилди"[97].

Хуллас, шундай давомли мунозара ва музокаралардан кейин 1918 йил 9 августда Туркистон жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитаси давлат тили ҳақида махсус буйруқ қабул қилади. Марказий Ижроия қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети бу буйруққа асосланган ҳолда давлат тили ҳақидаги Низомни тасдиқлайди. Ушбу Низомнинг мазмун-моҳияти қуйидаги сўзларда ифодаланган: "Россия Советлари Федерациясинда яшовчи айрум халқларнинг ўз ёзмишларин ўзлари ҳал қилув ҳуқуқларин ҳам умуминсоният тараққийсина қўшилур учун бошда ўзларининг она тилларинда ва сўнгра чет тилларда ўқув ҳуқуқларин эътироф этгани ҳолда Туркистон жумҳуриятининг Марказ қўмитаси турмушни маданий йўлға солув йўлиндағи вужудга чиқорув учун керакли бўлған ҳамма чораларни ўз устина ола. Жумҳуриятнинг Марказ қўмитаси мамлакатда яшовчи ҳар бир миллатга, керак ул сон жиҳатидан нақадаргина оз бўлмасин, ўзининг она тили ила фойдаланурға ихтиёр бера. Лекин шунинг ила баробар Марказ қўмита халқнинг кўпчилигин бир овозға жойни олурлиқ бир умумий тил ўрнашдурурға мажбурдир"[98].

[97] "Улуғ Туркистон", 1918 йил, 27 июль.
[98] "Улуғ Туркистон", 1918 йил, 27 август.

Маҳаллий халқ тилини давлат тили даражасига кўтариш кун тартибига махсус масала қилиб қўйилган пайтда маҳаллий халқ тилининг ўзи қандай тил эканлиги мавҳум ва ноаниқ эди. Гарчанд Беҳбудий: "Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-қозоқ ҳам туркман халқлариндан иборат... Биноан алайҳ, ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқлар учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили ...расмий тил саналурға тейиш", деб Туркистондаги ўзбеклар истиқомат қилаётган ўлкада ўзбек тилининг давлат тили, деб эълон қилинишини лозим топган бўлса-да, мажлис аҳли унинг эмас, балки Кабир Бакирнинг “туркий тил” давлат тили сифатида эътироф этилиши мумкинлиги ҳақидаги фикрини ёқлаб овоз берди. Бу ўша вақтда кучга тўлган пантуркистик ғояларнинг тантанасигина бўлиб қолмай, айни пайтда ўзбек тили ҳақидаги илмий тасаввурнинг шаклланмагани ва кенг қанот ёзмаганининг оқибати ҳам эди. Туркистон федералистларининг маромномаси ”Турк адами марказият” партияси (ташкилоти) ташкил этилган 1917 йили Тошкентда Fуломҳасан Орифхонов босмахонасида нашр этилган. Бу маромномада ўз ифодасини топган давлат қурилиши масалалари, шу жумладан, давлат тили тўғрисидаги фикрлар ҳам Кабир Бакир ва унинг маслакдошларидан бирмунча вақт олдин ишлаб чиқилган. Мамлакатимизда XX аср 80-йилларининг сўнггида ўзбек тилининг давлат тили мақомига эришиши тарихий воқеа бўлиб, бу ҳаракат илдизлари шўролар давлатининг тонгида фаолият олиб борган миллий федералист-ларга бориб тақалади.

Шубҳасиз, давлат қурилишининг сиёсий ва ижтимоий масалалари юқорида баён этилганлар билангина якунланмайди. Модомики, ўша пайтдаёқ Ўзбекистонда бир қанча туркий миллат вакиллари яшаган эканлар, миллий масалани ҳал этмай ва бу масалада ўз режаларини ишлаб чиқмай туриб, федералист-ларнинг замонавий давлат тузумини барпо этишлари мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам улар маромномада махсус бўлимни миллий масалаларга ажратиб, унда, биринчидан, Россия тасарруфида яшаган туркий миллатларнинг барча қавмларига оид умумий масалаларни ҳал этиш учун миллий ва маданий иттифоқ ташкил этишни, иккинчидан, бу иттифоқнинг қандай шаклда бўлиши, унинг ҳуқуқ ва вазифаларини мухториятли ўлкаларнинг биринчи қурултойида белгилаб олишни лозим, деб

ҳисоблаганлар. Европа миллатига мансуб аҳоли бу даврда ҳар томонлама, хусусан, ҳуқуқий имтиёзларга ҳам эга бўлганлиги учун улар тилининг мавқеи масаласида баҳс юритиш шарт, деб ҳисобламаган.

Мустамлака халқларининг **диний эътиқоди** давлат аҳамиятига эга бўлган масалалар жумласига киради. Мустамлака Туркистонда яшаган мусулмон аҳолининг ислом дини олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари махсус ташкилот томонидан назорат этиб келинган. “Маҳкамаи шаръия” (“Шариат маҳкамаси”) деб аталган бу ташкилот Октябрь тўнтариши арафасида ўз фаолиятини муайян бир камчиликлар билан бўлса-да, изчил равишда амалга оширган. Шунинг учун ҳам маромнома муаллифлари келажакда ҳам шу ташкилотнинг сақланиб қолиши, вилоятларда шўъбалари бўлиши, шаҳар ва қишлоқларда эса унинг вазифасини қозихоналар бажаришини тўғри, деб ҳисоблаганлар. Бу – маромномадаги диний масалаларга бағишланган қисмнинг 1-моддасидир. Маромноманинг 2-моддасига биноан Россия тасарруфида яшаган барча мусулмонларни қавм ва мазҳабига кўра ажратмасдан диний масалаларни ҳал этиш учун сайланган “бир шайх ул-ислом тахти раёсати”нда, яъни ислом шайхи бошчилигидаги кенгаш қошида *ҳайъати диния* (диний ҳайъат) тузиш ва бу ҳайъатда мусулмон ўлкасидаги барча миллатларнинг вакиллари бўлишини таъминлаш тўғри, деб топилган. 3-моддага кўра эса, диний ҳайъатга вакилларини сайлаш пайтида улар мансуб бўлган миллат ё элатнинг нуфузи эътиборга олиниши, вакиллар сони шу миллат ё элатнинг сонига қараб белгиланиши лозим.

Маромноманинг 5-бўлими **фуқароларнинг ҳуқуқлари**га бағишланган. Бу ҳуқуқлар, маромнома муаллифлари фикрича, қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир фуқаро қайси дин ва мазҳабга мансуб эканлигидан қатъий назар қонун олдида баробардир.

2. Ҳеч бир кимса дини, мазҳаби ва эътиқоди учун таъқиб этилмайди; виждон эркинлиги кафолатланади.

3. Дин ва мазҳабларнинг бирортасига ҳукумат томонидан афзаллик ва имтиёз берилмайди.

4. Ҳар бир фуқаро эркин фикрлаш ва ўз фикрини ифодалаш ҳамда матбуот орқали эълон қилиш ҳуқуқига эга.

5. Фуқаролар хоҳ ўз уйларида, хоҳ бошқа жойларда истаган масалалари юзасидан фикрлашиш, баҳслашиш ва бир хулосага келишлари учун йиғилиш ўтказишлари мумкин.

6. Фуқаролар бирор жамият ёки иттифоқ тузишда тўла эркинликка эга; бунинг учун давлат идораларидан рухсат олиш шарт эмас.

7. Шахс эркинлиги ва оила дахлсизлиги давлат томонидан ҳимоя этилиб, тегишли маҳкаманинг қарорисиз бирор кишининг уйига кириб тинтув ўтказиш таъқиқланади.

8. Ҳибсга олинган ҳар бир киши 24 соат ичида тегишли маҳкамага топширилиши лозим.

9. Паспорт тизими тугатилиб, ҳар бир киши хоҳ мамлакат ичкарисида, хоҳ хорижда бўлсин, хоҳлаган ерига ҳеч кимдан сўрамай бориш ҳуқуқига эга.

10. Юқорида баён қилинган барча ҳуқуқлар қонунлаштирилиб, “мудофаа ва муҳофазаи маҳкамаи олия”лар – олий мудофаа ва тартибот идораларига ижро ва назорат учун юборилади.

Кўрамизки, фундаменталистлар ўзлари яшаётган даврдаги энг илғор давлатларнинг демократик тажрибалари ва қонунларини чуқур ўрганганлар; шу асосда ўз ватанлари ва миллий шароитлари учун фойдали ҳамда зарур деб ҳисоблаган инсон ҳуқуқлари тизимини ишлаб чиққанлар. Бу ҳуқуқлар барпо этилажак давлатларидаги демократиянинг пойдевори бўлиб хизмат этишга умид боғлаганлар. Агар юқорида баён этилган фуқароларнинг ўн моддадаги асосий ҳуқуқлари, маромномадаги бошқа муҳим масалалардек, шу пайтгача бўлган ўзбек давлатчилиги тарихида бирорта ҳужжат шаклида ифодаланмаганини эътиборга олсак, фундаменталистлар – XX аср бошларидаги жадид маърифатпарвар-ларининг мухтор ўзбек давлатини қуришга жиддий тайёргарлик билан киришганлари ойдек равшан бўлади.

Давлат фақат сиёсат ва ижтимоиёт эмас, айни пайтда **иқтисодиёт ва молия тизими** ҳам яхши йўлга қўйилган идора органидир. Маромнома муаллифлари бу масалани батафсил ўрганиш ва ҳужжатларида мукаммал ёритишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўймаганлар. Улар масаланинг икки муҳим қиррасигагина эътибор берганлар, холос. Булар, биринчидан, мавжуд барча солиқларни бекор қилиш, фақат: а) ер-сув, б)

тижорат (савдо-сотиқ) ва в) бошқа шаръий йўллардан (шариат йўли билан) келадиган даромад солиғини сақлаб қолиш. Бу солиқнинг миқдори даромаднинг ортиши ва озайишига қараб ўзгариб бориши мумкин.

Иккинчидан, ҳунармандлик ва деҳқончилик учун зарур бўлган асбоб ва машиналар, шунингдек, аҳоли томонидан ишлатиладиган энг зарурий нарсаларнинг кўп ва арзон бўлишлиги учун бож солиғини озайтириш.

Ер масаласи Fарб мамлакатларидан фарқли ўлароқ, Шарқда ғоят муҳим ва бирламчи масала бўлиб келган. Зеро, Fарб, асосан, саноат қитъаси бўлса, Шарқ қишлоқ хўжалиги қитъасидир. Қадимдан халқлар ўзларининг яшаш жойлари учун ерли-сувли ва экинбоп жойларни танлаб, кўчиб юрганларининг сабаби ҳам шунда. Инсоният жамиятининг муайян тараққиёт босқичида қишлоқ хўжалигининг равнақ топиши билан ер масаласи ҳаёт-мамот масаласига айланган.

Чор ҳокимиятининг Туркистонни босиб олишдан мақсади фақат ўз ҳудудларини кенгайтириш, ер ости бойликлари – олтин, нефть ва бошқа қимматбаҳо маъдан конларини эгаллашгина эмас, балки айни пайтда пахта, буғдой, шоли етиштирилаётган майдонларни эгаллаш ҳам эди. Чор ҳокимияти Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин ўзининг бу мақсадига эришибгина қолмай, маҳаллий аҳоли ихтиёрида бўлган хусусий экинбоп ерларни ҳам тортиб олиб, бу ерларни Ички Россиядан кўчириб келтирилган мужикларга бўлиб берди, айни пайтда энг серунум ерлар чор амалдорлари ва боёнлари ўртасида тақсимланди. Мустамлакачилик сиёсатининг ана шу даҳшатли кўринишлари меҳнаткаш халқ ҳаётининг издан чиқишига сабабчи бўлди. Ер-сувидан – яшаш манбаидан маҳрум бўлган қишлоқ аҳолиси шаҳарга иш қидириб кела бошлади; уларнинг иш топа олмаган қисми, большевиклар ифодаси билан айтганимизда, люмпен пролетариатга – қашшоқларга, тиланчиларга айланди. Агар тарихий шароитнинг ана шу муҳим томонини эътиборга олган ҳолда федералистларнинг ер масаласидаги қарашларини кузатсак, бу қарашлар ўз даври учун ниҳоятда муҳим ва инқилобий аҳамиятга молик бўлганлиги аён кўринади. Маромнома фақат Туркистон тасарруфида ташкил этилажак мухтор давлат тузилмасига оид бўлмагани учун муаллифлар муайян ҳудудлардаги маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда

айрим масалаларга истисно тарзида аниқлик киритишни лозим деб топганлар. Маромноманинг ер масаласига бағишланган бўлимидаги барча моддалар мустамлакачилик асоратларини тугатишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамиятга молик. Мустамлакачилик аввало ўзгалар ерини тортиб олишга асосланган сиёсат бўлгани учун мустамлакачиликка қарши мустақиллик учун, мухтор давлат тузиш учун кураш бой берилган ерларни қайтариб олишдан бошланиши табиий ва қонунийдир.

Маромноманинг **ишчилар масаласи**га бағишланган 7-қисми беш моддадан иборат бўлиб, бу моддаларда ишчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш билан боғлиқ муҳим масалалар ўртага ташланган. Масалан, сармоядорлар билан ишчилар орасида чиқадиган, бирорта қонун ва қоидада кўзда тутилмаган низонинг ҳар икки тараф вакилларидан иборат тузилган ҳайъат томонидан ҳал этилиши, худди шунингдек, ишчи хотин-қизлар ва болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиш ва уларнинг сиҳатларига зарарли ишлардан барча ишчиларнинг қонун билан ҳимояланиши лозимлиги ва бошқа холатлар қайд этилган.

Ҳар бир жамият учун ғоят муҳим масалалардан бири **адлия масаласи**дир. Айниқса, янги типдаги давлатнинг нафақат келажаги, балки шаклланиш даври ҳам адлия ишларининг яхши йўлга қўйилишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам маромномада бу ижтимоий муҳим масалага алоҳида эътибор берилган.

Маромноманинг сўнгги, 9-қисми **маориф ишлари**га бағишланган. Ўн беш моддадан иборат бу бўлимда маориф ишлари Адами марказиятда қабул қилинган қонун ва қоидалар асосида ташкил этилиши қайд этилган. Бу маърифий бўлимда фундаменталистларнинг ҳуқуқий-демократик жамият тузиш йўлидаги уринишларидан дарак берувчи моддалар ҳам борки, уларни қуйида қайд этамиз:

- Бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактабларда дарслар мухтор вилоятдаги кўпчиликни ташкил этган аҳоли тилида олиб борилади.

- Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактабларда рус тили ва туркий халқлар тилининг дарс сифатида ўргатилиши шартдир.

- Олий мактабларда барча туркларнинг умумий адабий тили ва шеваси бўйича дарс берилади.

- Агар озчиликни ташкил этган миллатлардан қирқ бола йиғилса, улар учун бошланғич мактаблар очилиши ва дарслар шу миллатлар тилида олиб борилиши мумкин.

- Агар болалар сони етарли бўлса, озчиликни ташкил этган миллатлар учун тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар ҳам очилиши ва дарслар бу мактабларда ерли аҳолининг тилида олиб борилиши мумкин.

"Турк адами марказият" фирқаси XX асрнинг 20-йиллари арафасидаёқ ўз олдига бугунги ўзбек давлатчилигининг асосий тамойиллари билан уйғун бўлган ва ўз даври учун ғоят илғор давлат тузумини барпо этиш режасини ишлаб чиққан. Гарчанд бу режа амалга ошмаган ва ўша вақтда амалга ошиши маҳол бўлган эса-да, маърифий ҳаракат сифатида майдонга келган жадидчилик ҳаракати вакилларининг 1917 йилга келиб, давлат ва жамият қурилиши масалаларида ҳам ўз даврига нисбатан илгарилаб кетганидан шаҳодат беради. Фундаменталистлар мухтор ҳукуматнинг сиёсий ва ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқишда халқ манфаатидан келиб чиқибгина ва халқ манфаатини ўзларининг таянч нуқталарига айлантирибгина қолмай, бу давлат тизимини халқ билан бирга, унинг иштирокида барпо этишни ҳам назарда тутганлар. Шунинг учун улар маромномани бундай сўзлар билан якунлаганлар: ”Маромномада баён қилинган жумла мақсадларга етишмак учун фирқа, аввалан, жаноби Ҳақға ва сониян тамоми меҳнаткаш ва миллатпарвар ватандошларга суялиб ва такя қилур”[99]. Бу сўзлар шунчаки, арзон обрў-эътибор қозониш ва халқ оммасига яхши кўриниш учун айтилмаган. Буни мазкур маромнома билан бирга эълон қилинган фирқа (ташкилот) низомномасининг қуйидаги 1-моддасидан ҳам билса бўлади: ”Турк адами марказият фирқасининг мақсади Русияда мухторияти маҳаллий ва миллий асоси узра жумҳурият аном (халқ жумҳурияти - Р.Ш.) ташкил этмакдир”.[100]

«Турк адами марказият" фирқасининг мазкур маромномаси жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми тўғрисидаги қарашлари ҳақида етарли даражада тасаввур беради. Бу маромнома Туркистон мусулмонларининг III ўлка қурултойи

[99] Кўрсатилган журнал. - Б. 8.

[100] Ўша жойда.

томонидан 1917 йил 27 ноябрда Қўқон шаҳрида эълон қилинган Туркистон Мухторият ҳукуматининг давлат тизимига асос бўлиши лозим эди. Мухторият эълон этилганидан кейин бўлиб ўтган қурултой иштирокчилари Умумтуркистон таъсис мажлисини чақиришга қарор қиладилар. Ана шу таъсис мажлисида Туркистон мухториятининг давлат тузуми қонуний асосда белгиланиши лозим эди. Таъсис мажлиси чақирилгунга қадар эса Туркистон Мухторият ҳукумати Туркистон Муваққат шўроси ва Туркистон халқ бошқаруви ихтиёрида фаолият юргизиши зарур эди. Аммо Туркистон Мухторият ҳукумати раҳбарлари ўз давлат тузумларининг асосий йўналишини қонуний йўл билан мустаҳкамлашга улгурмадилар.

Мазкур дастурнинг ҳаётга татбиқ этилиш ва этилмаслиги масаласида тарихий адабиётда турлича қарашлар мавжуд. Ҳатто ўша вақтда ҳам федералистлар ғоя-мақсадларининг рўёбга чиқишига қаршилик кўрсатувчи кучлар Туркистоннинг ўзида ҳам йўқ эмас эди. “Туркистонда миллий-территориал автономия эълон қилинса, - деб ёзади Б.Дўстқораев, - А.Цаликов огоҳлан-тирганидек, ҳокимиятни хон, бек, бой, уламолар реакцион қисмининг эгаллаб олишлари хавфи сақланиб қолмоқда эди. Бундан туркистонлик айрим зиёлилар, жадидлар ҳам хавфсирагандилар. Туркистонда консерватив кучга айланиб қолган уламолар ва уларнинг ҳаммаслаклари мавжудлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди”[101]. Б.Дўстқораев бу сўзлардан кейин уламолар тарихда фақат салбий роль ўйнабгина қолмай, ижобий ишларни ҳам амалга оширганларини унутмаслик лозим, деб билади. Аммо шунга қарамай, Туркистон тақдири ҳал этилаётган бир пайтда уларнинг яхши ниятли жадидлар ишига тўғаноқ бўлганликларини ҳам ёддан чиқариб бўлмайди. Шунинг учун ҳам таниқли публицист Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг “Туркистоннинг усули идораси ҳақинда” сарлавҳали мақоласидаги уламолар ҳақида айтилган қуйидаги сўзлар асоссиз эмасдир: “Ўзининг шахсий ва киса манфаати учун диний ва миллий ҳуқуқларимизни оёқ остина олиб тобтағон провақатор уламолар ила буржуаз золим бойлардир... Яхши билингларки, агарда Туркистон ўзига мустақил идора бўлса, муътаассуф, ул вақт Туркистонда маданият, фунун ва маориф мутлақо емирилур.

[101] Б.Дўстқораев. Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак эди? (Иккинчи мақола). – Давлат ва жамият бошқаруви. - 1998, 1-сон. – Б. 66.

Чунки, “Алҳамдулиллоҳ, энди мусулмонобод бўлади” деб иш бошинда турувчи ақлли бошлар қисқа киюм кийганларни, соқол қирғанларни, чоч, миқ (мийиқ, мўйлов – Б.Д.) қисқартмаганларни, янги усулда ўқиғонларни, русча сўзлаша билганларни “Булар биткофир, буларнинг жазоси зиндон ё ўлим”, деб миллатнинг энг суюклу азиз болаларин қоронғу зиндон ёки дор оғочларинда бирма-бир йўқ қилуб, ёшларнинг томирин қуритувлари бик маълум. Буларнинг қурған плонлари ҳозирданоқ шул...” [102]

Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг бу сўзлари, биринчидан, уламоларнинг ХХ аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий ҳаётида ўйнаган роллари ҳақида аниқ тасаввур берса, иккинчидан, жадидларнинг ўз тараққийпарвар ғояларини халқ оммаси ўртасида катта обрў-эътибор қозонган, уни ўз ортидан етаклаган уламолар билан курашда ҳимоя қилганлари ва ҳатто олға сурганларидан далолат беради. Яқин ўтмишимиз тарихидан шу нарса маълумки, “Шўрои Уламо” жамияти Туркистон Мухторият ҳукумати ғалаба қозонган тақдирда шариат қонун-қоидаларига асосланган демократик республикани барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва бу мақсади йўлида “Шўрои ислом” билан - жадидлар билан ҳар қандай курашга тайёр эди. “Лекин, - деб ёзади Б.Дўстқораев,- большевиклар билан тўқнашилиб, фожиа бошлангач, уламолар урушнинг учинчи кунида Эргашни оқ кийизга солиб хон кўтардилар... Жадидлар европача кийимларини ечиб, салла-чопон кийишиб, уламолар орқасидан судралишга мажбур бўлдилар...” [103]

Таниқли адабиётшунос олимнинг бу сўзлари ёрдамида биз ХХ асрнинг 10-йилларида Туркистон (ҳозирги Ўзбекистон)да иккита сиёсий куч – жадидлар ва қадимлар, яъни уламолар ҳаракат қилгани, уларнинг бири демократик республика усулидаги давлат тузумини барпо этмоқчи, иккинчиси эса хонликни қайта тикламоқчи бўлганини айтмоқчимиз. Агар Туркистон халқларининг ХХ аср ўрталарига келиб хонлик тузуми туфайли оғир иқтисодий ва маданий аҳволга тушгани, давлат тузумининг чириб битганини эътиборга олсак, жадидларнинг сиёсий ва маданий майдондаги рақиблари – уламоларнинг

[102] “Шўро” журналининг 1917 йил 12-сонида эълон қилинган бу кўчирма Б.Дўстқораев мақоласидан олинди. - Ўша нашр, ўша бет.
[103] Сўнгги манба. -Б. 67.

тарихнинг бурилиш нуқтасида нотўғри позицияни эгаллаганлари ва тарихий тараққиётга тўғоноқ бўлиб қолганлари маълум бўлади. Ана шу тарихий фонда жадид маърифатчиларининг янги жамиятни яратиш йўлида олиб борган фаолиятлари буюк жасорат ва донишмандлик намунаси сифатида баҳоланиши мумкин.

Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун олиб борган курашида фаол иштирок этган кишилардан бири Аҳмад Заки Валидий “Хотиралар” мемуар асарида “Жадид тараққийпарварлари партияси”нинг 19 банддан иборат дастури ҳақида сўзлайди ва унинг қисқа мазмунини келтиради. Жумладан, 1-бандда қуйидагилар ёзилган: ”Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади»[104].

Бу дастур, бизнингча, "Турк адами марказият" фирқаси маромномасининг эркин талқинидан иборат экани унинг мазмунидан кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам бу "Хотиралар"даги "Жадид тараққийпарварлари партияси" сўзларини "Турк адами марказият" – федералистлар партияси деб ўқиш билан бирга ушбу хотиралар орқали бу фирқа ҳақиқатан ҳам жадидчилик ҳаракатига алоқадор эканини уқишимиз мумкин. Шунингдек, Заки Валидий ёзади: "Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Туркистонда келажакда биринчиси радикал миллий ва иккинчиси социалистик бўлган икки партияли тизим идораси фикри чет мамлакатлар таъсири билан изоҳланмайди. 1921 йилда Туркистондаги қавм ва қабилаларнинг бошлиқлари ва зиёлилари узоқ маслаҳатлашиб, турли жойлардаги кўп турли шартларни ҳисобга олганларидан сўнг, юқоридагига ўхшаш, икки партияни ва Алаш Ўрдадек учинчи бир партияни тузиш керак, деган фикрга келдилар. Англиядаги ёки Америкадаги икки партияли тартиботдан Туркистон раҳбарлари хабардор эмас эдилар"[105].

[104] Аҳмад Заки Валидий. Бўлинганни бўри ер. – Т.: Адолат, 1997. - Б. 112-113.
[105] Кўрсатилган китоб. - Б. 113-114

Маълумки, Туркистонда бир қанча партиялар фаолият кўрсатган. Маҳаллий зиёлилар бу партияларнинг аниқ сиёсий қиёфаси ва мақсади ҳақида етарли тасаввурга эга бўлмаганлари учун бирлари эсерлар, иккинчилари кадетлар, учинчилари эса коммунистлар (большевиклар) партиясига аъзо бўлиб кирганлар. Айни пайтда ўзбек зиёлилари Заки Валидий сингари Марказий Россиядан ё Туркистондан келган зиёлилар таъсирида янги миллий партияларни ҳам тузиб, қисқа умр кўрган бу партияларда ўз фаолиятларини давом эттирганлар. "Хивадаги миллий ҳукумат, - деб ёзган эди Заки Валидий, - уларнинг айрим вакиллари яширин равишда Бухорога келдилар. Улар билан учрашиб, сўзлашилди. Қозоқлар маслаҳатларнинг узоққа чўзилишидан, ёш Бухоро ҳукумати арбобларининг иккиланишларидан норози бўлдилар. Ниҳоят, маслаҳатлар оқибатида Ўзбекистонда социалистик бўлмаган ва динга таянувчи жадидлар фирқаси, социалистик "Эрк" партияси, қозоқларнинг "Алаш Ўрда" фирқасидан иборат уч партия бирлашиб, етти банддан иборат мен тайёрлаб берган "умумплатформа"ни қабул этдик. Бу бандлар моҳияти қуйидагилардан иборат эди: 1) Миллий мустақиллик; 2) Демократик жумҳурият; 3)Миллий аскарлик (армия); 4) Иқтисодий идора, темир йўллар қуриш, каналлар қазиш, Туркистоннинг асл мустақиллиги манфаатларига мос тушмоғи лозим; 5) Маорифни тамоман бугунги кун камолотига кўтариш ҳамда Оврўпа маданиятига Россия воситачилигисиз ҳам ошно қилиш чораларини қидириш; 6)Мактаблар ва мамлакатнинг табиий бойлигидан фойдаланиш, умуман миллий масалаларни мамлакатда яшаётган миллатларнинг сонига қараб ҳал қилиш; 7) Динга тўла ҳуррият бериб, дин билан дунё ишларини бир-бирига аралаштирмаслик.

Умуман, мамлакатда бири либерал, иккинчиси социалист бўлган икки партия тартиботи тузилиб, умумий дастур асосида уларни бирлаштирувчи бошқарув мезони қабул қилинди. Бундай қарор ҳаммага маъқул тушди..."[106]

[106] Кўрсатилган китоб. Б.105-106

Гарчанд "Турк адами марказият"нинг ижтимоий-сиёсий умри узоқ давом этмаган бўлса-да, Туркистонда бу фирқадан кейин майдонга келган сиёсий ташкилотлар унинг маромномасида белгиланган тадбирларни амалга оширишни ўз олдиларига асосий вазифа қилиб қўйдилар. Умуман, туркистонлик жадидлар "Турк адами марказият" фирқасининг маромномасини ишлаш жараёнида ўзларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини шакллантириш, ривожлантириш ва дастур даражасига келтириш имкониятига эришдиларки, бу уларнинг ижтимоий-илмий тафаккури муайян босқичга кўтарилганидан, халқ оммасига сиёсий ва ижтимоий раҳбарликни амалга оширишлари мумкин бўлганидан шаҳодат беради.

Жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми ҳақидаги қарашларини ифодаловчи ҳужжатлардан яна бири Фитрат томонидан тузилган "Ислоҳотлар лойиҳаси"дир. 1917 йили тузилган бу ҳужжат "Ёш бухороликлар" партияси Марказий қўмитасида муҳокама этилган ва муайян тузатишлар билан ижро учун қабул қилинган бўлиши мумкин. Фитрат қомусий олим бўлишига қарамай, чамаси Бухородаги тарихий шароитдан ва "Ёш бухороликлар" партиясининг халқ ўртасида эгаллаган мавқеидан келиб чиққан ҳолда бу "лойиҳа"да мамлакатни идора этишнинг монархия (амирлик) шаклини ўзгартириш масаласини кун тартибига қўймаган. Фитрат "Ислоҳотлар лойиҳаси"да, биринчидан, Бухорода ҳуқуқ асосига қурилган давлат тизимини барпо этишни "Ёш бухороликлар" партиясининг асосий вазифаси, деб билган. Иккинчидан, унинг тушунчаси ва тасаввуридаги ҳуқуқий давлат, бир томондан, Шарқ деспотизмига асосланган амирликдан фарқли ўлароқ Европа русумидаги маърифатли монархияга ўтиш, иккинчи томондан, Бухоро ҳудудида яшовчи халқ оммасининг фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш негизида Бухоро давлатини иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлашни лозим, деб ҳисоблаган.

Бугунги кунда Фитратнинг Европача конституцион монархия тарафдори бўлганлиги кўпчиликка эриш туюлиши мумкин. Агар XX асрнинг 10-йилларида Бухорода ҳукм сурган диний фанатизм ва аҳолининг умумий савиясини назар-эътиборга олсак, Бухородаги мавжуд вазиятда дастлаб давлат тепасида маърифатли, аммо қаттиққўл ва иродали кишининг бўлиши

тўғридир. Биз Фитратга Бухоро амирлигида парламентар республиканинг барпо этилишига қарши бўлган киши деб эмас, балки Бухорода бундай давлат тизимининг барпо этилиши учун етарли шарт-шароитлар йўқлигини эътиборга олган сиёсий арбоб, деб қарашимиз адолатдан бўлади.

Заки Валидий "Хотиралар"ида Туркистон Миллий бирлигининг тузилиши ва унинг конгресс (қурултой)лари тўғрисида кўпгина сўзлар айтилган. Юқорида баён этилган Туркистондаги миллий мустақиллик учун кураш тарихидан шу нарса маълумки, зикр этилган даврнинг ижтимоий ҳаётида "Миллий иттиҳод" ташкилоти муҳим роль ўйнаган. "Миллий иттиҳод" миллий бирлик демакдир. Бу фирқа фаолияти ҳақида Мунаввар қори Абдурашидхонов хотираларида муҳим маълумотлар бор. Унга кўра Туркияда «Иттиҳоди тараққий» (асли «Иттиҳоди тараққийпарварон», яъни тараққийпарварлар бирлиги бўлиб, кейинчалик қисқа ҳолда «Иттиҳоди тараққий» бўлиб ўзлашган) турк тараққийпарвар зиёлиси Усмонбек томонидан ташкил топган, сўнгра бу умумтурк бирлиги ташкилоти бўлгани учун бошқа туркий халқлар яшайдиган ўлкаларда унинг шўъбалари ташкил этилган. «Иттиҳоди тараққий» дастлаб бошқа туркий ўлкалар билан алоқада, кейинроқ эса вазият кескинлашгач, мустақил фаолият юргиза бошлаган. Муаллиф С.Шарифхўжаев, С.Турсунхўжаев, С.Саидазимбоев, Мунаввар қори, О.Назирхўжаев, Б.Хўжаев, Т.Мусабоев, К.Норбеков ва Ю.Аҳмаджоновни «Иттиҳоди тараққий»нинг муассислари деб атайди[107]. Мунаввар қори ГПУ ходимларининг талабига биноан ёзилган кўрсатмасида: «Миллий иттиҳод» ташкилотининг (партия эмас) ташкил этилиши 1919 йилга тўғри келади. Асосий мақсадимиз – миллий истиқлолга эришмоқ учун ишни муташаккил тарзда олиб бориш мақсадимизда бор эди... Шул билан бирга ташкилот Шўро ҳукуматига махфий кураш олиб бориб, айниқса, Фарғона, Самарқанд ва Бухорода «босмачилик»нинг ривожланиши ва кучайишига таъсир кўрсатарди. «Босмачилик ҳаракати»нинг тугатилиши, ташкилотнинг расман тарқатилиши билан асосий мақсадга эришмоқ нияти кун тартибидан олинмади. Мўлжалланган иш «Нашри маориф» ва «Кўмак» байроғи остинда

[107] Муннаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2003. –Б.46.

давом эттирилди. Гарчи ташкилот юзаки тарқатилған бўлса-да, миллатчилик фаолиятини бошқариш ишлари 1923 йилғача Али Расулов, Саидносир ва Шомансуровлардан иборат «тройка» қўлида эди» дейиш билан бирга унинг таркибида Лазиз Азиззода ва Салимхон каби ёшлар ҳамда Эҳсон афанди, Шорасул Зуннун каби таниқли кишилар борлиги ҳам маълум қилинган[108]. Шуни ҳам инобатга олиш керакки, ўзбек зиёлиларининг 1930 йилда ГПУга берган кўрсатмаларида «Иттиҳоди тараққий»нинг аъзолари ҳам, «Миллий иттиҳод»нинг аъзолари ҳам турлича кўрсатилган. Мунаввар қорининг англатишига кўра, «Миллий иттиҳод» (айрим манбаларда «Иттиҳоди миллий»)нинг Тошкент ва Наманган бўлимлари фаол бўлган. Бухорога Заки Валидий келгандан сўнг, уюшма ишларига раҳбарлик қилишни ўз қўлига олган ва «Истиқлоли Бухоро» номи билан «Миллий иттиҳод» таркибида фаолият кўрсатган[109]. Аммо Заки Валидий "Хотиралар"идаги Туркистон Миллий бирлиги сифатида "Миллий иттиҳод"нинг ана шу Бухоро уюшмасининг 1920 йилдан кейинги фаолияти ҳақида сўз боради. Заки Валидий мазкур ташкилот тўғрисида сўзлар экан, уни партия деб атайди ва бу партия дастури ҳамда платформаси ишлаб чиқилгани ҳақида маълумот беради. Унинг қайд этишига кўра, 1920 йил 30 июль куни Бухорода бўлиб ўтган йиғилишда Туркистон Миллий бирлиги "умумий қўмита"си раиси этиб Заки Валидийнинг ўзи сайланади. Марказий қўмита таркиби ҳам шаклланиб, ўша йилнинг 20 августида Миллий бирликнинг 1-қурултойи бўлиб ўтади. Янги ташкил этилган қўмитага Ўрта Осиё Миллий мусулмон жамиятлари федерацияси номи берилиб, низоми ва муҳри тасдиқланади. Ушбу ташкилотнинг гарчанд Туркистонда, кейинчалик эса хорижда ҳам бир неча қурултойлари ўтказилганига қарамай, унинг сиёсий дастури (ёхуд низоми) бизга маълум эмас. Заки Валидий жамиятнинг Самарқандда бўлиб ўтган 6-қурултойида ҳам жамиятнинг янги низоми, шунингдек, байроғи ҳақида маълумот бериб, бундай ёзган: "Самарқанд конгресси йиғилишларида жамиятнинг 24 банддан иборат низоми қабул қилинди ва Туркистон байроғи тасдиқланди. Байроқни тайёрлаган комиссияда мен, Мунаввар қори, Жонузоқ ўғли ва яна бир киши иштирок этдик. Байроққа

[108] Юқоридаги манба. –Б.227-229.
[109] Юқоридаги манба. –Б.242.

асос қилиб салжуқийлар ва қорахонийларнинг XI асрдаги турк олими Маҳмуд Кошғарий асарида тасвирлаб берилган байроғи олинди. Алвон рангдаги бу миллий байроқни Темур ва унинг ўғиллари замонида ёзилган қўлёзма асарлардаги миниатюраларга суяниб ишлатдик.

Ҳозирги кунда бу рангдаги турк байроғининг асл намунасини 1449 йилда темурий Шоҳруҳ замонида ёзилган китобда кўриш мумкин. Бу қўлёзма Истанбулда, Тўпқопи саройида 781 рақами остида сақланади. Байроққа 5 қизил, 4 оқ йўл чизилган, чети кўк тасма билан ҳошияланган. Биз бу байроқ қабул қилинган кунни (6 сентябрь) миллий байрам деб эълон қилишга қарор қилдик. Шу тариқа миллатимизнинг руслар зўравонлигига қарши, Туркистоннинг кўпгина жойларида авж олаётган озодлик учун кураш байроғи қабул қилинди"[110].

Туркистонда олиб борилган истиқлолчилик ҳаракатида жадид маърифатпарварлари Россия ва Туркиядан келган маслакдошлари билан бирга мухториятга эришилгандан кейин барпо этмоқчи бўлган давлатларини шундай тасаввур этганлар. Ҳар бир замонавий давлатнинг ўз тимсоллари бўлганидек, бу давлатнинг ҳам ўз тимсоли – байроғи бўлган. Бу байроқ тасодифан ўйлаб топилган шакл ва рангларга эга бўлмай, унда ўзбек давлатчилик тарихининг қадимий илдизларини эслатувчи тасвирий ғоялар бўлгани, айниқса, эътиборга сазовордир. Байроқ муаллифлари 1449 йили, Шоҳруҳ замонида битилган қўлёзмадаги миллий байроқни андоза сифатида олибгина қолмай, салжуқийлар ва қорахонийларнинг XI аср ёзма обидаси – Маҳмуд Кошғарийнинг "Девони луғатит турк" асарида тасвирланган қадимий байроқни асос қилиб олганларида катта маъно бор.

Энг муҳими шундаки, жадид маърифатпарварлари мухтор ёки мустақил ўзбек давлатининг идора усули, бошқарув тизими ҳақида баҳс юритганларида, XX аср бошларидаги илғор Европа давлатларининг ижтимоий-сиёсий тизимини яхши ўрганиб чиқиб, улардаги энг халқчил, энг замонавий ғояларни олиш ва шу ғояларга асосланган ҳуқуқий-демократик давлатни барпо этиш йўлида қизғин фаолият олиб борганлар. Уларнинг Туркистондаги янги давлат идора усулига оид фикрлари ва шу йўналишдаги фаолиятларини кузатиш жадид маърифат-

[110] Кўрсатилган китоб. - Б. 122.

парварларининг XX аср бошларида Туркистон халқларининг мустақиллик учун олиб борган курашини ташкил этганлари, келажакда барпо этилажак ҳуқуқий-демократик давлат тизимини ишлаб чиққанлари, ҳатто 20-йиллар тонгидаёқ миллий истиқлол байроғини таъсис этиб, Туркистон халқларини шу байроқ остида бирлаштира бошлаганларини кўрсатадики, бу уларнинг тарихий жасоратларидир. Хуллас, "жадидларнинг давлат тўғрисидаги қарашлари ўша пайтдаги Русияда мавжуд сиёсий-ижтимоий ва инқилобий аҳвол билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Улар мазлум халқларнинг Русиядан бутунлай мустақил бўлиб чиқиб кетишларини ҳали кун тартибига қўёлмаган эдилар. Бу қонуний ҳол эди, албатта. Чунки Русиядек қудратли империя чангалидан аста-секинлик билан, оқилона сиёсат юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкинлигини улар яхши англаганлар"[111].

Жадид маърифатпарварларининг давлат қурилиши ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин республикамизда янги ўзбек давлатчилигига пойдевор қўйиш ва унинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини белгилаш масаласи кун тартибидан ўрин олганида жадидларнинг бу борадаги мерослари катта аҳамиятга молик бўлди. Бу нарса, айниқса, мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясини яратишда муҳим манба бўлиб хизмат этди. Зеро, жадидларнинг биз кўриб ўтган ва уларнинг Туркистон Мухторият ҳукуматини ташкил этишларида қибланома ўлароқ хизмат қилган маромномалари илғор Европа давлатларининг тажрибалари билан бирга Туркистон халқларининг миллий манфаатлари, орзу ва умидларини тўла ҳисобга олган эди.

Бутунтуркистон мусулмонлари I қурултойининг ўтказилиши ҳамда Туркистон ўлка мусулмонлари шўросининг тузилиши мухторият масаласини кун тартибига қўйиш имконини берди. Халқнинг турли табақаларида мухторият масаласи баҳс ва муҳокама учун асосий мавзуга айланди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Мухторият ёки автономия” деган саҳна асари бор. «Ҳамза ўзбек совет адабиётининг асосчиси» деб юритилган даврда таниқли ҳамзашунос олимлар бу асарнинг яратилиш

[111] Давлат ва жамият бошқаруви. -1998, 1-сон. - Б.67.

тарихи ва ғоявий мазмунини мутлақо ўзгача талқин этиб келдилар. Айрим хотираларга кўра, Ҳамза Қўқоннинг Ғишткўприк маҳалласида жойлашган Маҳмуд тарашанинг меҳмонхонасида саҳна ясаб, гўё ушбу асарини намойиш этган. Таниқли театршунос Мамажон Раҳмонов шу “факт”дан келиб чиқиб, ҳатто бундай хулоса чиқаради: “Қўқон мухторияти”нинг расвосини чиқарган бу спектаклнинг овозаси халқ ўртасига тез тарқалган. Бундан ғазабланган мухториятнинг ҳарбий нозири Эргаш қўрбоши Ҳамзани тутиб қамашга буйруқ берган ва уни қидира бошлаганлар. Ҳамза ўртоқларининг ёрдами билан Бешариққа қочиб, у ердан Тошкентга келади. Бу ерда ҳам қўлга тушиш хавфи бор бўлганидан Туркистон шаҳрига бориб ...қочқинликда юришга мажбур бўлади”[112]. Худди шу фикр бошқа ҳамзашуносларнинг тадқиқотларида ҳам айнан такрорланган. Бу мутлақо асоссиз фикр бўлиб, Туркистон Мухторият ҳукумати 1917 йил октябрининг сўнгги кунларида Қўқонда эълон қилинганида, Ҳамза чиндан ҳам, Туркистонда бўлган. У Туркистон Мухториятининг эълон қилинганини шу ерда, таниқли маърифатпарвар ва миллий иттиҳодчи Саидносир Миржалиловнинг уйида (эҳтимол ундан олган хат орқали) эшитади. Бундан руҳланиб, "Туркистон мухториятина" деган бағишлов шеърини ёзган. Бу шеър мухториятни олқишловчи қуйидаги сатрлар билан бошланади:

Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати,
Кўтарилди асорат, хўрлик зиллати,
Насиб ўлди миллата қайтиб шавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!

Бу шеър, таҳминимизга кўра, Қўқонга, мухториятчилар ва қўқонликларнинг ашула қилиб айтишлари учун юборилган. Шу мақсадда ёзилган бўлса керакки, унда хор учун ёзилган бундай нақорат сатрлари ҳам бор:

Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб ислом миллати![113]

[112] Раҳмонов М. Ҳамза ва ўзбек театри. - Т., 1959. –Б. 125.
[113] Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Иккинчи жилд. – Т.: 1988. – Б. 155.

Туркистон Мухториятини шундай жўшиб куйлаган шоирнинг айни пайтда, шўролар даврида айтилганидек, уни масхаралаб саҳна асари ёзиши асло мумкин эмас. Чиндан ҳам, агар "Мухторият ёки автономия" пьесаси матнини диққат-эътибор билан ўқисак, унда бутунлай бошқа бир воқеанинг тасвир этилганига ишонч ҳосил қиламиз. Ҳамзанинг эътирофига кўра, пьеса “Туркистонда ҳуррият (Февраль инқилоби - Р.Ш.) бўлуви муносабати ила ёшлар ва уламолар орасида ихтилоф ўлароқ уламолар(нинг) айрилиб кетувлари руҳоний мажлисин тасвиридир”[114]. Ушбу пьесада бой афандининг уйига тўпланган уламоларнинг демократик республика ва автономия моҳиятини мутлақо билмаганлари ҳолда бу сиёсий-ижтимоий ҳодисаларга қарши бўлганлари, шариатда бўлмагани учун уларни рад этишлари кулги остига олинади. Масалан, автономия билан автомобилнинг фарқига бормайдиган бир уламо бундай дейди: ”У ҳафтаномияси ҳам бутун фалокат ахир, янги келган вақтда отлар ҳуркиб, ипин узуб, аробалар олиб қочуб, неча одамларни босиб ўлдирмайдими?”[115]

Шу каби Мухторият мавзуси ўзбек адабиётига кириб келгани Чўлпоннинг Туркистон мухторияти учун ёзган шеъри орқали ҳам маълумдир. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Қўқонда Туркистон мухторияти эълон қилинган пайтда бир қанча шоирлар мухториятни қутлаб асарлар ёзишган. Айни пайтда Бошқирдистонда бўлган Чўлпоннинг мухторият учун ёзилган шеъри унинг аъзолари томонидан яхши қабул қилинган.

Белинда «камар», қўлинда байроқ,
Улуғ Туркистон, йўлинг бўлсин оқ!

деб Туркистон мухториятини қутлаган шоир орадан уч ой ўтмай мухторият аъзолари ўққа тутилганидан сўнг «Гўзал Туркистон» номли шеър ёзган. Ушбу шеър ҳозирга қадар хориждаги туркистонлик муҳожирларнинг мадҳияси сифатида янграйди:

Гўзал Туркистон, сенга не бўлди?
Саҳар вақтида гулларинг сўлди.
Чаманлар барбод, қушлар ҳам фарёд,

[114] Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Учинчи том. - Т.: 1988. – Б. 52.

[115] Кўрсатилган асар, 60-бет.

Ҳаммаси маҳзун, бўлмасми дил шод?
Билмам, на учун қушлар учмас боқчаларингда?[116]

Бухоро жадидларининг раҳбарларидан бири Фитрат Туркистон мухторияти эълон қилинган кунни «миллий лайлатулқадримиз» деб улуғлагани[117] адабиёт мухлисларига маълум.

Демак, мамлакатда кечган ҳар бир воқеага ҳамоҳанг тарзда яратилган кўплаб бадиий ва публицистик асарлар қаторида Туркистон мухторияти мавзуси ҳам ўзбек адабиётининг кун тартибига чиқди. Ўзбекнинг энг машҳур миллатсевар адиблари хоҳ шеърий шаклда бўлсин, хоҳ публицистика йўналишида бўлсин бу улкан сиёсий воқеага ўз муносабатини билдирганлар. Бу нафақат Фитрат, Чўлпон, Ҳамза каби юртнинг пешқадам шоирларининг асарларидаги ғоялар, балки ўзбек халқининг истиқлол йўлида ташланган дадил қадамларидан бири – Туркистон мухториятига муносабатини ҳам ифода қилар эди.

Чинакам ижодкор аввало инсон сифатида фидойи бўлади. Унинг ҳаётда қўйган қадами ҳам, қўлидаги қалами ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Шоирларнинг кўпчилиги бу жабҳага жуда ёшлигидан ўзини ургани сабабли нутқ ва сатрларида оилага фидойиликдан ҳам илгарироқ ватанга, халққа фидойилик туйғулари ўзини намоён этади. Энг муҳими, ижодкор ўз истеъдодига хиёнат қилмаса, ана шу яшаш услуби шоир характерининг ўзаги бўлиб қолаверади. Чинакам ёзувчи турмушнинг аччиқ-чучукларини ўзи татиб кўради, қанчалик роҳатбахш ёки озорбахш эканини ўзи баҳолайди, ўша азобларни бартараф этиш йўлини излайди, бу йўлда ўз халқининг, ҳеч бўлмаса бир замондошининг юкини енгиллатиш, уни ёруғликка олиб чиқиш учун ҳаракат қилади.

Биз шу ўринда ҳеч иккиланмай айта оламиз: инсон ва жамият тақдири учун қайғуриш, арбобларча фикр юритишдай фазилатлар биз фаолиятлари ҳақида мулоҳаза юритаётган ўзбек жадидларига мумтоз адабиётимизнинг Навоий ва Бобур каби устозлардан мерос бўлиб ўтгандир. Худди шу боисдан уларнинг

[116] Чўлпон. Гўзал Туркистон. Шеърлар. –Т.: Маънавият, -Б.16.
[117] Ҳуррият. – 1917. – 5 декабрь. Қайта нашри: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 3-жилд. –Т.: Маънавият, 2002.

ҳаёти, хусусан ижодий-ижтимоий фаолиятлари ҳам адабиёт-шунослик фанида ҳозиргача жиддий мавзулардан бўлиб турибди.

XIX аср охирлаб, янги аср эндигина кўз очаётган даврга келиб, ижтимоий фикр оқимларининг шиддати маълум даражада ошди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон сингари кўплаб янгилик куйчиларини бирин-кетин етиштирган муҳит ўз тупроғимизда униб-ўсган Мунавварқори Абдурашидхонов ва Сатторхон Абдуғаффоров, Мулла Икром ҳамда Абдулла Авлоний каби нур ва адолатга чанқоқ мутафаккирлар ёққан билим чироғи билан анчагина равшанлашиб қолган эди. Бу даврага шарқу ғарб, шимолу жанубдан Исмоилбек Гаспрали ва Абай Қўнонбоев, Мустафо Чўқай ўғли ва Заки Валидий Тўғон каби ўз замонасининг фаол зиёлиларининг овози бемалол етиб келиб турарди. Бу туташ овозларни мамлакатни жаҳолат ботқоғидан қутқариб олиш ва янги изга солиб юбориш, халқларимиз яшаётган ҳудудда ҳуқуқий давлат барпо этиш учун даъват деб бемалол аташ мумкин.

Шунинг учун ҳам мустамлакачилик йилларида мамлакатимиз мустақиллиги учун курашган аждодларимиз, шу жумладан, жадид маърифатпарварларининг янги типдаги давлат ва жамиятни қуриш йўлида олиб борган фаолиятларига тўғри баҳо бериш, уларнинг мураккаб тарихий жараёнда эришган ижобий тажрибаларини ўрганиш, улар йўл қўйган хато ва камчиликлардан сабоқ чиқариш ота-боболаримиз орзу қилган халқпарвар ва ҳақпарвар давлатни, адолатли жамиятни барпо этишга киришган ҳозирги авлоднинг муқаддас бурчидир.

Даврнинг шиддатли ҳаракати жадидлардан сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини кундан-кунга янада шакллантириб ва ривожлантириб боришни тақозо этар эди. Шунинг учун жадидлар Туркистоннинг мухторият сифатидаги келажаги ҳақида, бу давлатнинг сиёсий тузилмалари, фуқароларнинг инсоний ҳуқуқлари, сўз эркинлиги ва демократик жамият қурилишининг бошқа муҳим масалалари устида бош қотира бошладилар.

Жадидчилар 1917 йил февралидан кейин шу даврда пайдо бўлган "йигирмага яқин" ташкилот ва партияларга аъзо бўлиб кириб, ягона сиёсий кучни ташкил этиш ўрнига мана шу турли ташкилот ва фирқалар ичига сингиб, ҳатто кези келганда, ўз маслакдошларига ҳам қарши курашдилар.

"Шўрои Ислом" ташкилоти ташаббуси билан ўтказилган қурултой кун тартиби Муваққат ҳукуматга муносабат, Россиядаги идора қилиш усули тўғрисида, Туркистонда дин ва шариат муассасалари, урушга муносабат, жабҳа ортида хизмат қилувчилар ҳақидаги масала, "Шўрои Ислом"ни ўлка миқёсида бирлаштириш масаласи, "Шўрои Ислом"нинг ижроия қўмиталарга муносабати ва бошқа масалаларни қўйган сиёсий тадбир даражасига кўтарилди.

Ўлка мусулмонлар шўроси шу пайтгача тарқоқ ҳолда яшаб келган, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, қўмиталари ва иттифоқларини бирлаштиришни назарда тутиб, “Шўрои Ислом”, “Равнақ ул-ислом”, ”Мирваж ул-ислом”, ”Муаллимлар жамияти”, ”Талабалар жамияти” сингари жамоат ташкилотлари мусулмон депутатлари вилоят, уезд ва шаҳар шўроларига бирлашишлари лозим кўрилди.

1917 йил февраль-октябрь ойларида пайдо бўлган тарихий имконият натижасида "миллий мухторият" ва "ҳудудий мухторият" шаклидаги давлат қурилиши тизими ҳақида баҳслар давом этди. Ниҳоят, бу жараён Туркистон Мухторият ҳукуматининг Қўқонда "ҳудудий мухторият" шаклида барпо этилиши билан ўз якунини топди.

Туркистон федералистларининг “Турк адами марказият” деб номланган партияси тузилиб, Туркистон, Қозоғистон, Бошқирдистон ва Кавказ учун миллий-ҳудудий мухторият, Волгабўйи ва Қрим татарлари, шунингдек, Ички Россия мусулмонлари учун эса миллий-маданий мухториятни талаб этувчи ташкилот юзага келди. Заки Валидий Тўғон асарларида жадидчилар партияси сифатида тилга олинган ушбу партия дастурида мужассамланган давлат ва жамият қурилишига оид қарашлар жадидчилар дунёқарашининг ҳар томонлама кенгайгани ҳамда назарий баҳслардан амалий ишларга киришганини намойиш этди.

Жадидчиларнинг Туркистон Мухторият ҳукуматини ташкил этишларида қибланома ўлароқ хизмат қилган маромномалари илғор Европа давлатларининг тажрибалари билан бирга Туркистон халқларининг миллий манфаатлари, орзу ва умидларини тўла ҳисобга олган эди.

Туркистонннинг миллий мустақиллик учун кураши тарихида «Миллий иттиҳод» партиясининг ўрни ва роли алоҳида аҳамиятлидир. Ташкилотнинг Мунаввар қори раҳбарлигидаги Тошкент, Заки валидий раҳбарлигидаги Бухоро ҳамда Намангон бўлимларининг фаолияти кучли бўлиб, улар миллий истиқлолга эришишни ўзларининг қатъий платформаларига айлантирган эдилар.

Туркистон жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети Давлат тили ҳақида махсус буйруққа асосланган ҳолда давлат тили ҳақидаги Низомни тасдиқлайди. Унга кўра «жумҳуриятнинг Марказ қўмитаси мамлакатда яшовчи ҳар бир миллатга, керак ул сон жиҳатидан нақадаргина оз бўлмасин, ўзининг она тили ила фойдаланурға ихтиёр беради» ва Туркистон Мухтор жумҳуриятида Давлат тили сифатида туркий тил қабул қилинади.

Мамлакат сиёсий ҳаётидаги воқеалар давр адабиётида ўз аксини топди. Ҳар бир воқеага ҳамоҳанг тарзда яратилган кўплаб бадиий ва публицистик асарлар қаторида Туркистон мухторияти мавзуси Фитрат, Чўлпон, Ҳамза каби юртнинг пешқадам шоирларининг асарлари эълон қилинди. Бу асарлар ўзбек халқининг истиқлол йўлида ташланган дадил қадамларидан бири сифатида Туркистон мухториятига бўлган муносабатини ҳам ифода қилар эди.

ХУЛОСА

XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган Россия истилоси Марказий Осиё халқларининг нафақат жонини олибгина қўймай, сиёсий-иқтисодий қарамликни уларнинг бўйнига осмоқчи бўлди, ўлка халқларини маънавий қашшоқликда тутиб туриш учун қатор ижтимоий-сиёсий тадбирларни амалга оширди. Бундай мустамлакачилик ҳаракатига қарши Марказий Осиёда юзлаб халқ ҳаракатлари, исёнлар ва қўзғалонлар уюштирилди. 1892 йилги вабо исёни, 1898 йилги Андижон қўзғалони, 1916 йилги Туркистон халқларининг умумий ҳаракати воқеалари шулар жумласидандир. Бироқ ҳар бир исён ва қўзғалондан сўнг вазият юмшаш ўрнига Чор ҳукумати томонидан реакция авж олган, қўзғалон ва исён қатнашчилари қатағон қилинган, турли йўллар билан халқнинг энг улуғ зиёлилари қатли омга тортилган. Шўролар даврида ҳам бу ҳолат давом этиб, 1929, 1937-38 йиллардаги қатағонлар ўшандай реакцион ҳаракатнинг давомлари эди.

Маълумки, мустамлакачилик даврида халқни иқтисодий жиҳатдан ночор аҳволда ушлаб туриш учун халқ устига турли-туман қонунсиз солиқлар солинган, Марказий Осиёга маданият келтиришини ваъда қилинган темир йўллар ўлка халқларининг моддий бойликларини ташиб кетишга мослаштирилган. Мустамлака халқларини бошқаришни осонлаштириш, уларни доимий истибдод занжирида сақлаш учун истилонинг турли йўллари ишлаб чиқилган. Улардан энг „самарали”си мустамлака халқларини руслаштириш сиёсатидир. Бу сиёсатнинг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, улар рус-тузем мактаблари орқали, «Туркестанские ведомости» газетаси орқали, мусулмонларни насронийлаштириш орқали ва бошқа воситалар билан халқнинг маънавий дунёсига дахл қилинган.

Ушбу сиёсатнинг кўзга яққол ташланган воситаларидан бири *Тил мужодаласи* бўлиб, ўлка халқларини ҳеч қандай этник асосга эга бўлмаган сартлар номи билан аташ орқали, маҳаллий халқнинг тилини ҳам сарт тили деб аташ русум бўлган. Бу билан Марказий Осиё халқларининг азалий икки тилли (турк ва форс) қавмларининг ҳар бирига баравар таъсир этиб, миллий тилни имкон қадар расмий истеъмолдан сиқиб чиқариб, унинг ўрнига

давлат ва расмий идора тили сифатида рус тилини барқарорлаштиришга уруниш бўлган.

Россия мустамлакаси қаршисида унга қарши жиддий курашга чоғланган ҳаракатлардан бири жадидчилик эди. Жадидчилар ўзларининг сиёсий платформасини аниқ белгилаб олган ҳолда мустамлакачиликка қарши очиқ курашга бел боғладилар. Қарамликнинг асосий сабабларидан бири халқнинг жаҳолати, маҳаллий подшо ва раҳбарларнинг иккиюзламачилиги, хоинлиги эди. Шунинг учун жадидчилар дастлаб ўз раҳбарларини тартибга солиш йўлидан бормоқчи бўлдилар (масалан, Амир Олимхонга муносабатда), лекин иш бу билан битмагач, ўз амирларига қарши қуролли қўзғалонлар уюштиришгача бориб етдилар. Жадидчиларнинг сиёсий платформаси конституцион монархия бўлиб, дастлаб мана шу идора усули орқали мамлакатни бошқариш мумкин деган фикрга келганлар. Сўнгра эса бунга сиёсий йўл билан мустақиллика эришишнинг имкони бўлмагач, қаршиликнинг бошқа воситаларини ҳам ишга солдилар.

Жадидчиларнинг 1916 йил воқеаларига муносабатининг ўзи уларнинг сиёсий ҳушёр, нафақат мамлакат ичкарисидаги воқеаларга, балки ўлкадан ташқаридаги воқеаларга муносабат билдиришга тайёр фаол курашчи бўлиб етишганини кўрсатади. 1917 йил Февраль воқеаларига муносабат жадидчиларнинг сиёсий платформасидаги муҳим қарашлардан биридир. Чунки жадидчилик моҳият эътибори билан империячиликка қарши бўлгани барчага аён ҳақиқат. Шундай экан, уларнинг империяни енгган, Романовлар сулоласининг ўрнига Муваққат ҳокимиятни тавсия этган кучларга хайрихоҳ бўлмасликлари мумкин эмас эди. Шундан келиб чиққан ҳолда, Туркистон ва Бухоро жадидчилари Февраль инқилобига хайрихоҳлик билдирганларини уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларидаги муҳим нуқта сифатида баҳолаш мумкин.

Жадидчиларнинг даврнинг энг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларига муносабати матбуот орқали, уларнинг турли хил нашрларда билдирилган фикр-мулоҳазалари асосида кечган. Шундай экан, давр матбуоти нафақат жадид адабиётининг ойнаси ёки адабий манбаи, балки мамлакатда кечган катта-кичик воқеаларга муносабат билдириш минбарига ҳам айланди. Жадид адабиёти эски мумтоз жанр ва турлар орқали жаҳон билан

баробар одим ташлаши мумкин эмас эди. Айниқса, XX аср бошларида вужудга калган жадид матбуоти жадидчилар учун ҳам тарғибот минбари, ҳам англатиш воситаси, ҳам янги шакл ва жанрларни барқарор қилиш омилига айланди.

Жадид адабиёти адабий турларнинг деярли барчасида янгилик тарафдори бўлиб чиқдилар. Туркистон адабиёти тарихида аввалдан мавжуд бўлмаган драматургия адабий тур сифатида вужудга келди ва театр жадид адабиётининг маънавият масканига айланди. Жадидчи шоирлар мумтоз шеърият учун асос ҳисобланган аруз вазнини ислоҳ қилиш орқали бармоқ ва эркин вазнларда шеър тартиб беришни адабий русумга киритдилар. Натижада бутун XX аср ўзбек шеъриятининг тараққиётига сабаб бўлган миллий вазн – бармоқ тизими шаклланди. Жадид адабиёти насрда янгилик ахтарди, у Европа типидаги романларни адабиётга олиб кириш орқали реалистик наср анъаналарини шакллантиришга эришдилар.

Жадидлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг Чор мустамлакасига айланиши ва Туркистон халқлари ачинарли аҳволининг ижтимоий илдизларини таҳлил этиб, биринчи навбатда таълим тизимини ислоҳ қилиш ва халқ оммасини маърифатлаштириш лозим, деган қарорга келдилар. Улар назарида, Туркистондаги мавжуд тарихий шароитни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли маърифат ўчоқларини барпо этиш ва халқ оммасининг кузини маърифат нурлари билан ювиш эди. Агар маърифат ўзбек халқи ва маданияти тарихининг аввалги даврларида халқ оммасини билимли қилиш воситаси бўлиб хизмат қилган бўлса, жадидлар маърифатдан ижтимоий қурол сифатида ҳам фойдаланмоқчи бўлдилар. Улар шу мақсадда усули жадид мактабларини очишга катта эътибор бердилар. Усули жадид мактаблари, улар назарида, бир томондан, давр талабларига жавоб бермай қолган эски мактаб ва мадрасаларнинг, иккинчи томондан, маҳаллий ёшларни руслаштириш вазифасини ўз олдига қўйган рус-тузем мактабларининг ўрнини секин-аста эгаллаши ва ёшларни ўз бағрига мумкин қадар кўпроқ тортиши лозим эди.

Шунинг учун ҳам жадидчилик, энг аввало, янги типдаги мактабларни очиш, таълим тизимини ислоҳ этиш ишлари билан бошланди. Улар назарида, Туркистондаги мавжуд тарихий шароитни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли маърифат

ўчоқларини барпо этиш ва халқ оммасининг кўзини маърифат нурлари билан очиш эди. Халқни жаҳолат ботқоғидан қутқаришнинг бирдан-бир ва асосий йўлини маърифат деб ҳисоблаганлари учун рус-тузем мактабларига қарши “усули жадида” мактабларини очиш орқали бошланғич таҳсилдан олий мадрасага қадар таълим тизимини ислоҳ қилмоқчи бўлдилар. Мактаб, мадраса тизими учун янги ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар, бадиий асарларга жуда катта эҳтиёж туғилди. Шунинг учун ҳам жадид адабиёти, биринчи навбатда, маърифатчилик ғояларини ўз зиммасига олди. “Усули жадида” мактаблари учун ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларни тузишда муаллифлар ўқувчиларни қисқа муддатда саводли қилишдан ташқари, шарқона ахлоқ ва одоб руҳида тарбиялаш, фаннинг турли соҳалари, жумладан, табиий фанлар бўйича билим бериш, айниқса, ер юзидаги бошқа мамлакатларнинг табиати, давлат қурилиши, маданияти, шунингдек, бу мамлакатларда яшовчи халқлар тўғрисида тасаввур беришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар. Шу нуқтаи назардан Маҳмудхўжа Беҳбедий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат ва бошқалар томонидан тартиб берилган дарслик ва ўқув қўлланмалари ана шу икки томонлама вазифани ҳам ўз зиммаларига олди.

Уларнинг фикрига кўра, маърифатлашган халқ яқин келажакда ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, Ватан ҳурлиги ва мустақиллиги учун курашиши ҳам лозим эди. «Усули жадида» мактаблари, улар назарида, бир томондан, давр талабларига жавоб бермай қолган эски мактаб ва мадрасаларнинг, иккинчи томондан, маҳаллий ёшларни руслаштириш вазифасини ўз олдига қўйган рус-тузем мактабларининг ўрнини секин-аста эгаллаши ва ёшларни ўз бағрига мумкин қадар кўпроқ тортиши лозим эди.

Туркистон жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида халқаро алоқалар муҳим аҳамиятга молик бўлди. Беҳбудийнинг Яқин Шарқ мамлакатларига қилган сафари, Қозон, Нижний Новгород, Москва, Петербург сингари Россиянинг марказий шаҳарларига бориши, Фитратнинг Туркияда бир неча йил бўлиши нафақат бу ёзувчилар, балки, умуман, ўзбек жадидчилари ижтимоий-сиёсий ва маърифий қарашларининг шаклланишига катта таъсир ўтказди. Ўзбек жадидчилиги ўз тарихининг

биринчи босқичида, асосан, маърифий оқим сифатида намоён бўлган ва бу даврда жадидларнинг таълим ислоҳоти билан боғлиқ қарашлари тўла шаклланган бўлса, кейинги даврда уларнинг маърифий ғоялари миллий тараққиётнинг бошқа муҳим ва долзарб масалалари билан бойиди.

Жадидчилар миллатнинг маънавий юксалишида оиланинг муҳим тараққиёт маскани деб билдилар ва фарзанд тарбиясига дастлабки масъул шахс ота-она бўлиб, уларнинг хонадорлик вазифаси нафақат ўз оилалари олдидаги, балки жамият олдидаги масъул вазифа эканини англатмоқчи бўлдилар. Фитрат «Оила ва оилани бошқариш тартиблари» асарида мусулмон оиласи асосланадиган маънавий омиллар, оила аъзоларининг бурчлари, фарзаднинг ота-она ва ота-онанинг фарзанд олдидаги ҳуқуқу вазифаларини кўрсатиб бера олди. Ана шунинг учун ҳам ушбу китоб нашридан сўнг оила ва уни бошқариш тартиблари ҳақида ўнлаб мақола ва рисолалар пайдо бўлди. Саид Аҳрорийнинг рисоласи бир қанча мақолалардан ташкил топган бўлиб, муаллиф ҳар бир мақолада оиладаги илк тарбиянинг аҳамиятини босқичма-босқич англатиб борди. Оила тарбияси нафақат жамият тарбияси, балки миллат ва халқ тарбияси эканлиги бутун жадид адабиётида алоҳида мавзу сифатида ишланди. Оиланинг ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий асослари жадидчилар томонидан қанчалик изчил белгиланган бўлса-да, кейинги асрларда ўзбек халқининг ижтимоий ва маърифий юксалиши учун дунёвий билимларни эгаллаш билан бирга оила маънавиятини шакллантириш ижтимоий заруратга айланди.

Жадидчилик ҳаракатининг сиёсий раҳбарларидан бири Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг фаолияти ўзининг ҳар бир қирраси билан жадидчилик ҳаракатининг ривожланишига ҳисса қўшди ва Беҳбудийнинг ўзи Миллий истиқлол назариётчиларидан бири сифатида танилди. Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг 1905-06 йиллардаги фаолияти ва расмий ташрифлари вақтида Туркистон жадидчилик ҳаракатини бошқа ўлкалардаги бундай ҳаракатлар билан боғлашга хизмат қилди. "Китоби мунтаҳаби жуғрофияи умумий" асарида нафақат жаҳон мамлакатлари, балки ўша мамлакатларнинг сиёсий тузуми ва парламентлари ҳақида маълумот бериб, кишиларни демократик давлатчилик асослари билан таништирди.

М.Беҳбудий 1907 йилда Россия 3-Давлат Думаси йиғилишида кўриб чиқиш учун тайёрлаб, Исмоилбек Гаспралига тақдим этган "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси"да Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларини белгилаб берди. "Саёҳат хотиралари" 1914 йилдан бошланган саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундаликларидан иборат бўлиб, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, муаллифнинг феъл-атвори, инсоний фазилатлари ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қиламиз. Ўз мамлакатини озод ва обод кўриш истагида хорижий юртларда кузатган фалсафий мушоҳадаларидан хабар топамиз. «Саёҳат хотиралари”нинг энг эътиборли нуқталаридан бири Истанбулда Беҳбудийнинг Исмоилбек Гаспрали билан учрашуви ва Туркистоннинг келажаги ҳақидаги мулоқотидир. Беҳбудий буюк жадидчининг маслаҳатларига қулоқ тутиб, Туркистоннинг келажаги ҳақида ўз мулоҳазаларини ва кузатишларини баён қилади. Беҳбудий "Аъмолимиз ёинки муродимиз" деган мақоласида халқнинг хонавайрон бўлишига сабаб бўлган омилларни таҳлил этиб, тўй ва маъракалар каби маросимлар Туркистон аҳли учун ҳам иқтисодий жиҳатдан қимматга тушаётгани, ҳам уларнинг маънавий юксалишига ва маданий турмушига тўсиқ бўлаётганини асослаб берди.

Фитратнинг сиёсий фаолияти мадрасадаги талабалик йиллари ёки Истанбулдаги таҳсил давридаёқ бошланган. Бу йиллар Фитратнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари кенгайди, аввалига бир форсигўй шоир сифатида қалам тебратган бўлса, энди турк юртининг улкан муаммоларидан баҳс қилувчи алломага айланди. Туркияда чоп қилинган «Мунозара” асарида Фитратнинг «усули жадида» борасидаги маърифий дастури акс этган бўлиб, унга кўра илм толиби қисқа 5-6 йил ичида диний ва дунёвий илмларни пухта эгаллаб, олими замоний бўлиб етишиши керак. Бунинг учун эса янги усулдаги мактаблар тизими жорий қилиниши, мадрасалар ислоҳ қилиниши ва бир қатор ислоҳотлар ўтказилиши керак. «Ҳинд сайёҳининг баёноти” асари хорижий сайёҳнинг Бухородан олган таассуротлари эмас, балки унинг реал аҳволини англатиб, қутулиш чораларини ахтаришдир. Ана шу жиҳатдан бу асар XX аср бошларидаги Бухоро ҳаётига сиёсий айбнома сифатида янграйди.

Даврнинг шиддати жадидлардан сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини кундан-кунга янада шакллантириб ва ривожлантириб боришни тақозо этар эди. Шунинг учун жадидлар Туркистоннинг мухторият сифатидаги келажаги ҳақида, бу давлатнинг сиёсий тузилмалари, фуқароларнинг инсоний ҳуқуқлари, сўз эркинлиги ва демократик жамият қурилишининг бошқа муҳим масалалари устида бош қотира бошладилар. Жадидчилар 1917 йил февралидан кейин шу даврда пайдо бўлган "йигирмага яқин" ташкилот ва партияларга аъзо бўлиб кириб, ягона сиёсий кучни ташкил этиш ўрнига мана шу турли ташкилот ва фирқалар ичига сингиб, ҳатто кези келганда, ўз маслакдошларига ҳам қарши курашдилар.

"Шўрои Ислом" ташкилоти ташаббуси билан ўтказилган қурултой кун тартибига Муваққат ҳукуматга муносабат, Россиядаги идора қилиш усули тўғрисида, Туркистонда дин ва шариат муассасалари, урушга муносабат, жабҳа ортида хизмат қилувчилар ҳақидаги масала, "Шўрои Ислом"ни ўлка миқёсида бирлаштириш масаласи, "Шўрои Ислом"нинг ижроия қўмиталарга муносабати ва бошқалар масалалар қўйган сиёсий тадбир даражасига кўтарилди. Ўлка мусулмонлар шўроси шу пайтгача тарқоқ ҳолда яшаб келган, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, қўмиталари ва иттифоқларини бирлаштиришни назарда тутиб, “Шўрои Ислом”, “Равнақ ул-ислом”, ”Мирваж ул-ислом”, ”Муаллимлар жамияти”, ”Талабалар жамияти” сингари жамоат ташкилотлари мусулмон депутатлари вилоят, уезд ва шаҳар шўроларига бирлашишлари лозим кўрилди. 1917 йил февраль-октябрь ойларида пайдо бўлган тарихий имконият натижасида "миллий мухторият" ва "ҳудудий мухторият" шаклидаги давлат қурилиши тизими ҳақида баҳслар давом этди. Ниҳоят, бу жараён Туркистон Мухторият ҳукуматининг Қўқонда "ҳудудий мухторият" шаклида барпо этилиши билан ўз якунини топди.

Туркистон федералистларининг “Турк адами марказият” деб номланган партияси тузилиб, Туркистон, Қозоғистон, Бошқирдистон ва Кавказ учун миллий-ҳудудий мухторият, Волгабўйи ва Қрим татарлари, шунингдек, Ички Россия мусулмонлари учун эса миллий-маданий мухториятни талаб этувчи ташкилот юзага келди. Заки Валидий Тўғон асарларида жадидчилар партияси сифатида тилга олинган ушбу партия

дастурида мужассамланган давлат ва жамият қурилишига оид қарашлар жадидчилар дунёқарашининг ҳар томонлама кенгайгани ҳамда назарий баҳслардан амалий ишларга киришганини намойиш этди.

Жадидларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида мустақил Туркистон давлатини қуриш билан боғлиқ режалар қайсидир маънода бир оз ибтидоийроқ шаклда акс эта бошлаган. Бу ҳол жадидларнинг амалий ҳаракатларида сиёсий ҳушёрлик намуналарини кўрсатиб, керак бўлган вақтда вазият талаби билан кураш тактикаларини ўзгартириш орқали 10-йилларнинг сўнггидаги курашларда ўз аксини топган. Жадидчиларнинг Туркистон Мухторият ҳукуматини ташкил этишларида қибланома ўлароқ хизмат қилган маромномалари илғор Европа давлатларининг тажрибалари билан бирга Туркистон халқларининг миллий манфаатлари, орзу ва умидларини тўла ҳисобга олган эди.

Туркистонннинг миллий мустақиллик учун кураши тарихида «Миллий иттиҳод» партиясининг ўрни ва роли алоҳида аҳамиятлидир. Ташкилотнинг Мунаввар қори раҳбарлигидаги Тошкент, Заки валидий раҳбарлигидаги Бухоро ҳамда Намангон бўлимларининг фаолияти кучли бўлиб, улар миллий истиқлолга эришишни ўзларининг қатъий платформаларига айлантирган эдилар. Туркистон жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети Давлат тили ҳақида махсус буйруққа асосланган ҳолда давлат тили ҳақидаги Низомни тасдиқлайди. Унга кўра «жумҳуриятнинг Марказ қўмитаси мамлакатда яшовчи ҳар бир миллатга, керак ул сон жиҳатидан нақадаргина оз бўлмасин, ўзининг она тили ила фойдаланурға ихтиёр беради» ва Туркистон Мухтор жумҳуриятида Давлат тили сифатида туркий тил қабул қилинади. Мамлакат сиёсий ҳаётидаги воқеалар давр адабиётида ўз аксини топди. Ҳар бир воқеага ҳамоҳанг тарзда яратилган кўплаб бадиий ва публицистик асарлар қаторида Туркистон мухторияти мавзуси юртнинг Фитрат, Чўлпон, Ҳамза каби пешқадам шоирлари асарларининг мағзи бўлиб қолди. Бу асарлар ўзбек халқининг истиқлол йўлида ташланган дадил қадамларидан бири сифатида Туркистон мухториятига бўлган муносабатини ҳам ифода қилар эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш –ҳалқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // “Халқ сўзи” газетаси, - 2017 йил 4 август сони.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга мурожаатномаси // “Халқ сўзи” газетаси, - 2017 йил 17 декабрь сони.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарори.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган 2020 йил 30 сентябрдаги тантанали маросимдаги нутқи.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Жадидлар меросини ўрганишга бағишланган Халқаро конференция иштирокчиларига табриги. // “Правда Востока” газетаси. - 2023 йил 6 март сони.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 18 майдаги 376-сон «Жаҳон адабиётининг энг сара намуналарини ўзбек тилига ҳамда ўзбек адабиёти дурдоналарини чет тилларига таржима қилиш ва нашр этиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори.

Абд-ур-Рауфъ. Рассказы индийского путешественника (Бухара как она есть). – Самарканд: Махмудходжа Бегбуди. 1913. – 102 с.

Айний С. Тахсиб ус-сибиён. – Самарқанд: Газаров матбааси (ношир: ширкат “Китобхонаи маърифат”), 1909. – 52 б.

Айний С. Қиз бола ёки Холида (ношир: Абдулвоҳид Мунзим). Берлин, 1924. – 25 б.

Авлоний А. Танланган асарлар: 2 т. – Т.2 / Тўпловчи Б.Қосимов; Изоҳлар ва луғатни О.Тўлабоев тузган. – Т.: Маънавият, 1998. – 304 б.

Авлоний А. Тошкент тонги. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 391 б.

Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160б.

Айний С, Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926.

Айний С. Қисқача таржимаи холим. // Танланган асарлар, 1-том. – Т.: Ўзадабийнашр, 1960. – 135 б.

Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун (Мустақиллигимиз тарихидан саҳифалар). – Т.: Фан, 1995. – 15 б.

Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Т.: Маънавият, 2000.–167 б.

Алексеенко П.А. Қўқон автономияси.–Т.:Ўздавнашр, 1931. – 76 б.

Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 24 б.

Алимова Д.А. Жадидчилик мустамлака даври тарихчиси талқинида // Ўзбекистон янги тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. – Т.: 1998. – 96 б.

Алимова Д.А. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури // Жадидчилик, ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. – Т.: 1999. – 35-52 б.

Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии (история изучения и современные проблемы). – Т.: Фан, 1991. – 133 б.

Алимова Д., Рашидова Д. Махмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. – Т.: 1998.

Алимова Д., Рашидова Д. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. – Т.: Академия, 1999. – 54 б.

Алимова Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. – Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. – Т.: 1996. – Б. 8-20.

Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер (Хотиралар), Т., 1997.

Беҳбудий М. Танланган асарлар / Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б.Қосимов. – Т.: Маънавият, 1999. – 280 б.

Брагинский И. О природе среднеазиатского джадидизма в свете литературной деятельности джадидов. - // Из истории таджикской
и персидской литературы. – М.: 1972. – С. 437-460.

Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига қарашлар // Масъул маҳаррир Н.Каримов. – Т.: Маънавият, 2001. – 12 б.

Болтабоев Ҳ. Фитратнинг илмий мероси. –Т.: Фан, 1996. – 128 б.

Болтабоев Ҳ. Фитрат – адабиётшунос. –Т.: Ёзувчи, 1996. – 120 б.

Болтабоев Ҳ. Қатағон қилинган илм. –Т.: Хазина, 1996. – 92 б.

Вахабов М.Г. Ташкент в период трёх революций. – Т.: Госиздат УзССР, 1957. – С. 284.

Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. – Т.: 1979. – 155 б.

Гаури И. Ислам и его влияние на жизнь его последователей / Пер. с нем. П.И.Хомутова. – Т.: Типо-лит. бр. Каменских, 1893. – 577 с.

Долимов У. Исҳоқхон Ибрат. – Т.: Шарқ, 1994. – 114 б.

Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. (Даврий тўплам, №1). Т.: Университет, 1999. -218 б.

Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари / “Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти” мавзуидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари (2016 йил 15 апрель). Т., Тошкент ислом университети, 2016.

Жалолов А., Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни.- Т.:Фан,1993. -116 б.

Жалолов А. Инқилобий давр ўзбек адабиёти ва Шавкат ижоди. – Т.: 1988.

Зиё Саид. Танланган асарлар. -Т.:Адабиёт ва санъат, 1974. - 163 б.

Зиё Саид, Ўзбек вақтли матбуотига оид материаллар (1870—1927), Т., 1927.

Зиёев Х. Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгуси. - Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - 288 б.

Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. - Т.: Шарқ, 1998. - 480 б.

Зиёев Х. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. - Т.: Шарқ. 2001. - 448 б.

Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. - Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - 178 б.

Ибрат. Сиддиқий-Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар / Таҳрир ҳайъати: О.Шарофиддинов ва бошқ. / Тўпловчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат муаллифлари: Б.Қосимов ва бошқ. / -Т.: Маънавият, 1999. - 230 б.

Иброҳимов А. ва бошқалар. Ватан туйғуси. - Т.: Ўзбекистон, 1997. - 439 б.

История и историография национально-освободительных движений II половины X1X - начала XX в. Средней Азии и Казахстана. - Т.: Фан, 1989. - 132 с.

Икромов А. Танланган асарлар. - Т.:Ўзбекистон, 1972.. -510 б.

Инъомов Р. Ўзбек зиёлилари. - Т.: Ўздавнашр, 1926. - 96 б.

Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. - Т.: Фан, 1996. - 83 б.

Ишанов А.И. Файзулла Ходжаев. Очерк жизни и деятельности. - Т.: Узбекистан, 1972.- 111 б.

Лебедева О.С. Об эмансипации мусульманской женщины. – СПб., 1900. – 167 с.

Каримов Н. Абдулҳамид Чўлпон. - Т.: Фан, 1991. - 84 б.

Каримов Н. Чўлпон. – Т.: 1991.

Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. – Т.: Маънавият, 2004. - 312 б.

Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Т.: Ўзбекистон, 2008.

Каримов F. Ўзбек адабиёти тарихи. - Т.: Ўқитувчи, 1975. - 326 б.

Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. – Т.: 1975.

Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры советского Узбекистана. – М.: Изд. АН СССР, 1955. - 560 б.

Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX - начало XX вв.). – Т.: АН УзССР, 1962. – 344 с.

Лунин Б.В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения: Историографический очерк. - Т.: Фан, 1979. - 182 с.

Мавлоний Э. Туркистонда 1905-1907 йиллардаги революция. - Т.: Қизил Ўзбекистон, 1955. - 36 б.

Мамажонов С. Бизнинг Чўлпон. – Т.: 1997.

Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқ. конф. материаллари. - Т.:Маънавият, 2001. -144 б.

Маҳмудов F. Жадид адабиётида миллий истиқлол мавзуи. - Т.: Ўзбекистон, 1999.- 112 б.

Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. - Т.: Университет. 1993. - 135 б.

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Олий ўқув юртлари учун дарслик. –Т.: Маънавият, 2004.

Миртурсунов З. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари. - Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1961. -64 б.

Мустафо Чўқай ўғли, Истиқлол жаллодлари, Т., 1992.

Мўминов И.. Избранные произведения.- Т.: Узбекистан, 1976. -382 б.

Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. – Т.: 1960. – 270 б.

Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар – Т.: Маънавият, 2003. - 302 б.

Мустафоева Н. Туркистон миллий зиёлиларининг қарашларида аёлларнинг оила ва жамиятда тутган ўрни масалалари // «Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг роли ва Гендер муоммолари» мавзусидаги илмий-амалий конф. маърузалари тўплами. - Т., 1999. - 61-63 б.

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон. Мунаввар қори ва бошқалар. - Т., 1992. - 136 б.

Пясковский А.В. Революция 1905-1907 гг. в Узбекистане. - Т.: Госиздат УзССР, 1957. - 254 с.

Ражабов З.Ш. По страницам журнала “Ойна” // Изв. АН Тадж ССР. – 1984. № 4, - с. 3-12.

Ражабов Н.Р. Маънавият сарчашмалари. - Т.:Фан,1999.-125 б.

Ражабов Қ. Жадидлар - истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари // Ўзбекистон тарихи; янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. - Т.: 1998. - 96 Б.

Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т.: Шарқ, 1997. - 320 б.

Рисқулов Т., Революция и коренное население, Т., 1926.

Рўзимуҳаммад Б. Чўлпон – тонг юлдузи. – Т.: 1997.

Садриддин Айний ҳаёти ва ижоди / Тузувчи-муаллиф М.Ҳасаний. - Т.: Ўқитувчи 1994. - 128 б.

Саъдий А. Ўзбек буржуа адабиёти (Х1Х-ХХ аср). – Т.: Ўзадабийнашр. 1934. - 221 б.

Сидқий-Хондайлиқий. Танланган асарлар / Тўпловчи, сўзбоши ва луғат муаллифлари: Б.Қосимов, Р.Жавхарова. - Т.: Маънавият, 1998. - 304 б.

Тавалло. Қариндош ва ҳамшираларимиз – мазлума қизлар тилиндан. – Равнақул ал-ислом. Шеърлар мажмуаси.– Т.:1916. – 165 б.

Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий – жададчилик ҳаракатининг фаол курашчиси // Ўзбекистоннинг янги тарихи концептуал-методологик муаммолари. - Т.: Академия, 1998 .-360 б.

Турдиев Ш. Международные связи туркестанских джадидов и политика правящих властей в 1910-1917 гг. // Марказий Осиё ХХ аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик): мавзусидаги халқаро конф. материаллари .- Т.: 2001- Б.48- 53

Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Колл. авт. Р.М.Абдуллаев, С.С.Агзамходжаев, И.А.Алимов и др. / - Т.: Шарк, 2000. -672 с.

Туркистон жадидчилиги ва истиқлол муаммолари (илмий мақолалар тўплами) – Самарқанд, 1996.- 56 б.

Тўлаков И. Чўлпон маҳорати. – Андижон, 1997.

Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. - Т.: Фан 1997. - 176 б.

Фитрат А. Танланган асарлар: 1-2 жилд. / Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: Ҳ.Болтабоев; – Т.: Маънавият,2000. – 206б.

Фитрат. Танланган асарлар. 3-жилд. -Т.:Маънавият, 2002. – 213 б.

Фитрат А. Чин севиш: Шеърлар, драмалар, мақолалар / – Т.: Адабиёт ва санъат, 1996. – 256 б.

Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари / Тарж. Ш.Воҳидов. – Т.: Маънавият, 1998. – 112 б.

Франц Д. Центральноазиатские студенты в Германии – начало демократических традиций // Материалы междунар. симпоз. "Молодёжь и демократия на пути определения политических и духовных ориентиров" (14-15 сент. 1998 г.). – Т.: 1999. – 24-27 с.

Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре.– Т.: 1926.–105 с.

Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1997.

Чўлпон А. Адабиёт надир? – Т.: Чўлпон, 1994. – 240 б.

Чўлпон А. Гўзал Туркистон. Шеърлар / Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Дўстқораев. – Т.: Маънавият, 1997. – 128 б.

Чўлпон А. Яна олдим созимни. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 576 б.

Чўлпоннинг бадиий олами. – Т.: 1994.

Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш.– Т.:Ёзувчи, 1994.–48 б.

Шарафиддинов О. Чўлпон. – Т.: 1991.

Шарафиддинов О. Истиқлол фидойилари. –Т.:Шарқ, 1993.

Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. – Т.: 2004.

Элбек. Мунгли қушим: Шеърлар / Сўзбоши Иброҳим Ёрқин; – Т.: Мерос, 1999. – 144 б.

Эрназаров Т. Туркистон вақтли матбуоти (1870-1924). – Т.: Ўздавнашр, 1959. – 147 б.

Эрназаров Т., Акбаров А. История печати в Туркестане (1870-1925). – Т.: Фан, 1976. – 148 б.

Қаюмов Л. Ҳамза. (Ижтимоий ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар). – Т.: Ёш гвардия, 1973. – 263 б.

Қодирий А. Ўтган кунлар (тарихий роман). – Т.: Бадиий адабиёт, 1958. – 374 б.

Қосимов Б. Жадидчилик // Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. – Т.: 1993. – Б. 19-21.

Қосимов Б. Жадидчилик ва янги ўзбек адабиёти // Марказий Осиё XX аср бошида ислоҳотлар. Янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухторчилик, истиқлолчилик). – Т.: Маънавият, 2001. – Б. 74-76.

Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирали.– Т.: Мерос, 1992. – 48 б.

Қосимов Б. Маслакдошлар (Беҳбудий, Ажзий, Фитрат). – Т.: Шарқ, 1994. – 160 б.

Қосимов Б. Мунавварқори Абдурашидхонов // Буюк сиймолар, алломалар (3-китоб). – Т.: Мерос, 1997. – 144 б.

Қосимов Б. Излай-излай топганим. – Т.: 1983.

Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: Маънавият, 2003. 398 б.

Қуронов Д. Руҳий дунё талқини. – Т.: 1995.

Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: 1997.

Қуронов Д. Жадидчилик ва янги ўзбек адабиётининг шаклланиши. – Андижон, 1999.

Ҳамза Ҳ.Н. Тўла асарлар тўплами: Беш томлик. – Т.: Фан, 1988. Т. 1. – 380 б.; Т. 2. – 564 б.; Т. 3. – 288 б.; Т. 4. – 1989. – 347 б.; Т. 5. – 391 б.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижоди ва проблемалари (тадқиқотлар). – Т.: Фан, 1988. – 318 б.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (ҳужжатлар тавсифи). – Т.: Фан, 1979. – 120 б.

Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар (давра суҳбати материаллари). – Т.: Эльдинур, 1998. – 96 б.

Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар (даврий тўплам, №2). – Т.: Шарқ, 1999. – 208 б.

Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар (М.Хайруллаев таҳрири остида). – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 240 б.

Ўзбекистоннинг янги тарихи.– Т.: Шарқ, 2000. – 560 б.

Ғаниев А. Садриддин Айнийнинг педагогик фаолияти ва таълим-тарбия тўғрисидаги фикрлари.– Т.: Ўқитувчи, 1965.–81 б.

Ғаниев И. Фитрат. Эътиқод. Ижод. – Т.: Камалак,1994. –152б.

Ғаниев И. Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати. – Т.: 1994.

Ғаниев И. Фитратшунослик. – Бухоро, 1995.

ЖУРНАЛ ВА ГАЗЕТА МАҚОЛАЛАРИ

Абдуллаев Р. Миллий-сиёсий ғоялар тарихидан // Инсон ва сиёсат. 1991. - №9. – Б. 87-94.

Абдуллаев Р. Туркестанские прогрессисты и национальное движение // Звезда Востока. – 1992. - №1. – С. 37-41.

Абдуллаев Р. Хроника противостояния: национальные движения в Туркестане // Звезда Востока. – 1996. - №11-12. – С. 24-27.

Абдуллаев Р. Миллий-сиёсий ғоялар тарихидан // Инсон ва сиёсат. - 1991. - №9.

Авазов Н. Туркистонда хақ олинмади, берилди // Ёшлик. - 1991. - №10. – Б. 38.

Агзамходжаев С.С. Из истории движения за автономию Туркестана // Обществ. науки в Узб. – 1996. - №1-3. – С.40-48.

Азизов Н. Давлат арбобининг ҳуқуқий қарашлари // Ҳаёт ва қонун. – 1996. - №6. – Б.17-18.

Алимджан Ҳ. О литературном творчестве Фитрата // Лит. Узбекистан. – 1936. - №5-6.

Алиев А. Сенинг нурли кўзингда бахт ўқидим // Ўзбекистон овози. – 1992. – 9 январь.

Алимова Д.А. Читая джадидов (к изучению джадидского движения) // Правда Востока. – 1996. – 23 февраль.

Алимова Д., Аъзамхўжаев С. Туркистон жадидчилиги тарихи // Ўзбекистон овози. – 1996. – 27 август.

Аюбджанов М. Некоторые данные о первых русских женщинах – деятелях культуры в Туркестане // Тр. Ташк.Ун.-та Вып. 169. – 1960. – С.28-35.

Аъзамхўжаев С. 1917 йилги Самарқанд // Туркистон. – 1992. – 27 авг.

Аъзамхўжаев С. Шўрои Исломия қандай эди? // Фан ва турмуш. – 1992. - №5-6. – Б.18-19.

Аъзамхўжаев С. Ягона Туркистон учун // Фан ва турмуш. – 1995. - №4. – Б.12-13. Аҳмад С. Мунавварқори // Шарқ юлдузи. – 1992. - №5. – Б.105-157.

Ахророва З. Беҳбудий ва мактаб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. – 7 июнь.

Болтабоев Ҳ. Номаълум Фитрат // Ёшлик. –1990. №4. – Б. 34-41.

Болтабоев Ҳ. Талабни қондирмаган инқилоб // Шарқ юлдузи. - 1991. -1-сон. - 0,8 б.т.

Болтабоев Ҳ. Мир Алишер Навоий Фитрат талқинида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1991. -1-сон. - 0,5 б.т.

Болтабоев Ҳ. "Сайҳа" қисматидан лавҳалар // Шарқ юлдузи. - 1991. -6-сон. - 0,3 б.т.

Болтабоев Ҳ. Юрт қайғуси // Шарқ юлдузи. -1992. №4. - 0,5 б.т.

Болтабоев Ҳ. Форсигўй Навоий Фитрат талқинида // Шарқ машъали. –1993. –1-3 сон. –0,4 б.т.

Болтабоев Ҳ. "Рисолайи аруз" ва "Аруз ҳақида" // Ўзбек тили ва адабиёт. - 1995. -5-6 сон. -0,5 б.т.

Болтабоев Ҳ. Фитрат ва XX аср адабиётшунослиги // Шарқ юлдузи. -1995. -11-12 сон. - 0,8 б.т.

Болтабоев Ҳ. Кўнгил китобидан англанган фикрлар // Тафаккур. -1996. -3-сон. - 0,5 б.т.

Болтабоев Ҳ. Темурийлар даври адабиёти Фитрат талқинида // Ўзбек тили ва адабиёти. –1996. –4-сон. –0,4 б.т.

Вахабов М.Г. О социальной природе среднеазиатского джадидизма и его эволюция в период Великой Октябрьской революции // История СССР. – 1963. - №2. – С. 35-56.

Гаспринский И. Русское мусульманство // Звезда Востока. – 1991. - №4. – С. 105-119.

Жадидизмнинг социал моҳияти // Ўзбекистон коммунисти. – 1969. – №1.

Жадидчилик // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1990. - №4.

Жадидчилик ва истибдод // Ишонч. – 1997. – 23 окт.

Жадидчилик ва миллий масала // Миллий тикланиш. – 1996. - 16 апрель.

Исматуллаев Х. Гаспирали Исмоилбой ва Туркистон. Ўзбек тили ва адабиёти. – 1990. - №4. – Б. 20-22.

Истиқлолимиз сарчашмалари: жадидчилик тарихий ҳақиқат // Ишонч. – 1996. – 10 дек.

Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон. – 1991. – №4. – Б. 20-21.

Камолов У. Ўзбекистонда хотин-қизлар маорифининг ривожланиши // Совет мактаби. – 1974. - №1. – Б. 16-21.

Каримов Н. Мавлоно Фитрат // Фан ва турмуш. – 1988. - №7. – Б. 8-9.

Каримов Н. Жадидчилик нима? // Санъат. – 1990. - №12.

Лунин Б.В. К биографии Абдурауфа Фитрата (по неопубликованным данным воспоминаний о нём) // Ўзбекистон тарихи. – 1999. - №4. – С. 70-75.

Мамажонов С. Чўлпон. "Қўлимда сўнгги тош қолди" // Фан ва турмуш. – 1993. - №3-4. – Б. 24-25.

Маҳмудов Ғ., Зайниддинова Д. Чўлпон – романтик шоир // Санъат. – 1991. - №10. – Б. 2-5; №11. – Б. 2-5; №12. – Б. 1-4, 17.

Миллий уйғониш даври сабоқлари // Маърифат. – 1996. – 30 март.

Мирза-Ахмедова П., Рашидова Д. Джадиды: кто они? // Правда Востока. – 1990. - №9. – Б. 137-141.

Мирза-Ахмедова П., Рашидова Д. К изучению джадидского движения // Общественные науки в Узбекистане. – 1990. - №7.

Мозий – истиқболнинг тарозусидир (жадидчилик ҳаракати тарихи) // Туркистон. – 1996. – 21 апр.

Мунаввар қори // Ишонч. – 1993. – 9 – 15 июль.

Назарова Ш. Учинчи Ренессанс – жадидлар маслаги // Янги Ўзбекистон. – 2022. – 5 ноябрь.

Очилов Ш. Маҳмудхўжа Беҳбудий // Ёш ленинчи. – 1990. – 26 сент.

Раҳимова Г. Иброҳим Давроннинг "Ашъори нисвон" тўплами ҳақида баъзи мулоҳазалар // Адабий мерос. – 1989. - №4. – Б. 5-11.

Раҳимова Г. Жадидизмнинг баъзи муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1990. - №4. – Б. 26-29.

Раҳимова Г. Жадидлар ва аёллар масаласи // Адабий мерос. – 1992. - №1. – Б. 63-66.

Содиқов Х. Туркистон уч инқилоб даврида // Фан ва турмуш. – 1990. - №2. – Б. 18-20.

Тоғаев Т. ва бошқ. Дарсда жадидчилик ва унинг моҳиятини ўрганиш // Халқ таълими. – 1993. - №1. – Б. 39-41.

Турдиев Ш. Маҳмудхўжа Беҳбудий // Фан ва турмуш. – 1989. - №1. – Б. 18-21.

Турдиев Ш. "Ҳинд ихтилолчилари" фожиаси ҳақида // Шарқ юлдузи. – 1990. - №1.

Турдиев Ш. "Падаркуш" фожиаси ҳақида // Шарқ юлдузи. – 1989. - №7. – Б. 148-149.

Туркистон жадидчилиги тарихи // Ўзбекистон овози. – 1996. –
27 авг.

Файзулла Хўжаев ва жадидчилик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. – 7 июнь.

Холбоев С. Жадидчилик ва истиқлол: тарихнинг ўқилмаган саҳифалари // Туркистон. – 1993. – 5 июнь.

Холбоев С. Мунаввар қори // Мулоқот. –1997.- №1. – Б.24-25.

Холбоев С. Мунаввар қори // Фан ва турмуш. – 1991. - №4. – Б. 10-12.

Холбоев С. Юрт дардига дармон излаган инсон // Маърифат. – 1997. – 12 февраль.

Хўжаева Д. Авлоний: миллатим ўлмиш нега бемор // Фан ва турмуш. – 1993. - №7-8. – Б. 24-25.

Шамсуддинов Р. Жадидчилик: ҳақиқат ва уйдирма // Мулоқот. – 1991. - №4. – Б. 23-24.

Эргашев Б. К вопросу о младобухарцах // История СССР. – 1990. - №4. – Б. 58-70.

Эргашев Б. Джадиды: либералы или демократы // Звезда Востока. – 1991. - №12. – Б. 126-131.

Эргашева М. Фитрат: илмни кўпроқ ўрганиш лозим // Мулоқот. – 2000. - №1. – Б. 59-60.

Қосимов Б. Беҳбудийнинг қабри қаерда? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1994. - №39-40.

Қосимов Б. Жадидчилик // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1990. - №4. – Б. 15-20.

Қосимов Б. Жадидчилик // Ёшлик. – 1990. - №7. – Б. 71-78.

Қосимов Б. Ҳақ сўзини шиор қилиб. Тавалло // Ёшлик. – 1984. - №11. – Б. 14-17.

Қосимов С. Беҳбудий ва жадидчилик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. – 3 янв.

Қосимов С. Беҳбудий ва жадидчилик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1990. – 19 янв.

Қуронов Д. Жаҳон адабиётига йўл//Жаҳон адабиёти. –1997. – №6

Ҳасанова С. Озод хотин-қизлар (Амир Бухоросида хотин-қизлар ҳаёти ва ҳозирги ҳаёти) // Қизил Ўзбекистон. – 1957. – 27 июнь.

IV. Диссертация ва автореферatлар

Абдивоҳидов С.А. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий жиҳатлари ва ҳозирги замон. Фалсафа фанлари доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд, 2020 йил.

Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане (вт. пол. XIX – нач. XX в.): Дис. ...д-ра ист. наук. – Т., 1994. – 273 с.

Авазов Н. М.Беҳбудийнинг ижодий мероси (манбалар): Филол. фанлари номз. ...дис. – Т., 1995.

Алимова Д.А. Женский вопрос в советской историографии Средней Азии (20-80-е гг.): Дис. ...д-ра ист. наук. –Т.,1991. –285 с.

Асланов Р. Мировоззрение Саида Ахмада Сиддики. Дисс. …канд. философских наук. –Душанбе: 1962. – 243 с.

Аюбджанова М. Женский вопрос в Туркестане (1865-1917 гг.): Дис. ...канд. ист. наук. – Т., 1964. – 195 с.

Болтабоев Ҳ. XX аср ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фанлари д-ри ...дис. – Т., 1996.

Вахидова К.А. Исхакхан Жунайдуллахужа Ибрат и его научно-историческое наследие: Автореферат дис. канд. ист. наук. – Т., 2002. – 25 с.

Долимов У. Жизнь и творчество узбекского поэта-просветителя Ибрата. Дисс. кандидата филол. наук. – Т.: 1971.

Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни: Филол. фанлари д-ри ...дис. – Т., 1994. – 256 б.

Зияева Д.Х. Национально-освободительное движение в Туркестане в историографии XX века (проблемы изучения истории восстания 1916 года и движение "Истиклолчилик" 1918-1924): Автореф. дис. ...д-ра ист. наук. – Т., 1999. – 62 с.

Исмоилова Ж.Х. Национально-освободительное движение в Туркестане в начале XX века (на примере восстания 1916 года в Ферганской долине): Автореф. дис. ...д-ра ист. наук. – Т., 2002. –55 с.

Козаков Т. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джадидское движение в начале XX века: Дис. ...канд. ист. наук. – Т., 2001.

Мингноров А.Т. Вопросы национально-освободительного движения в национальной периодике (февраль 1917 – середина 1918 гг.): Дис....канд. ист. наук. – Т., 2000. – 32 с.

Мухаммеджанова Л. Общественно-политическая ситуация в Бухаре в начале XX века и развитие демократического движения (1908-1920 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Т., 1999. – 32 с.

Раджабов Ш. Джадидизм в Туркестане (1905-1917 гг.) Тезисы дисс. …канд. ист. наук. – Л.: 1937.

Раҳим Гулшан Муҳиддин қизи. Абдурауф Фитрат ва жадид адабиёти (XX асрнинг 20-йилларига қадар): Филол. фанлари номзоди ...дис. автореф. – Т., 1999. – 26 б.

Садыков Х. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века: Автореф. дисс. ...д-ра ист. наук. – Т., 1994. – 38 б.

Саидов Х.О. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти: Филол. фанлари номзоди ...дис. автореф. – Т., 1998. – 24 б.

Соатова С. Из истории раскрепощения женщин Узбекистана в 1917-1927 гг. : Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – Т., 1969. – 24 с.

Содиқов Х.Ж. XX аср бошларида чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати ва истиқлол учун кураш. – Тарих фанлари д-ри ...дис. – Т., 1994. – 249 б.

Суворов В.А. Социально-экономическое развитие Туркестанского края в конце XIX-XX в.: Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – Т., 1963. – 23 с.

Ғаниев И. Абдурауф Фитратнинг тарихий фожеа яратиш маҳорати ("Абулфайзхон" трагедияси асосида): Филол. фанлари номз. ...дис. – Т., 1992.

Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси: Филол. фанлари докт. ...дис. – Т., 1998.

Худайкулов А. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – Т., 1995. – 16 с.

Эргашева М. Абдурауф Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари: Филол. фанлари номз. ...дис. – Т., 2002.

Юлдашев Р.А. Формирование национальной буржуазии в Туркестане (конец XIX – начало XX вв.): Дисс. ...канд. ист. наук. – Т., 1994. – 186 с.

Қаҳҳоров Т. 20-30 йиллар ўзбек адабиётининг Туркияда ўрганилиши: Филол. фанлари номз. ...дис. автореферати. – Т., 2004.

МУНДАРИЖА

Кириш 3

Жадидчилик ҳаракати вужудга келиши омилларининг адабиётда акс этиши 10

Жадид адабиётининг шаклланиш манбалари …… 33

Даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалалари ва жадид маърифатчилик адабиёти …… 53

Жадид ёзувчиларининг оила маданиятига муносабати 74

Маҳмудхўжа Беҳбудий асарларида Миллий истиқлол ғояси 95

Абдурауф Фитратнинг Миллий уйғониш ва истиқлол ҳақидаги қарашлари 115

Ижтимоий-сиёсий янгиланиш жараёнини ўзида акс эттирган асарлар 147

Ижтимоий янгиланишдан адабий янгиланиш сари ……. 163

Хулоса ……... 187

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати ……. 195

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

РУСТАМ ШАРИПОВ

ЖАДИД АДАБИЁТИДА ЯНГИЛАНИШ, ИСЛОҲОТ ВА МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШ ҒОЯЛАРИНИНГ АКС ЭТИШИ

МОНОГРАФИЯ

Муҳаррир:
Бадиий муҳаррир:
Саҳифаловчи дизайнер:

_____нашриёти
Лицензия № _____ _____ берилган.

Босишга _____ да руҳсат берилди. Бичими 60х84
Босма тобоғи 14,0. “Times” гарнитураси
Офсет усулида босилди. Адади 100 нусха